

eISSN: 2744-1288 ● God. 2. br. 2 (2022) ●

a•priori

naučno-popularni časopis

ČLANCI

ISTRAŽIVANJA

ESEJI

KNJIŽEVNOST

INTERVJUI

PREVODI

PRIKAZI

IZVJEŠTAJI

● God. 2, br. 2 (2022) ●

a•priori

naučno-popularni časopis

Banja Luka, novembar 2022.

A PRIORI

Naučno-popularni časopis

Izdavač:

UDRUŽENJE ZA PROMOVISANJE KULTURE I MIŠLJENJA SOFIA

Za izdavača:

Ana Galić, mr

Glavni i odgovorni urednik:

Ana Galić, mr (Udruženje Sofia)

Zamjenik urednika:

Marko Bačanović, ma (Sarajevo)

Uređivački odbor:

Prof. dr Robert Braun (Senior Researcher, Deputy Head, Science, Technology and Social Transformation, Institute for Advanced Studies, Vienna)

Doc.dr.sc. Bruno Ćurko (Filozofski fakultet, Sveučilište u Splitu)

Prof. dr Una Popović (Filozofski fakultet, Univerzitet u Novom Sadu)

Doc. dr Saša Laketa (Filozofski fakultet, Univerzitet u Banjoj Luci)

Prof. dr Miodrag Živanović (Filozofski fakultet, Univerzitet u Banjoj Luci, redovni profesor u penziji)

Prof. dr Duško Trninić (Fakultet političkih nauka, Univerzitet u Banjoj Luci)

Mr Miroslav Galić (Filozofski fakultet, Univerzitet u Banjoj Luci)

Doc. dr Lamija Neimarlija (Akademija likovnih umjetnosti, Univerzitet u Sarajevu)

Dr Igor D. Cvejić (Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Univerzitet u Beogradu)

Doc. dr Goran Rujević (Filozofski fakultet, Univerzitet u Novom Sadu)

Nela Lazić Pilipović, prof. (Udruženje Sofia)

Doc. dr Želimir Dragić (Filozofski fakultet, Univerzitet u Banjoj Luci)

Dr Radovan Subić (Filozofski fakultet, Univerzitet u Banjoj Luci)

DTP:

Miroslav Galić

Adresa i kontakt:

A PRIORI Naučno-popularni časopis

Udruženje zapromovisanje kulture i mišljenja Sofia

Carice Milice 58, 78 000 Banja Luka

Republika Srpska, Bosna i Hercegovina

e-mail: casopisapriori@gmail.com

www.casopisapriori.com

Telefon: + 387 66 133 783

Na naslovnoj strani: „*Girl and Heart Balloon*“ by Banksy

© Časopis A PRIORI izlazi od 2021. godine

A PRIORI se objavljuje kako ide (publish as you go).

SADRŽAJ

UVODNA RIJEČ:

Nela Lazić Pilipović: Uvodna riječ ili ponešto o političkoj filozofiji 6

INTERVJU:

Emir Sokolović: Umjetnost je prokletstvo i privilegija 8

TEMA BROJA:

Politička filozofija

ČLANCI:

Luka Nešković
Politički profil Golde Meir 14

Nemanja Nedović
Žak-Žak Ruso i prirodnopravni temelj političkog poretka 27

Ana Galić
Jačanje karaktera dobrog građanina i uloga obrazovanja u pripremi budućih građana jednog demokratski uređenog društva 37

Magdalena Mrlješ
Dokazi postojanja Boga i učenje o duši Tome Akvinskog 45

Adna Muslija
Performativni spomenici Thomasa Hirschhorna_ Između eksploatacije zajednice i kolonizacije javnog prostora .. 58

PREVOD:

Andrew Higgins
Koju cijenu smo spremni platiti za san o jednakoj pravdi 69

ESEJI:

Aleksandar Obradović
Prirodna filozofija Ruđera Boškovića 83

KNJIŽEVNOST:

POEZIJA

Nemanja Dragaš – pjesme Teritorija alpake, Blaga prednost vatre, Morgenrot, za mene fatamorgana, Ručno brodirana maramica za krvavu glasnu žicu 88

Vladimir Vuković – pjesme F-preferans, Zašiti dlanove u doba besa, Zvezdara, Bez mržnje, Mladi veprovi na mom igralištu 90

Aleksandar Novaković – Sedmi metak, poetski odlomak iz romana Šetnja Central parkom. 92

Omer Ibrahimagić – pjesme Dragocjena keramika, Zvrk i tepsija, Optimizam sjećanja. 94

Sumeja Buljugija – pjesme II ili Noa, , Himna Perunu svih Slavena, Homonim, Paronim 96

Goran Vrhunc – pjesme Snovopetija, Mjesto, Nespremni, Na potiljku sjećanja, Joe, Hey! 97

Jelena Kljajević – pjesme Ispros, Pogreb, Tužbalica, Glasovi, Zov čudesni	99
PROZA	
Edin Salčinović – pripovijetka Istrebljivač	101
Elvis Ljajić – pripovijetka Kerovi	103
Lebrecht Gaspar – pripovijetka Vasinom ulicom	108
Tatjana Skočajić – pripovijetka Moj deda Šrilančanin	120
Vladan Stevanović – pripovijetka Hronika jednog samoubistva	125
PREVODI	
Iskra Peneva – Poezija Brede Slavinec	129
Minja Pješčić – Poezija Ade Limon	130
PRIKAZ	
Dušan Milijić – Iz fratarskog vilajeta	132
UČENICI	
Dunja Simić Marković – esej Veče	134
PRIKAZ:	
Ana Galić Matthew Rose, Svijet nakon liberalizma: filozofi radikalne desnice (USA: Yale University Press, New Heaven & London, 2021.)	139
IZVJEŠTAJI:	
Ana Galić Predavanje dr Lamije Neimarlije na temu “KRIZA UMJETNIČKIH TEHNIKA, REPREZENTACIJE I RE-CEPCIJE: MODERNA UMJETNOST”	144
Ana Galić Letna sezona Sofia kafea 2022. godine	145
KOMENTAR:	
Jovana Savić O ljubavi	148
POZIV ZA PETI BROJ ČASOPISA	150
UPUTSTVO ZA AUTORE	151

Uvodna riječ ili ponešto o političkoj filozofiji

Nela Lazić Pilipović
Udruženje Sofia

Čovjekova potreba za udruživanjem, stvaranjem saveza, plemena ili ugovora je jedna od najstarijih društvenih potreba. Potreba za pripadanjem određenoj zajednici i uređenje te zajednice je nešto što gotovo prirodno dolazi samo po sebi.

Filozofija se bavi čovjekom, a samim tim i državom. U filozofskom smislu, ideje kojima je čovjek vođen u realizaciji svojih potreba su svakako Pravednost, Istina, Ljubav, Sloboda, itd.

Od antičkih vremena do danas filozofska misao o uređenju države i društva je prošla kroz različite epohe. Mislioci poput Platona i Aristotela svojim pogledom na uređenje države i društva su i danas aktuelni, jer svojom originalnom mišlju su dotakli samu suštinu čovjekove prirode.

Platon u svojim fundamentalnim djelima *Država* i *Zakoni*, pokazuje put kojim društvo treba da se organizuje da bi se živjela vrlina i duh vremena. Aristotel nas je učio da je čovjek društveno biće, koje pred očima mora da ima ne samo najbolju državu nego i moguću. Zadaća države je da moralno usavrši građane, a ona postoji radi sretnog i dobrog života. Država je zajednica nekog određenog ustava, a formalni princip države je Ustav.

Toma Akvinski nas je učio o državi Božijoj, njegovo shvatanje vladara i države je biblijska staza koja je i danas jednako aktuelna. Nikolo Makijaveli se ne bavi državom izgrađenoj na etičkim i moralnim principima, nego analizom onoga što je stvarno. Tako da je za života svoje ideje nudio onim akoci su bili vlast. Njegovo djelo *Vladar* je u najblažem smislu pripručnik za svakog pojedinca koji se bavi usponom na političkoj ljestvici.

17. i 18. vijek su izuzetno važni u filozofskom ali i društvenom smislu. Razvoj prosvetiteljstva i francuska

buržoaska revolucija su nam donijeli promjene u samom razmišljanju o idejama udruživanja, formi društvenog ugovora, konvencijama o ljudskim pravima i drugim političkim spisima koja su obilkovala našu stvarnost.

Razmišljanje o državi, društvu i uređenju su okosnica razvoja zapadnoevropske civilizacije. Tomas Hobs, Žan-Žak Ruso, Volter, Džon Lok, Dejvid Hjum i drugi velikani svog vremena dali su veliki doprinos u samom razumijevanju čovjekove prirode, da li ona bila slobodna i čista od društvenih bolesti ili pokvarena i zla u okviru civilizacije. Normativi naših sistema su nastali na temeljima političke filozofije. Kao što je Ruso učio da iz Društvenog ugovora nastaje suverenitet naroda, a zakoni su valjani samo onda ako su nastali u skladu sa opštom voljom, u protivnom su samo individualna naredba.

Bavljenje čovjekom znači bavljenje njegovom realnošću. Ako želimo da shvatimo sadašnjost i da gradimo budućnost, neminovno moramo upoznati našu prošlost. Istorija političke misli nas uči da ideali kojima savremeno društvo treba da teži nikada ne zastarjevaju. Krićka misao uz razvoj političke misli je svakako nešto čemu treba da težimo kao pojedinci i kao društvo.

Osvještani pojedinci su bakljonoše osvještenog društva.

Danas smo u prilici da svjedoćimo velikim istorijskim događajima, pandemijama, socijalnim nemirima, ratovima, nestaćicama energenata, ekonomskim krizama, padu moralnih vrijednosti, globalizaciji... Obzirom na društvene prilike, zadatak svakog razumnog čovjeka je da koristi svoje potencijale i da gradimo društvo morala, održivosti i građanstva utemeljeno na vrijednostima koje su nam date još od antičkih vremena.

INTERVJU

Intervju

Emir Sokolović: Stvaralaštvo je prokletstvo i privilegija

Intervju: Marko Bačanović

Photo: Emir Sokolović, privatna arhiva

Emir Sokolović, pisac je rodom iz Zenice, danas apatrid, čije je književno stanište jako teško odrediti, s obzirom na osebujnost ličnosti i opusa, kao i njegovog ultimativnog vrednovanja, prisutnog skoro isključivo u inostranstvu, posebno u Italiji, zemlji čiji su mu književni meridijani ipak ponudili svoje okrilje. Petnaest autorskih ukoričenja, što pjesničkih, proznih, esejističkih, dramskih, govori prije svega kvalitativno dovoljno o njegovoj poetici.

Pored prebogatog opusa, Sokolović je svojoj nekadašnjoj književnoj sredini otvorio prozor u svijet, uspostavivši čitavu samostojeću scenu. Od 2012. godine vodi artistski klub "Plava paleta" i u odsustvu bilo kakve logističke podrške uspijeva realizovati oko dvjesto referentnih međunarodnih događaja. 2015. godine je, ispred kluba "Plava paleta", pokrenuo Međunarodni književni festival "Pero Živodraga Živkovića", gdje se na javni poziv redovito odazivaju autori iz svih zemalja regiona, kao i književnici iz cijelog svijeta.

U razgovoru za *A Priori*, Sokolović se osvrće na neka od temeljnih pitanja, vezanih za različite umjetničke i filozofske aspekte kroz koje je moguće promatrati odbljesak njegove kreacije.

Upravo ste se vratili iz Pjačence, gdje je vaše djelo postalo dio stalne postavke jedinog evropskog Muzeja poezije. U Italiji gotovo da ne postoji nagrada koju niste dobili. Kakvi su vaši utisci, o samoj instituciji Muzeja poezije, a i

šire, o prilikama u književnosti, kada je Italija u pitanju, te šta je to što tamošnje vjetrove čini povoljnijim u odnosu na naše?

Sušтина je isključivo u tome da Italija posjeduje precizno definisan vrijednosni sistem, posebno kada je riječ o književnosti, a nadasve, kada je u pitanju poezija. U vrijednosnom sistemu koliko god postojali ljubitelji poetske riječi pa i sudili o vrijednosti nekog djela (shodno svojim skromnim mogućnostima), prevashodno postoje poznavaoци sa čijim znanjem se nije igrati i koji preciznije od astrološkog kantara postavljaju određeno djelo (ukoliko to zavrjeđuje) na poziciju koja pripada isključivo samom djelu. Tako, kada je o vrijednosnim standardima riječ, ne postoji lijepa, već vrijedna pjesma. A i znaju se parametri koji definišu određeno poetsko ostvarenje.

U Zenici, gradu iz kojeg dolazite, već osam godina ste organizator Međunarodnog književnog festivala „Pero Živodraga Živkovića“. Recite nam nešto o Živodragu Živkoviću, kao stvaraocu sa jedne i običnom čovjeku kojeg ste poznavali sa druge strane? U čemu je njegov ponajveći značaj za Zenicu, grad koji ga se, reklo bi se, institucionalno, odrekao?

Prevashodno treba sve sagledavati unutar konteksta da je vrijednosni sistem unutar te nastambe bolestan u kontinuitetu. Stoga ne treba da čudi da se prave vrijednosti nikada za života nisu prepoznavale, a da ne kažem objektivno i shodno djelu i vrjednovalе. Žile je bio prosvjetni radnik i predavao je maternji jezik u jednoj od osnovnih škola u Zenici. U sklopu škole je organizovao literarnu sekciju „Raško Dimitrijević“, jednu od najprestižnijih u domovini. Da ništa više nije uradio, bilo bi dovoljno, mada njegov uspjeh se uistinu i kreće u svezi njegovog literarnog tkiva. Da ne govorimo o tome da sam imao priliku sresti jako malo osoba sa takvom književnom erudicijom koja bi uveliko posramila i profesore književnosti sa prestižnih svjetskih univerziteta. A kada već pitate za njegov značaj, svakako da je to tišina u kojoj je živio naspram golemosti djela koje je stvorio.

U Vašem posljednjem objavljenom djelu, romanu *Oslobađanje* prisutne su brojne intertekstualnosti, reklo bi se i multimedijalne reference, kako one vezane za druge vidove umjetničkog izražavanja, tako i one filozofske? Recite nam nešto o izvorima sa kojih se *Oslobađanje*, zapravo, oslobodilo?

Definitivno stoji da je posao svakog ozbiljnog autora čitanje i referentna lektira uz analitički pristup. Teško bi sada bilo govoriti o konkretnim izvorima koji su podsvjesno doprinijeli intertekstualnosti unutar *Oslobađanja*. Ali definitivno nije strano da je linearna fabula unutar romana nedovoljna da bilo koja proza ima ozbiljan ton; fabula je samo skeletni sistem unutar kojeg autor gradi djelo. A izuzetno me raduje da ste postavili to pitanje u odnosu na dati roman; to je naznaka da je djelo ozbiljno i studiozno pripremano.

Na koji način hermetizam, kao učenje o odnosu mikrokosmičkog čovjeka i makrouniverzuma, nalazi svoje mjesto u modernoj, reklo bi se smisla lišenoj, čisto narativnoj književnosti? Stiće se utisak da je sama kvalifikacija nečega kao „hermetičnog“ poprimila sasvim oprečnu, često i negativnu semantičku konotaciju, kada je umjetnost u pitanju. Da li je to rezultat jedne opšte erudicijske devalvacije pa samim tim, kako autorskog, tako i čitačevog, paničnog bijega od ispodpovršinskog ili je to zapravo nešto drugo?

Definitivno postoji nešto što analizirajući možemo svesti pod Kreativni čin. Isti, nepobitno, uz autorsku vrsnost u ovladavanju pripadajućih artističkih disciplina i elemenata, postaje Djelo. Svako djelo mora ovladati vremenom i prostorom, ili ono uopšte i nije djelo, već prosta hronika ili psihoterapijski dnevnik kojeg danas ne manjka. Sve je pitanje standarda koji se redefinišu unutar svake epohe, a danas smo definitivno orobljeni estradom kao najvišim kreativnim iskazom. To je, definitivno, neodgovorno. Unutar tako nekontrolisane produkcije jako je teško uhvatiti referentne elemente po kojima bi se autor prihvatio kao jedinstven Glas. Ukoliko ne pripadate mejnstrimu, gotovo da ne postojite. Tada ogromnu poteškoću, pored konstantnog preispitivanja kojim ozbiljni autori vrlo često i kontinuirano pristupaju, predstavlja Kreativno opstati. Stoga je unutar Djela neophodno utkati mnogo promišljanja koja neupitno uvode u višeslojnost, što ne znači – po automatizmu – i hermetizam. Postoji nešto što jeste Djelo i ono što to nije, kao i nesagledivo precizni instrumentarij da se to ustvrdi. A ukoliko neko ne vlada tim disciplinama i upotrijebi iz svog *komoditeta* termin hermetizam, to ne znači da je istinski i objektivan. I sam termin hermetizam nije urođen već penetriran od strane kritičara; znači – stečen. Stoga mu ni ne pridodajem neku pažnju; za mene je posve strani element.

U brojnim svojim esejima pa i u samom romanu *Oslobađanje*, ističete stvaralački čin kao jedinu zadovoljštinu koja zapravo pripada stvaraocu. To nerijetko uključuje i potpunu retrakciju u samospoznajnu samoću i misticizam, iz kojih jedino i može da potekne nešto autentično? Neko će to, sa egzistencijalne strane, nazvati i autodestruktivnim. Ako eliminišemo puko i profano postojanje, kao prihvatljiv koncept, nije li upravo smrt, u smislu spoznaje i njezinog oslobađanja, i ono najautentičnije što stvaralac svestremenog ultimativno posjeduje?

Unutar stvaralačkog čina su samo dva subjekta (pod uslovom da je uradak prepoznat kao autentična stvorenina), a to su: Djelo i stvaralac. Ostalo su efemerije koje su, najčešće, destruktivna komponenta unutar samog stvaralačkog čina. Ne možemo govoriti o stvaraocu kao subjektu u pokušaju; uvijek i definitivno, Djelo je to koje svojom osobenošću i postignućem daje to lascivno zvanje onom ko ga je realizovao. I ukoliko imamo realizovano djelo, to je stvaralac. Ne postoji stvaralac u pokušaju. Ako bi postojao, koji nivo realizovanog djela bi bilo dovoljno za tu kvalifikaciju? U realnosti, najčešće se dešava zamjena teza; govorimo tako ozbiljno o autorima u pokušaju. Djelo se uvijek prepoznaje pa čak i ako ga ne uspijevamo interpretirati. Ukoliko smo ustvrdili da postoje samo pomenuta dva subjekta, šta autoru može da predstavlja jedinu moguću i ličnu satisfakciju: definitivno ono što je jedini fluid unutar subjekata, a to je zadovoljstvo unutar stvaralačkog čina. Sve ostalo pripada drugima...

Demon je riječ, riječ je demon, svojevrsan je epilog Oslobađanja, strukturalno i stilski potpuno drugačiji od ostatka romana. Spominje se načelo „demonskog“ sa svojim osnovnim atributom - „zlom“, kao suštvenom ljudskom i stvaralačkom osobinom i korištenom svake strasti, pa tako i kreacije. Na koji način razlučiti tu vrstu zla od onog svakodaneg i kako na pravom mjestu povući granicu? Svjedoci smo da se brojni umjetnici gube u močvarama pakosti i sujete, baš kao što i ovo nemetaforično zlo poprima dijabolične aspekte kreacije. Da li su te uloge možda i lako zamjenjive? Koliko je zla u kreaciji i koliko je zapravo kreacije u zlu?

Da. Ali da navedem segment iz knjige: „...*Osnovno obilježje demonskog je Zlo. Ali, dozvolite da podcrtam, neoskr-*

navljeno Zlo... Stoga mi je dozvoljeno da konstatujem kako je svaka kreacija u korijenu, biti, Zlo – iz logičnog zaključka, što nešto rastaće kako bi kao Feniks poletjela iz pepela do neslućenih nam visina, uzdižući nas Aktom (tjelesnim) do zasljepljujućih domova onih koji su preživjeli katarzu i gdje kao Prinčevi sa svim što je Ljupkost otkrivaju Tron na koji treba da nas uspne sve što je suštastveno naše – naše Zlo. Tada s pravom možemo uskliknuti „Stvoreni smo!“...“ Znam da navedeni citat definitivno daje najsadržajiji odgovor na pomenuto pitanje.

Šta za Vas znači prazan prostor koji nam priroda ostavlja na dar i kao mogućnost gotovo ritualnog magijskog popunjavanja, svako već u skladu sa vlastitim afinitetom i harizmom? Nije li takva mogućnost, toliko nam ipak nadohvat pored stvarnosti, upravo i u pravom smislu, Poezija?

Pisao sam u *Ogledima* kako je stvaralaštvo prevashodno privilegija. A samim time i prokletstvo. Malo je onih koji dostojanstveno mogu nositi tu privilegiju, a da ne posrnu pred samoćom i tišinom. Ali da li bi i dijamanti bili vrijedni da ih ima kao kamenja u kamenolomu? Neuki će jako brzo to relativizirati konstatacijom da se o ukusima ne vrijedi raspravljati. Pri tome, svakako, neće ni pokušati da postave tezu da se ukus izgrađuje. A kako, to treba odgonetnuti sam.

U čemu je, po Vama, univerzalna tajna odnosa između pjesnika i onostranog ničega, čije nešto samo prislućuje i pokušava ga prebjeći na vlastiti mlin oživotvoravanja? Koliko tu zapravo ima transcendentalnog, s obzirom da je empirijski jezik njegovo jedino opipljivo oruđe?

Prevashodno moramo biti svjesni da je to ništa, u suštini sve i mi uspijevamo da mu osvijetlimo samo nepojmljivo zanemarljivu česticu svojom Kreacijom. Zato uvijek i imamo toliko prostora za kontinuiran rad i, ukoliko smo sistematični i precizni, gotovo da i nema preklapanja sa prethodnim uradcima. Ostalo je sve pitanje konteksta unutar kojeg doživljavamo određeno Djelo; promjenom konteksta mijenjamo smisao i to nam omogućava kontinuirano druženje sa Ostvarenjem. Egzaktne i monotone elemente nalazimo isključivo u prirodnim naukama. Pitanje je samo koliko će autor uspjeti realizovati torusnu konstrukciju unutar Ostvarenja. Sve ostalo su nijanse...

DEMON JE RIJEČ; RIJEČ JE DEMON (Odlomak iz romana *Oslobađanje*, Emira Sokolovića)

Najnužnije u tekstu koji slijedi jeste da se da definicija demonskog i izbjegnju potencijalne nejasnoće po tom pitanju. Pojam bih svrstao u introvertne relacije vezane za ličnost (ili lik, ako je u pitanju literarno djelo) unutar koje uskrstavaju zaboravljene i zaboravljene emocije kojima je za cilj destrukcija onog ko ih je potakao. Neizostavno bi se takvo što moglo tretirati i kao božanski fluid koji je unutar nas, a koji svojim biološkim postojanjem negira bilo što što nije apsolutnog karaktera, ili – drugim riječima – ono što podliježe mijenama, a potom i nestanku. Njegovo pobuđivanje neumitno uslovljava razor onog ko ga nosi, ali omogućava i iskupljenje i opravdanost za postojanje u periodu nagovještaja, kroz rane istine i prosvjetljenja koja se čute. Jedino božanska supstanca (ili supstanca Providnosti – kako bi odagnali teološku potku) teži negiranju prolaznog. To što je konvencionalno i što poznaje i temelji se na kategoriji straha, ili nas prisiljava na „normalan (malo)građanski život“ po pitanju pozicija „sigurnosti“ nije kategorija za vrjednovanje. Sjeme se želi osloboditi tog i skeptično promatra to što činimo, iznuđujući bijes kao posljedicu duhovne impotentnosti.

Za razliku od kreativaca, postoje i literarni likovi koji nisu svjesni postojanja kategorije ukletosti. S pravom se možemo, stoga, zapitati: kakva je razlika biti svjestan ili ne; ako Posjećenost bivstvuje, osnovno je da li je neko posjećen. Nažalost. Suštinska razlika je u dozi kreativnosti. Obje kategorije, zasigurno, zaslužuju istu pažnju (isti stepen zainteresovanosti kod pojedinca), ali s tom bitnom razlikom da oni koji su svjesni postojanja pandemonijskog, posjeduju odveć veliku kreativnost i oni su ti koji oslikavaju potonje, one koji ekscentričnošću (o drugoj prirodi ne bih da izlažem kao o vidu ispoljavanja demonskog, već kao o ekscentričnosti koja je svojstveno obilježje njihove egzistencije) plijene pažnju.

Dakle, da rezimiramo. Prevažodno, demonsko posjeduje dva stepena egzistencije. Prvi (niži stepen) bi bio nesvjesni – kada demonsko ne nailazi na opravdanje za svoje obznanjivanje, već djeluje bez samosvijesti posjećenog; dok bi drugi oblik bio kada je Posjećeni dovoljno vidovit, te je svjestan svoje pozvanosti.

Osnovno obilježje demonskog je Zlo. Ali, dozvolite da podcrtam, neoskrnavljeno Zlo. Nekada je neko rekao da je strast element u kojem živimo i da bez nje vegetiramo. Pa zar strasti nisu oslobađanje i najsuptilnijih kutaka imaginacije? Da se potvrdno odgovori, zanemarljivo je u poređenju sa potkom koju izražavaju. Stoga mi je dozvoljeno da konstatujem kako je svaka kreacija u korijenu, biti, Zlo – iz logičnog zaključka što nešto rastaće kako bi kao Feniks poletjela iz pepela do neslučenih nam visina, uzdižući nas Aktom (tjelesnim) do zasljepljujućih domova onih koji su preživjeli katarzu i gdje kao Prinčevi sa svim što je Ljupkost otkrivaju Tron na koji treba da nas uspne sve što je suštastveno naše – naše Zlo. Tada s pravom možemo uskliknuti „Stvoreni smo!“.

Svojevremeno su mnogi definisali onog koji je pao iz obijesti, i to s ciljem da usreći one koji mu pripadaju i njihovom kaznom da se okiti kao lovorom. Taj kojeg povlačimo kalom ostaje uvijek na Tronu sa zagonetkom na usnama, ili kako ga je Erl Lavlejs oslikao: „Čovjek koji mrzi svoju rasu? Pa ipak, neki su govorili da on može da izgleda veselo među veselim svijetom; ali su priznali da njegov osmijeh, ako ga posmatrate često i izbliza, gubi svaki izgled veselosti i pretvara se u porugu; da, osmijeh zaista može dospjeti na njegove usne, ali ne i dalje od njih; niko nije vidio da se smiju i njegove oči...“. Zašto?! Zato što ono od čega je sazdana njegova Put, to Posjedovati, može imati samo jednom. Ljubomorani na poklonike, žrtvuju ih na oltaru uz himnu otaca staru koliko i Bol. Ti vapaji iz nutrine su mu u zelenim očima, čiju koronu ne može da osvoji nešto prolazno – smijeh. Užareni vrutci će nositi izgnanstvo uzvišena roda, staro koliko i Istočni grijeh. Tek uz detaljnije sagledavanje opala, osjetimo strah od dubine, i u „tom svom zaziranju njegov duh bješe postavio prijestol daleko od svijeta, u predjelima koji su samo njemu pripadali; i tako je, hladno nadlijećući ono što se dešavalo dole, izgledalo kao da njegova krv mirno teče...“.

„Priroda ih čini vješticama“ – To je genij svojstven ženi i njenoj naravi. Žena se rađa kao vila. Zanos kojem se redovno prepušta čini od nje sibilu. Ljubav – čarobnicu. Tananost i zloća (često čudljiva i dobrohotna) – vješticu, onu koja odlučuje o sudbini ili bar umanjuje, ublažava muke“ (Žil Mišle). Pomenuta definicija savršeno odgovara onoj koja rađa. Rađanje je njena Posjećenost i prokletstvo – korak za koji bježi bogu. Ona rađa konkretno – Prirodu; a tvorac?! Stoga nemušti odlučite da prognaju pobunu i ustoličite Inkviziciju koja će presveta da zatire sebe samu. Ta koja je

Pjesmu nosila u utrobi bila je progonjena kao vučica i to stoga što je posjedovala moć. Bilo je govora o nadnaravnim moćima tih ljubimica Mjeseca; ali ta koja rađa, voli i krv i dušu rođenog. U spregama sopstvena duha rađa se pobuna, želja za tronom, a osama i uspinje, ali preko duša podanika. Tron ne bira sredstva da bude posjednut, kao ni one koje ustoličava. Ili kako je Mišle rezimirao o Moćima sibila: „Ona ima dva dara: prosvjetljenost lucidne ludosti, koja je, zavisno od stepena, poezija, vidovitost, izuzetna pronicljivost, govor naivan i lukav, a ponajviše sposobnost da se vjeruje sopstvenim lažima. Taj dar nije poznat vješcu. S vješcem ništa ne bi otpočelo.

Iz tog dara proizlazi druga, uzvišena moć samozačeća, partenogeneza, koju naši filozofi sada otkrivaju kod ženki mnogih vrsta, kada je riječ o fizičkoj plodnosti, a ona nije manje izvjesna kada je posrijedi duhovno začeće.

Začela je i rodila u samoći. Koga? Svoje drugo ja, koje joj liči toliko da se od nje ne može razlikovati.

Sina mržnje, začetog u ljubavi. Jer, bez ljubavi se ništa ne može stvoriti. Iako uplašena od tog djeteta, toliko joj prija što ga ima, toliko uživa u tom idolu, da ga odmah postavlja na oltar, odaje mu poštu, prinosi mu sebe kao žrtvu i živu hostiju. Često će sama reći svom sudiji: „Bojim se sad samo da ne patim dovoljno zbog njega“.

ČLANCI

POLITIČKI PROFIL GOLDE MEIR

Pregledni naučni rad

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.7360989>

Primljen: 15.09.2022.
Prihvaćen: 30.09.2022.

Luka Nešković

Eötvös Loránd Tudományegyetem (ELTE), Budimpešta, Mađarska
lukaneskovic1@gmail.com

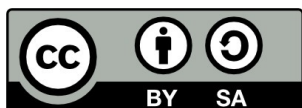
U ovom radu želimo ukazati na glavne odrednice spoljne politike Golde Meir, jedne od osnivača države Izrael, i premijerke u periodu od 1969. do 1974. god. Izazovi sa kojima se Izrael u ovim godinama suočavao ogledao se u masovnim gubicima tokom Jomkipurskog rata i, uprkos pobjedi, prenošenju krivice na vodeće čelnike izraelske vlade. Rad se zasniva na oslobođenju Meir od kritika upućenih tokom njenog premijerskog mandata i periodu nakon Jomkipurskog rata. Ukazaće se na okolnosti u kojim se našla u kriznim momentima, kao i ispravnosti odluka povučenim sa takve pozicije. Takođe, rad se dotiče i znatno ranijeg perioda, još od tridesetih godina prošlog vijeka, tokom procesa pronalaska rješenja za formiranje jevrejske države na prostoru Palestine, u kojem je Meir, kao jedna od cionističkih lidera i liderki, imala zapaženu ulogu. Značajno je pomenuti i njen odgovor na Minhenski masakr, gdje je pored lične osvete za izraelske žrtve pokušala stati na put terorizmu. Najveća pažnja, međutim, posvećena je diplomatskim odnosima sa Sovjetskim Savezom, Sjedinjenim Američkim Državama i Evropom.

Ključne riječi: Golda Meir, spoljna politika, Izrael, Jomkipurski rat, hladni rat

Uvod

Za vrijeme svoje više od šest decenija političke aktivnosti Golda Meir se smatra jednom od utemeljivača države Izrael. Jedina je žena potpisnica Deklaracije o nezavisnosti, političarka, diplomatkinja, ministarka rada, ministarka vanjskih poslova i predsjednica vlade u periodu 1969-1974. godine. Rođena je 1898. kao Golda Mabovič u Kijevu, Ukrajini, tadašnjem Ruskom carstvu. Rusija joj, prema sopstvenom kazivanju, nije ostavila nijedan radostan trenutak. Djetinjstvo su joj obilježile strašne scene pogroma koji su se vršili nad Jevrejima.¹

Godine 1921. iz Sjedinjenih Država otputovaoće sa svojim suprugom u *obećanu zemlju*, gdje će raditi na uspostavljanju države Izrael. Počela je od rada u kibucu, poljoprivrednoj socijalističkoj komuni, a završiće u premijerskom kabinetu četiri

¹ Orianna Fallaci, *Razgovor s poviješću* (Zagreb: Vjesnik, 1979), 116.

decenije kasnije.² Na tom dugom putu naći će se na najvećim položajima radničkih udruženja, partije a kasnije i ministarstava.

Mnogo prije Margaret Tačer nosila je titulu *gvozdена lejdi* zbog svojih čvrstih stavova i često beskompromisne politike. Znalo joj se zamjeriti da vodi politiku više srcem nego razumom. Izraelom je takođe dugo kružila priča da je David Ben-Gurion nazvao „jedinim pravim muškarcem u svojoj vladi“.³ Kasnije se zapitala: „Je li on (ili onaj ko je izmislio tu priču) mislio da je to najveći kompliment koji se može učiniti ženi? Duboko sumnjam da bi se ma koji političar osjetio polaskanim da sam o njemu rekla kako je jedina ‘žena’ u vladi!“⁴

Na vlast je došla 1969. godine nakon smrti trećeg po redu premijera Izraela Levija Eškola. Mnogi su je smatrali simbolom Izraela, ali u tom trenutku nije bila blizu popularnosti koju će kasnije steći. Partija je smatrala da je Meir najvjerodostojnija kandidatkinja za Eškolovog nasljednika, jer su je prihvatale sve struje, ali isprva ona nije željela prihvatiti kandidaturu. Bila je izvan vladine politike, umorna od prethodnog političkog angažmana, i na pragu osme decenije života.⁵

Pet premijerskih godina koje će uslijediti postaće najteže u njenom životu. Zemlja je dostigla najranjiviju tačku još od svog osnivanja, i trebalo je održati narodno jedinstvo i pribaviti pomoć sa strane kako bi opstala. Meir je imala diplomatskog i unutar-političkog iskustva da riješi ovakve probleme, ali način na koji će otići sa vlasti pokazće nespremnost Izraela da joj se oduži za višedecenijsku službu.

Rad se upravo zasniva na oslobođenju Meir od kritika upućenih tokom njenog premijerskog mandata i periodu nakon Jomkipurskog rata. Ukazaće se na okolnosti u kojim se našla u kriznim momentima, kao i ispravnosti odluka povučenim sa takve pozicije. Rad se dotiče i znatno ranijeg perioda, još od tridesetih godina prošlog vijeka,

tokom procesa pronalaska rješenja za formiranje jevrejske države na prostoru Palestine, u kojem je Meir, kao jedan od cionističkih lidera imala zapaženu ulogu. Značajno je pomenuti i njen odgovor na Minhenski masakr, gdje je pored lične osvete za izraelske žrtve pokušala stati na put terorizmu. Najveća pažnja, međutim, posvećena je diplomatskim odnosima sa Sovjetskim Savezom, Sjedinjenim Američkim Državama i Evropom, u kojima je tokom svoje duge karijere Golda Meir djelovala kao istaknuta predstavica svog naroda.

Pogled na Palestinu i Pilovu komisiju

Pravo Izraelaca na teritoriju Palestine priznato je Bal-furovom deklaracijom, ratifikacionim dokumentima engleskog mandata od strane Društva naroda, i na kraju potvrđeno odlukom Ujedinjenih nacija 1947. godine. Po tom osnovu, svi jevrejski autori govore o obnovljenoj, a ne novoj državi u Palestini.⁶ Navode za obnovu jevrejske države, na svojim starim temeljima, dali su i cionisti u uvodnom dijelu Deklaracije o nezavisnosti iz 1948. godine, u kojoj stoji:

„Eretz Israel bio je kolijevka jevrejskog naroda. Tu se izgradio njegov duhovni, religiozni i politički identitet. Ovdje je jevrejski narod postigao državnost, stvorio kulturne vrijednosti nacionalnog i univerzalnog značaja i dao svijetu Vječnu knjigu nad knjigama“.

Poslednju stavku koja se odnosi na Bibliju, a samim tim i na njene proročke knjige, Golda Meir će decenijama kasnije, iako nereligiozna, obrazložiti na jedan vrlo kontroverzan način izjavom: „Ova zemlja postoji kao ispunjenje obećanja od samog boga. Bilo bi smiješno postaviti ga da preuzme odgovornost za legitimnost“.⁷

Pojam Palestinci od početka je izazivao brojne polemike. Cionisti ga nikada nisu koristili kao ime za Arape starosjedioce u Palestini, pa tako ni Meir.⁸ „Nije postojala takva stvar kao što su Palestinci“, citirana je u *Sunday Times*-u. „Kada je bilo nezavisnih palestinskih ljudi sa palestinskom

2 Yossi Goldstein, „Israel's prime ministers and the Arabs: Levi Eshkol, Golda Meir and Yitzhak Rabin,“ *Israel Affairs*. 17 (2011): 183.

3 Torild Skard, *Women of Power: Half a Century of Female Presidents and Prime Ministers Worldwide* (Bristol: Policy Press, 2015), 33.

4 Golda Meir, *Moj Izrael* (Zagreb: Naprijed, 1987), 74.

5 Orianna Fallaci, *Razgovor s poviješću* (Zagreb: Vjesnik, 1979), 123.

6 Vojimir Šobajčić, *Jevrejstvo i Izrael* (Skopje: Zavod za unapređivanje na stopanstvoto vo SRM “Samoupravna praktika”, 1982), 9.

7 *Le Monde*, 1971

8 Milovan Baletić, *Ispunjenje zavjeta ili povratak Židova u zemlju Izraelovu* (Zagreb: Globus, 1988), 265.

državom? Bilo je ili južna Sirija prije Prvog svjetskog rata, a onda je to bila Palestina uključujući i Jordan. To nije bilo kao da su postojali palestinski ljudi u Palestini koji su smatrali sebe palestinskim ljudima pa smo mi došli da ih izbacimo i uzmemo njihovu državu od njih. Oni nisu postojali“.⁹

U periodu iznalaženja rešenja za palestinsko pitanje tokom tridesetih godina prošlog vijeka, Meir se nije slagala sa nacrtom Pilove komisije (Peel Commission), na koju je čak bio pristao Ben-Gurion. Pilova komisija je 1936. godine, predvođena lordom Viljemom Pilom (William Peel), obišla Palestinu (koja je bila pod britanskim mandatom) i predložila nacrt podjele na dvije države: jednu jevrejsku, koja bi obuhvatala dvije hiljade kvadratnih kilometara, i drugu arapsku, kojoj bi pripao ostatak područja. Jerusalem bi bio ostavljen kao međunarodna enklava.¹⁰

Meir je predlog smatrala grotesknim i to je otvoreno iznijela svojim kolegama od kojih je većina predlog smatrala manje idealnim ali ipak prihvatljivim.¹¹

„Zaboravljamo na temelje cionizma“, protestovala je na Sedamnaestom cionističkom kongresu. „Potreban nam je svaki ćošak zemlje Izraelove... jer je važno zbog našeg razvoja... Ima mnogo Arapa koji žive u zemlji Izraelovoj, ali smo uvijek govorili da svi Jevreji moraju doći... bez ugrožavanja prava Arapa koji tu već žive. Trebalo bi da se sjetimo tih osnova, sada ponovo. Bila sam šokirana kada sam čula kako dobri cionisti pričaju o njihovoj velikoj radosti o davanju jevrejske države po prvi put u istoriji našeg naroda. Istina je ta da nam oni ne daju ništa, oni samo krađu našu zemlju“.¹²

Takav Izrael, u njenim očima, bio je suviše mali i tijesan. Ben-Gurion je, sa druge strane, situaciju posmatrao manje pristrasno od Meir, i znao je da bi za Izrael bilo dobro da postoji u manjim granicama nego da ne postoji uopšte.¹³ Pilov plan na kraju nije realizovan jer su ga Arapi odbili.

Arapci su, prema Meir, radije birali ono što je štetno po jevrejske interese, nego što bi išlo u korist sopstvenim. Najposle je uvidjela da je i Ben-Gurion bio u pravu u prihvatanju predloga Pilove komisije, jer da su „uoči izbijanja rata imali i namjanji djelić države, možda bi stotine hiljada Jevreja bilo spašeno pred pećima i plinskim komorama nacisti“.¹⁴ Sredinom tridesetih godina to, međutim, niko nije mogao naslutiti. Veličina Izraela koja će zadovoljiti njene kriterijume biće ostvarena tek 1967. godine - nakon Šestodnevno rata. Na kraju ovog rata Izrael je pod svojom kontrolom držao Sinajsko poluostrvo, Golansku visoravan, Pojas gaze i Zapadnu obalu.

Uspješnost diplomatske misije u Moskvi

Na sovjetsko tlo, Golda Meir je kao izvanredna i opunomoćena ambasadorica svoje zemlje stigla 2. septembra 1948. godine. Sovjetski Savez je nakon Sjedinjenih Američkih Država bio druga država na svijetu koja je priznala Izrael.¹⁵ Priznanje Izraela, prvenstveno se moglo vezati za sovjetske spoljno-političke interese na sukobljenom Istoku, prije nego za istinske simpatije o stvaranju jevrejske države.

Meir isprva nije htjela prihvatiti ponudu ministra Moše Šareta da se preseli u Moskvu. Nije sebe smatrala pravom osobom za tako kompleksan zadatak. Ukazivala je na spremnost svojih kolega, koji su po njenom sudu bili kompetentiji za tu funkciju. Uostalom, nije ni imala diplomatskog iskustva; ruski uz koji je odrasla gotovo da je zaboravila, a ni francuski (novouvedeni jezik izraelske diplomatije) nije joj išao od ruke. Ipak nije mogla odbiti Shareta, kao ni Ben-Guriona koji joj je sada naredio da se spremi za put.

Iako su snažno prozapadno bili orjentisani Ben-Gurion i Moše Šaret vjerovali su da opstanak Izraela zavisi od njegovog rezervisanog stava u hladnom ratu.¹⁶ Za takvu

9 Kathleen Christison, „Myths about Palestinians,“ *Foreign Policy* 66 (1987): 110.

10 Tom Fraser, „A Crisis of Leadership: Weizmann and the Zionist Reaction to the Peel Commission's Proposals, 1937-38,“ *Journal of Contemporary History* 23 (1988): 670.

11 Golda Meir, *Moj Izrael* (Zagreb: Naprijed, 1987), 101.

12 Yossi Goldstein, „Israel's prime ministers and the Arabs: Levi Eshkol, Golda Meir and Yitzhak Rabin,“ *Israel Affairs*. 17 (2011): 183.

13 Anita Shapira, *Ben-Gurion Father of Modern Israel* (London: Yale University Press, 2014), 107.

14 Golda Meir, *Moj Izrael* (Zagreb: Naprijed, 1987), 102.

15 Yosef Govrin, *Israeli-Soviet Relations, 1953-67: From Confrontation to Disruption* (London: Frank Cass, 1998), 22.

16 Elinor Burkett, *Golda* (New York: Harper Perennial, 2009), 151.

naklonost ka Zapadu znao je i Staljin, te je izraelsku ambasadoru držao pod budnim okom. Hotel Metropol u Moskvi gdje su se nalazile prostorije diplomatskog predstavništva bio je pun sovjetskih obavještajaca. Meir je za to znala, i maksimalno je bila na oprezu. Strogo povjerljive razgovore obavljala je u toaletu uz povremeno puštanje vode, kako bi se pritajio zvuk, ili tokom šetnji van hotela. Sve povjerljive dokumente i prepiske takođe je nosila sa sobom gdje god da se kretala.¹⁷

Od trenutka predaje akreditiva 7. septembra Ivanu Aleksejeviču Vlasovu na dalje njene diplomatske aktivnosti bile su minimalne.¹⁸ Nije dolazilo do potpisivanja sporazuma, ni stvaranja važnih kontakata. Dvapat se sastala sa ministrom spoljnih poslova Vjačeslavom Molotovom, ali ti su susreti bili protokolarne prirode, bez stvarnog značaja.

Ono u čemu je Meir postigla zapažen uspjeh jeste u okupljanju sovjetskih Jevreja. Prve subote nakon predaje akreditiva, otišla je sa svojim osobljem na šabatnu službu u Veliku sinagogu. Iako sama nije bila religiozna smatrala je to činom solidarnosti. Ova posjeta imala je efekta. Nekoliko nedelja kasnije, na Roš Hašanu ispred sinagoge dočekalo je pedeset hiljada ljudi. Meir je za njih predstavljala simbol obnovljenog Izraela i željeli su to iskazati ovacijama.¹⁹

Staljin je postao alarmiran. Proamerički orjentisana političarka uzbuđivala je mase na moskovskim ulicama koji su u njoj gledali idola.²⁰ Prijetnja po Sovjetski savez ogledala se u pokušaju masovne emigracije u Izrael i porasta cionistističkih ideja u zemlji.

Jevrejske škole već dugo su bile zabranjene u Sovjetskom savezu, kao i svaki oblik vidljivog izdvajanja njihovog kulturnog partikulariteta. Cionizam je smatran tolikim zločinom, da je njegove nosioce kažnjavao od-

laskom na prisilni rad u nekom od kaznenih logora ili progonstvom u zabite djelove zemlje.²¹

Iako je uživala ogromnu popularnost među sovjetskim Jevrejima Meir je bila nemoćna na pomogne bilo kom od njih. Čak su i direktni kontakti vukli veliki rizik. Jednom prilikom Goldina ćerka Sara sreća je na ulici bivšeg člana kibuca, kojem je predložila da upozna njenu majku, ali on je odbio, uz izgovor da je „previše je opasno“.²²

Nije samo civilno stanovništvo bilo to koje moralo biti na oprezu. Na diplomatskom prijemu povodom obilježavanja tridesetjednogodišnjice Oktobarske revolucije, Meir je upoznala suprugu ministra Molotova Polinu Žemžuninu koja joj je poklanjala pažnju tokom cijele večeri. Ispitivala je o pojedinostima društvenog života u Izraelu, političkim udruženjima mladih i radu kibuca. Meir, iznenađena njenim tečnim jidišem, pitala je gdje ga je tako dobro naučila. Žemžunina je ponosno odgovorila da je „jevrejska kći“.²³ Ovako izražena prisnost nije promakla obavještajnoj službi. Par nedelja kasnije Žemžunina je uhapšena, optužena za izdaju i prognana u Kazahstan.²⁴

Kako su mjeseci odmicali bilo je jasno da Sovjetski Savez ne pokazuje pomaka u pobošljanju zahtjeva tri miliona Jevreja koji žive na njegovoj teritoriji kao ni stvaranja boljih veza sa Izraelom. Na Staljinovom stolu stajao je izvještaj političke policije od 29. marta 1949. Sa informacijom da Golda Meir iskazuje žaljenje da dok prijateljske veze (praćene finansijskom pomoći) sa američkim Jevrejima i Vladom Sjedinjenih Američkih Država nastavljaju da se razvijaju, „na drugoj strani sa Sovjetskim Savezom to je nemoguće: neće biti niti finansijske pomoći niti raseljavanja“.²⁵

To su uostalom uvidjeli i Šaret i Ben-Gurion. Njihove nade o prijateljstvu sa Sovjetima su propale. Nije bilo efikasno zadržavati političku veličinu, kakva je bila Meir, u

17 Elinor Burkett, *Golda* (New York: Harper Perennial, 2009), 155.

18 Gennadii Kostyrchenko, „Golda at the Metropol Hotel,“ *Russian Studies in History* 43 (2004): 79.

19 Barry Schwartz, *Jewish Heroes, Jewish Values: Living Mitzvot in Today's World* (Springfield Township: Behrman House, Inc, 1996), 20.

20 Gennadii Kostyrchenko, „Golda at the Metropol Hotel,“ *Russian Studies in History* 43 (2004): 81.

21 Vojimir Šobajić, *Jevrejstvo i Izrael* (Skopje: Zavod za unapređivanje na stopanstvoto vo SRM „Samoupravna prakтика“, 1982), 119.

22 Elinor Burkett, *Golda* (New York: Harper Perennial, 2009), 157.

23 Golda Meir, *Moj Izrael* (Zagreb: Naprijed, 1987), 167.

24 Roman Brackman, *The Secret File of Joseph Stalin: A Hidden Life* (London: Psychology Press, 2001), 319.

25 Gennadii Kostyrchenko, „Golda at the Metropol Hotel,“ *Russian Studies in History* 43 (2004): 82.

Moskvi. Vlada Izraela je već drugog februara, skoro pet mjeseci od početka diplomatske misije, najavila da će se Meir pridružiti prvom kabinetu, na mjestu ministra rada, kao prva žena na toj funkciji.²⁶

Stav Evropske zajednice u sukobu sa Palestincima

Prvih godina od osnivanja, Evropska zajednica nije imala naročitih strategijskih, političkih i ekonomskih interesa za prostor Bliskog istoka, pa tako ni za Izrael, budući da je u godinama nakon Drugog svjetskog rata pretežno bila okrenuta unutrašnjem ekonomskom planu. U interesu Izraela, međutim, ovi odnosi bili su nužni kada bi i novostvorena država stala na noge.²⁷

Evropa je donekle osjećala i moralnu obavezu prema Izraelu, zbog svih strašnih okolnosti koji su išli na štetu jevrejskog naroda. Treba podsjetiti da je Velika šestorka koja je činila Evropsku ekonomsku zajednicu, u relativno kratkom roku nakon osnivanja priznala Izrael: Francuska januara 1949. Italija 8. februara, Holandija i Luksemburg 11. maja, Belgija 15. januara 1950. dok su sa Njemačkom diplomatski odnosi uspostavljeni tek 1965. god.²⁸

Spoljno-politički gledano, Evropska zajednica nije imala jedinstvenu spoljnu politiku, kao što je uostalom ni Evropska unija nema danas. Odnos prema Izraelu je u početku varirao od članice do članice. Francuska četvrta republika npr. snažno je podržavala, pomažući je velikim količinama oružja.²⁹

O generalu de Golu, Meir je pisala kao o jednoj o ličnosti koje su presudno uticale na budućnost Izraela, i čiji savjet o mirovanju 1967. Izrael nije poslušao:

„Za tih strašnih dana uoči Šestodnevnog rata kazao je Abi Ebanu da bi Izrael trebao znati dvije stvari: ako ste u stvarnoj opasnosti možete se pouzdati u mene, ali učinite li prvi korak, bićete uništeni i bacićete cijeli svijet u katastrofu. No, de Gaulle se prevario: mi nismo uništeni i nije došlo do svjetskog rata, ali od tada naši odnosi s njim i s

francuskom vladom nisu više bili isti“.³⁰

Do drastične promjene u odnosima između Zajednice i Izraela dolazi u vrijeme osvita Šestodnevnog rata. Izrael je izveo preventivni napad na Egipat koji je prethodno sakupio svoje snage na izraelskoj granici i zabranio prolazak izraelskim brodovima kroz Tiranski tjesnac. Epilog ovog sukoba ogledao se u znatnom proširenju teritorije Izraela na ranije navedena područja. Evropska zajednica se po ovom pitanju svrstala na stranu Palestinaca i time podržala rezoluciju UN-a 242. Tekst ove Rezolucije tražio je povratak izraelskih snaga na stare granice (prije agresije), kao i uspostavljanja embarga na naoružanje.

U periodu između Šestodnevnog i Jomkipurskog rata za Evropsku ekonomsku zajednicu „problem arapskih izbjeglica“ postao je „problem legitimnih prava Palestinaca“.³¹ Od 1969. god. na dalje, Evropska zajednica počće pripreme u okviru stvaranja zajedničke politike o izraelsko-arapskom sukobu u kojem će palestinsko pitanje preuzeti sve veću važnost.

U očima Vlade Golde Meir ovakav razvoj bio je vrlo ozbiljan. Uvidjeli su da Velika šestorka okreće politiku, i da u njoj neće moći da ima stalnog partnera i uzdanicu. Odnos Evropske zajednice prema Bliskom Istoku sve više je bio jednosmjernan, uz koordinaciju dalju od Izraela.

Od 1967. do kraja hladnog rata, šest je osnovnih činilaca koji su doveli do zaoštrenja odnosa između Evropske zajednice i Izraela, a koji uostalom i danas predstavljaju politiku koju Evropska unija sprovodi po ovom pitanju. Ono uključuje: priznanje legitimnih prava Palestincima, uspostavljanje evropsko-arapskog dijaloga, nepriznavanje izraelskih okupiranih teritorija, pozivanje na osnivanje palestinske domovine (homeland), uključenje Palestinaca u mirovne pregovore i uvođenje dodatnih sankcija Izraelu nakon invazije na Liban 1980. godine.³²

Na stavove Evropske zajednice, Golda Meir je često znala odgovoriti u širim okvirima, pozivajući se na isto-

26 Elinor Burkett, *Golda* (New York: Harper Perennial, 2009), 161.

27 Radovan Vukadinović, Lidija Čehulić, *Politika evropskih integracija* (Zagreb: Ljevak, 2011), 291.

28 „Israel International Relations: International Recognition of Israel,“ Jewish Virtual Library, accessed August 13th, 2019, <http://www.jewishvirtuallibrary.org/jsource/Peace/recogIsrael.html>

29 Gadi Heimann, *Franco-Israeli Relations, 1958-1967* (London and New York: Routledge, 2016), 26.

30 Golda Meir, *Moj Izrael* (Zagreb: Naprijed, 1987), 210.

31 David Allen, Alfred Pijpers, *European Foreign Policy-Making and the Arab-Israeli Conflict* (Boston: Martinus Nijhoff Publishers, 1984), 132.

32 Roy Ginsberg, *The European Union in International Politics – Baptism by Fire* (New York: Rowman & Littlefield, 2001), 105.

rijsku paralelu evropskog kontinenta i jevrejskog naroda koji ga je dugo naseljavao, kao i na kritiku antisemitizma za koji je govorila da je još uvijek prisutan. Na kraju, zategnuti odnosi između Zajednice i Izraela natjerali su Meir da unaprijedi i očvrstne odnose sa Sjedinjenim Američkim Državama u kojem će uvijek pronaći jakog oslonca i sigurnog partnera.

Minhenski masakr i operacija „Božji gnijev“

Krajem šezdesetih i početkom sedamdesetih godina prošlog vijeka, bezbjednost Jevreja bila je ugrožena učestalim terorističkim napadima sprovedenim u Evropi i Izraelu. Na meti su bili državni zvaničnici i civilna lica. Atentat na Davida Ben-Guriona pokušao je tokom njegovog puta u Dansku, a mnogi koji su bili usmjereni na diplomatske predstavnike završili su se pogubno. Ubijen je izraelski konzul u Istanbulu, kao i supruga izraelskog diplomate u ambasadi u Paragvaju. Napadi su sprovedeni i na diplomatska predstavništva u Bonu i Hagu.³³

Napadi su bili sprovedeni od strane Palestinske oslobodilačke organizacije, na čijem se čelu nalazio Jaser Arafat, i njene frakcije Al-Fatah.

„Kako možete nazvati ratom“, odgovorila je Oriani Fallači, „ono što oni rade? Sjećate se što je Džorž Habaš rekao poslije eksplozije autobusa punog izraelske djece: ‘Najbolje je ubijati Izraelce dok su još djeca’. Hajde, molim vas, to nije rat! Nije ni revolucionarni pokret, jer pokret koji traži samo ubijanje ne može se nazvati revolucionarnim. [...] Znate, i mi smo za vrijeme rata za nezavisnost imali svoje terorističke grupe: Stern, Irgun. Ja sam se protivila tome, uvijek sam im se protivila. Ali niko od njih nije počinio tako gnusna djela kakva nama čine Arapi. Niko od njih nije postavljao bombe u samoposluge ili dinamit u autobuse sa djecom. Niko od njih nije izazvao tragedije kao što je ona u Minhenu ili Lidu.“³⁴

Mihnenski masakr odigrao se tokom petog i šestog septembra 1972. godine na Olimpijskim igrama u Minhenu kada je osam palestinskih terorista iz *Crnog septembra* (ogranka Palestinske oslobodilačke organizacije) ušlo u

zgradu gdje su odsijedali izraelski atletičari, prilikom čega su ubili dvojicu a devet uzeli kao taoce. Svi taoци bili su pogubljeni tokom akcije spasavanja od strane njemačke policije³⁵

Zahtjev terorista bio je da Izrael oslobodi 234 palestinska zatvorenika, kao i dvojicu terorista koje je Njemačka lišila slobode, što je izraelska vlast odbila. Vlasti Bavarske, na čijoj se teritoriji masakr i odigrao, odbili su predlog Izraela da pošalje svoju najbolju vojnu jedinicu Sayeret Matkal. Njemačka policija, međutim, nije imala poseban trening za takve situacije, što je amaterskom akcijom dovelo do tragičnog ishoda.

Nedugo potom Izrael je tražio osvetu. General Zvi Zamir, i savjetnik Aharon Jariv približili su se Meir sa planom likvidacije odbjeglih terorista. Isprva je oklijevala. Nije bilo lako poslati mlade izraelske specijalce u misiju u kojoj će rizikovati živote. Osjećala je izvjesnu odgovornost prema poginulima, i njihovim porodicama bivajući pod dubokim ličnim ganućem. Na kraju je dala pristanak da pošalju specijalce.

Zamir je odmah otpočeo pripreme i nazvao operaciju „Božji gnijev“. Meir je bila svjesna činjenice da se ovakva akcija izvodi van zakona i da može staviti nedužne pojedince u opasnost. Nije se mogla osloniti na obećanja svojih izvršitelja, i mudro je konstruisala kontrolu. Formirala je tajni komitet, u kojem su se pored nje nalazili i ministar odbrane Moše Dajan kao i bivši general Jigal Alon. Svaka aktivnost morala je biti odobrena sa njihove strane, a Jamir i Zamir morali su podnositi izvještaje i imena na uvid.³⁶

Mosad je formirao i specijalnu jedinicu nazvanu „Cezareja“, koja će sprovoditi operacije, a na njenom čelu se našao Ehud Barak, kasniji premijer Izraela. Akcija će se sprovoditi više od dvadeset godina, a epilog se ogledao u likvidaciji dvojice od trojice Palestinaca koji su pobjegli iz Minhena, kao i dvanaest Palestinaca za koje se smatralo da su bili njihovi saučesnici.³⁷

U očima Golde Meir Evropa je snosila veliku odgovornost za počinjeni masakr. Ne samo da je bila popustljiva po pitanju bezbjednosti, nego i nije činila dovoljno za sma-

33 „Terrorism: Middle East Terrorist Incidents (1968-1973)“, Jewish Virtual Library, accessed August 13th, 2019, <http://www.jewishvirtuallibrary.org/jsourc/Terrorism/incidents.html>.

34 Orianna Fallaci, *Razgovor s poviješću* (Zagreb: Vjesnik, 1979), 108.

35 Andrew Tan, *Politics of Terrorism: A Survey* (London: Routledge, 2010), 188.

36 Michael Bar-Zohar, Mishal Nissim, *The Greatest Missions of the Israeli Secret Service* (New York: HarperCollins, 2012), 216-222.

37 Loch Johnson, *Strategic Intelligence: Covert action: behind the veils of secret foreign policy* (London: Greenwood, 2007), 66.

njenje antisemitizma koji je u određenoj mjeri još uvijek bilo prisutan. Svako stradanje Jevreja u Evropi, u Izraelu je primano sa dubokom emotivnom osjetljivošću. Evropa je, nakon svega, bila kontinent na čijem je tlu počinjeno najveće sistematsko istrebljenje jednog naroda.

„Vi ste do sada bili previše tolerantni“, rekla je Meir Falači, „a ta tolerancija, dopustite mi da kažem, izvire iz latentnog antisemitizma. Ali se antisemitizam ne iscrpljuje nikada patnjama samo Jevreja i gotovo. Istorija je pokazala da je antisemitizam u svijetu uvijek bio glasnik nevolja za sve. [...] Činjenica je da terorizam ima svoja uporišta u Evropi. U svakoj evropskoj prijestonici postoje centri takozvanih oslobodilačkih pokreta, a vi dobro znate da se ne radi o neškodljivim centrima. Pa ipak ništa ne preduzimate protiv njih. Zahvaljujući vašoj mlitavosti i vašoj popustljivosti terorizam se širi pa ćete i vi biti odgovorni.“³⁸

Mihneski masakr i događaji koji su mu prethodili bili su samo začetak kasnijih terorističkih napada, koji neće pogađati samo prostor Bliskog istoka već i cijeli svijet. Iako je akcija „Božji gnijev“ bila uspješno izvedena, ona nije uspjela da prekine korijen stvarne prijetnje. Svaka borba protiv terorizma koja uključuje odmazdu jednakim sredstvima, samo rasplamsava istrajnost daljih napada. Meir je svojim akcionim potezom uspjela osvetiti živote nevinih žrtava, ali nije uspjela zaustaviti narastajuću bezbjednosnu prijetnju.

Jomkipurski rat

Šest godina nakon Šestodnevog rata, Izrael je u godinama koje su slijedile Jomkipurskom ratu živio u iluziji da je zemlja bezbjednija nego ikada prije, a novi rat za oslobođenje Sinaja i Golana nikada dalji.³⁹

Isak Rabin, ambasador Izraela u Sjedinjenim Američkim Državama, izjavio je 26. septembra 1973. godine: „Nikada nije postojao takav period u kojem se bezbjednosna situacija Izraela činila dobra kao što je sada.“⁴⁰ Izrael se u takvoj procjeni oslanjao na pretpostavku da odnosi izme-

đu Sovjetskog Saveza i Sjedinjenih Država nameću Moskvi obuzdavanje arapskih država, koje bez pomoći Sovjeta ne bi samostalno mogli krenuti u ujedinjeni pohod na Izrael.⁴¹ Do iznenađenja je došlo na najveći jevrejski praznik Jom Kipur, šestog oktobra 1973. godine kada je zemlja bila napadnuta od strane Egipta, Sirije, Iraka i Jordana.

Dan ranije, nakon što su stigle prve slutnje do državnog vrha, Golda Meir nije odmah izdala naređenje za punu mobilizaciju, kao što je predlagao vojni štab, od straha da bi Sjedinjene Američke Države mogle uskratiti pomoć Izraelu ukoliko zatreba. Granice su bile ranjive jer je u momentu egipatskog napada duž Kanala, liniju Bar Lev držalo tek 600 vojnika, dok se na Golanskoj visoravni nalazilo 70 tenkova.⁴²

„Nije stvar u tome što logika propisuje“, pisala je Meir u svojim memoarima, „nego samo u tome što ja, tako naviknuta na to da donosim odluke – i tokom rata donosila sam ih redovno – nijesam donijela tu odluku. Nije riječ ni o osjećanju krivice. I znam razborito postupati i reći sebi da bi od mene bilo nerazumno, s obzirom na takvu potpunu sigurnost naše tajne službe i istaknutih vojnih osoba, da istrajem na mobilizaciji. Ali znam da sam morala tako postupiti, i sa tom groznom spoznajom moraću živjeti do kraja života. Nikad više neću biti onakva osoba kakva sam bila prije jomkipurskog rata.“⁴³

Puna mobilizacija zahtijevala je vremena i novca, a Meir je trebala jači oslonac. Šta ako se radilo o lažnoj uzbuni, kao što su mnogi pretpostavljali? Rizikovala je da mobilizacijom dovede Vladu u bespotrebne troškove i ugrozi imidž svoje zemlje pred očima svijeta. Pored toga mogla je izazvati podozrenje ortodoksnog dijela stanovništva koje je osjetljivo na svako zadiranje u tradiciju. No ona se uzdala u svoju intuiciju i izdala naređenje za mobilizacijom narednog dana. Takav potez nije bio lak. Čak i da je vjerovala da je na pravom putu, bilo je potrebno podignuti nepripremljene vojnike iz prazničnog ambijenta i očekivati da će u najboljem slučaju stići na Golan sutra

38 Orianna Fallaci, *Razgovor s poviješću* (Zagreb: Vjesnik, 1979), 110.

39 Vojimir Šobajić, *Jevrejstvo i Izrael* (Skopje: Zavod za unapređivanje na stopanstvoto vo SRM “Samoupravna praktika”, 1982), 228.

40 Simon Dunstan, *The Yom Kippur War 1973 (1): The Golan Heights* (United Kingdom: Osprey Publishing, 2003), 15.

41 Vojimir Šobajić, *Jevrejstvo i Izrael* (Skopje: Zavod za unapređivanje na stopanstvoto vo SRM “Samoupravna praktika”, 1982), 282.

42 Vojimir Šobajić, *Jevrejstvo i Izrael* (Skopje: Zavod za unapređivanje na stopanstvoto vo SRM “Samoupravna praktika”, 1982), 232.

43 Golda Meir, *Moj Izrael* (Zagreb: Naprijed, 1987), 285.

popodne, a na Sinaj još kasnije.⁴⁴

Načelnik Generalštaba David „Dado“ Elazar, zalagao se za preventivni udar budući da je svima bilo jasno da nema povratka nazad. Ali ona se nije slagala. Postojala je vjerovatnoća da će Izrael trebati pomoć, a ukoliko povuče prvi korak, teško da će je dobiti i od svojih saveznika.⁴⁵

Meir je mudro čekala na prvi udar, ne dajući naređenje za napad i na taj način ne dovodeći Izrael u situaciju da bude okrivljen kao agresor. Bio je potreban konkretan potez neprijatelja da bi Izrael krenuo u odbranu. Pored toga, koliko je vrijeme omogućavalo, nastojala je preventivno djelovati. Šestog oktobra pozvala je ambasadora Sjedinjenih Država, Keneta Ketinga na razgovor, iznijevši mu predlog o zajedničkoj američko-sovjetskoj intervenciji. Dala mu je jasno do znanja da neće izdati naređenje za preventivni udarac i zamolila ga da tu vijest što je moguće prije pošalje u Vašington: „Ovog puta mora biti kristalno jasno ko je otpočeo rat, tako da ne moramo ići oko svijeta ubjeđujući ljude šta je zapravo uzrok“.⁴⁶

Međutim, istog dana u podne, kada su ispaljeni prvi hici bila je prinuđena djelovati. Izrael je krenuo u odbranu. Arapi koji su godinama pripremali napad, bili su masovno brojniji i u trenu izraelske nepripremljenosti u svakom vidu u prednosti. Sa sadašnje tačke gledišta gotovo je nevjerovatno da je arapska politička i vojna saradnja uspjela organizovati akciju ovakvih razmjera bez ikakvih indikacija koje bi mogle zapasti oku obavještajne službe Izraela.

Na početku rata Izrael nije imao nikakvih izgleda. Prvih dana zemlja je rizikovala apsolutnu katastrofu da sve nade nisu bile položene na izraelske vojnike, najvećim dijelom mladiće koji su se borili na Golanskim visoravnima i Sueckom kanalu. Petog dana rata izraelska vojska je uspjela odbaciti Sirijce izvan linije primirja 1967. dok se na Suecu stanje stabilizovalo. Dodatno razmatrana mogućnost prelaska Sueca kasnije je i realizovana.

Dan ranije Meir je u (pola noći po američkom vremenu) tražila hitnu pomoć Sjedinjenih Država, strepeći od katastrofe. „Nije bitno (koje je vrijeme)“, rekla je da prenesu državnom sekretaru Henriju Kisindžeru. „Probudite ga i recite mu šta tražim. Potrebna nam je pomoć danas jer će sutra možda biti kasno. I prenesite mu da sam rekla da posle rata može spavati koliko hoće“.⁴⁷

Kisindžer je pokušao da snabdijevanje svede na minimum sugerišući Predsjedniku da pošalju samo tri aviona za vazdušni napad. Nikson je odgovorio da će dobiti „isto toliko krivice za slanje tri aviona, kao trideset, ili stotinu, ili koliko god da ih imamo, tako da pošalji sve što leti“.⁴⁸

Američka pomoć u vidu tenkova, municije, odjeće i lijekova stigla je u Izrael 14. oktobra odmah nakon Niksonovog potpisivanja. Izrael je do tada već platio visoku cijenu: 656 poginulih vojnika.

Arapsko-izraelski konflikt postao je poligon sukobljenih američko-sovjetskih interesa. Dok su Sjedinjene Države pomagale Izrael, Sovjetski Savez je sa druge strane, prema izraelskim obavještajnim izvorima još ranije isporučio Siriji 125 aviona Antonov - 12, Egiptu 42 aparata Antonov - 12 i 16 Antonov - 22, Iraku 12 aviona Antonov - 12.⁴⁹ Prvih dana rata Sovjetski Savez je vazdušnim putem arapskim zemljama dostavio i tri hiljade tona ratne opreme.⁵⁰

Američki interesi u zahuktalom epilogu rata ogledali su se u samostalnim aktivnostima, u kojima je Kisindžer, bez konsultacije sa Izraelom, otišao u Moskvu. Izraelski ministar vanjskih poslova, koji se u tog dana zatekao u Parizu, informisao se o njegovom putu iz francuske štampe.⁵¹

Do 21. oktobra izraelske trupe stegle su egipatsku Drugu armiju, a južno od Sueca završavali su okupiranjem Treće armije. Na Golanskim visoravnima trupe su zauzele položaje Sirijaca na planini Hermon. Narednog dana, Savjet bezbjednosti usvojio je Rezoluciju kojom je zahtijevano da se primirje obavi u roku od dvadeset četiri

44 Howard Blum, *The Eve of Destruction: The Untold Story of the Yom Kippur War* (London: HarperCollins, 2008), 139.

45 Golda Meir, *Moj Izrael* (Zagreb: Naprijed, 1987), 286.

46 Abraham Rabinovich, *The Yom Kippur War: The Epic Encounter That Transformed the Middle East* (New York: Schocken, 2005), 92.

47 Elinor Burkett, *Golda* (New York: Harper Perennial, 2009), 330.

48 Elinor Burkett, *Golda* (New York: Harper Perennial, 2009), 331.

49 Golda Meir, *Moj Izrael* (Zagreb: Naprijed, 1987), 292.

50 Elinor Burkett, *Golda* (New York: Harper Perennial, 2009), 332.

51 Vojimir Šobajić, *Jevrejstvo i Izrael* (Skopje: Zavod za unapređivanje na stopanstvoto vo SRM "Samoupravna prakтика", 1982), 237.

časa Rezolucija 338 tražila je „početak pregovora među dotičnim stranama pod primjerenim pretpostavkama radi uspostave pravednog i trajnog mira na Bliskom istoku“.52 Nikson je tim povodom preko izraelskog ambasadora uručio i ličnu poruku za premijerku Meir od koje je zahtijevao da bezuslovno prihvati nacrt Rezolucije jer ona predstavlja vitalni interes Sjedinjenih Američkih Država u postojećem ratnom sukobu.⁵³

„Golda je bila ljuta“, piše njena biografkinja Elinora Burkett, „što su Sjedinjene Države pokušavale da joj nametnu nepromjenljiv dio teksta bez ikakve konsultacije. Zašto dvadeset četiri časa, a ne trideset šest ili četrdeset osam, sve što je Izraelu trebao da dovrši šta su Egipat i Sirija započeli? Kisindžer, zaključila je ona, je pokušavao da otme pobjedu od nje“.54

Izrael je bio prinuđen da prihvati Rezoluciju. U istom danu su to učinile i Egipat i Jordan, a Sirija dva dana potom. Irak i Libija jedine su koje su osudile prihvatanje Rezolucije. Ono što je posebno iritiralo Izrael bila je zabrana uništenja Treće egipatske armije na istočnoj obali Sueca. Prema sprovedenoj anketi unutar izraelskih granica, 70% anketiranih građana se izjasnilo da egipatskoj armiji ne treba obezbijediti snabdijevanje ni najosnovnijih životnih namirnica.⁵⁵ Premijerka Meir nije krila nezadovoljstvo dogovorom velikih sila, a posebno pozicijom koju je dobio egipatski vođa Sadat.

Sadat je uspio da privuče pažnju velikih sila, obnovi egipatski nacionalni ponos, i postigne pregovaračku poziciju na osnovama potpune ravnopravnosti. Izrael se našao u znatno lošijoj poziciji. Prvi arapsko-izraelski mirovni ugovor bice zaključen tek 1979. i po njemu Egipat će dobiti Sinaj u cjelini, a predsjednika Sadata će 1981. usmrтити jedan militatnti islamista.⁵⁶

Rat je, prema zapadnim procjenama, obje strane stajao oko 20 milijardi dolara (Izrael oko 7, a Arape 13 milijardi dolara). Prema podacima objavljenim od strane

izraelskog Ministarstva odbrane aprila 1979. Izrael je u ratu 1973. imao 2 800 poginulih vojnika od ukupno 13 962 od osnivanja države 1948. god.⁵⁷ Riječi „Istina je da smo sve ratove dobili ali smo to platili“⁵⁸ još jednom su se pokazale tačnim.

Postratna kriza i odlazak sa vlasti

Godinama zaredom, od dolaska na vlasti Golda Meir se nalazila na naslovnim stranama prestižnih svjetskih magazina. U Sjedinjenim Državama i Velikoj Britaniji više puta je proglašavana najcjjenjenijom ženom u politici. Postepeno je ulazila u sferu popularne kulture kao lik po kojem su pravljeni filmovi i pozorišne predstave. Iako već u poznom životnom dobu, svojom pojavom nije dala naslutiti umor koji je sustizao, kao ni zdravstvene probleme koje je vješto krila od javnosti.

Krajem 1972. godine najavila je odlazak sa političke scene za oktobar naredne godine, nakon što se završe izbore, ali vanredno stanje u zemlji je spriječilo u tome. Našla se pred najvećim izazovom u svojoj karijeri, nakon kojeg, po sopstvenom kazivanju, više neće biti ista osoba: „Nikada više neću biti ista Golda, kao što sam bila prije rata. Da, smiješim se i smijem, slušam muziku, pričam priče, slušam priče... ali u svome srcu znam da više nisam ista, i do vječnosti ja to neću biti“.⁵⁹

Gubici za Izrael bili su masovni, a mnoga pitanja ostala su otvorena. Kneset je nakon završetka rata ogromnom većinom glasova zahtijevao da se utvrdi odgovornost vodećih lica, posebno političkih i vojnih vrhova koji su doveli do propusta. Formirano je posebno parlamentarno tijelo „Agrarat komisija“ (nazvana po poslaniku Agraratu koji se nalazio na njenom čelu). Komisija je došla do zaključka da glavnu odgovornost za propuste u toku rata snosi načelnik Generalštaba David Elazar i da ga treba smijeniti. Premijerki Meir je sa druge strane izraženo puno priznanje što je mudro iskoristila svoja ovlaštenja kada je

52 Avraham Sela, *Continuum Political Encyclopedia of the Middle East: Revised and Updated Edition* (London: Bloomsbury Academic, 2002), 219.

53 Vojimir Šobajić, *Jevrejstvo i Izrael* (Skopje: Zavod za unapređivanje na stopanstvoto vo SRM “Samoupravna prakтика”, 1982), 237.

54 Elinor Burkett, *Golda* (New York: Harper Perennial, 2009), 333.

55 Vojimir Šobajić, *Jevrejstvo i Izrael* (Skopje: Zavod za unapređivanje na stopanstvoto vo SRM “Samoupravna prakтика”, 1982), 237.

56 Nikola, Samardžić, *Drugi dvadeseti vek* (Beograd: Službeni glasnik, 2008), 243.

57 Vojimir Šobajić, *Jevrejstvo i Izrael* (Skopje: Zavod za unapređivanje na stopanstvoto vo SRM “Samoupravna prakтика”, 1982), 242.

58 LIFE, 1969.

59 Elinor Burkett, *Golda* (New York: Harper Perennial, 2009), 338.

6. oktobra izdala naređenje o opštoj mobilizaciji.⁶⁰ Ipak, slika strašnih gubitaka proganjala je do kraja života.

Ekonomski, rat je bio strahovito skup. Inflacija nakon rata duplirala je cijene mnogih proizvoda, a novi porezi i redukcije državnih subvencija bili su osjetni za sve izraelske državljane.⁶¹ Čak i prije jomkipurskog rata zemlja se suočavala sa ozbiljnim ekonomskim i diplomatskim problemima, što se poslije nije toliko pozitivno odrazilo na cionističke lidere. Desnica je imala jaku podršku, posebno od sefardskih Jevreja iz nižih socijalnih slojeva.

Nakon izbora 31. decembra 1973. Sjedinjena radnička stranka Ma'arah ipak je izašla kao vodeći blok sa 51. mjesto u Knesetu.⁶² Naspram sebe, međutim, imala je jaku ujedinjenu desničarsku opoziciju željnu svog dijela kolača.

Kako bi dobila većinu Meir je nastojala stvoriti ponovnu koaliciju sa Nacionalnom religioznom partijom (NRP), koja je imala unutar-partijsku podijeljenost i čija su konzervativna gledišta pretendovala ka širenju ortodoksne grane judaizma. NRP se zalagala za zakon po kojem bi Jevreji, koji su to po ortodoksnoj definiciji, mogli postati građani Izraela. Ovakav stav bio je sušta suprotnost cionistima koji su vrata Izraela držali otvorenim što je moguće većem broju Jevreja, bez obzira na linije razdvajanja. Ortodoksni kriterijumi sprečavali su npr. migraciju velikog broja ruskih Jevreja zbog kulturnog uticaja i mješovitih brakova.

Pravi problemi nisu bili samo spoljne već i partijske prirode. Meir je pored ministra odbrane Moše Dajana bila izložena ogovaranjima i klevetama zbog posledica Jom Kipura, iako je Agranat komisija oslobodila odgovornosti. Solidarnost u partiji bila je manjkava i Meir je bila izložena kritikama da je zajedno sa Dajanom i Galilijem, bez konsultacija sa ostalima, donosila sudbonosne odluke koje su dovele do rata. Dajan je uprkos Goldinom snažnom protivljenju podnio neopozivu ostavku, a nedugo potom na opšte iznenađenje Meir je potvrdila i svoje povlačenje.

Novi premijer Isak Rabin, formirao je sedamnaestu Vladu Izraela, sa devetnaest ministara, u koju su ušle i stranke Ritz, Nezavisni Liberali, Napredak i razvoj i Arab lista za beduine i seljane. Iako izvan vladajuće scene Meir je i dalje smatrana simbolom moći Izraela, i u svom domu primala je državnike i strane delegate koji su prije izražavali želju da se sretne sa njom nego aktuelnim predsjednikom vlade.

„Mogu reći publici ovdje“, kazao je predsjednik Nikson juna 1974. godine, „koja se okupila u Knesetu, da nisam upoznao takvog lidera, ni predsjednika, ni kralja, ni prvog ministra, ili bilo kod drugog lidera sa kojim sam imao sastanke koji posjeduje veću hrabrost, veću inteligenciju, veću izdržljivost i veću posvećenost svojoj zemlji od premijerke Meir“.⁶³

Čak je i njen stari rival, egipatski predsjednik Sadat, u poređenju sa novim premijerom izjavio: „Radije bih se suočavao sa jakim liderom kao što je Golda“.⁶⁴

Svaki njen korak do kraja života, pratili su mediji, a često nije ostajala imuna na iznuđivanje izjava koji bi kasnije krasili naslovne strane. Na pitanje novinara šta misli o dodjeli Nobelove nagrade predsjedniku Sadatu i izraelskom premijeru Beginu, u svom stilu je odgovorila: „Ne znam za Nobela, ali svakako zaslužuju Oskara“.⁶⁵ Preminula je popodne, osmog decembra 1978. manje od dvanaest sati prije nego će njeni protivnici primiti prestižno priznanje, pokupivši za sobom publicitet koji će zasijeniti njihovu dodjelu.⁶⁶

Zaključak

Popularnost koju je Golda Meir stekla za života nije se mogla mjeriti sa onom njenog naslednika na premijerskoj fotelji. I dok su je jedni uzdizali kao simbol Izraela, drugi su nalazili zamjerke na način koji je vodila zemlju. Često je optuživana da je vodila kuhinjski kabinet i da je odluke donosila samostalno. Meir je zapravo uvijek imala strplje-

60 Vojimir Šobajić, *Jevrejstvo i Izrael* (Skopje: Zavod za unapređivanje na stopanstvoto vo SRM "Samoupravna prakтика", 1982), 240.

61 Rose Sharon, „Post-Golda Politics in Israel.“ MERIP Reports (1974): 27-30.

62 „Factional and Government Make-Up of the Eighth Knesset,“ Knesset, accessed September 10th, 2019, https://www.knesset.gov.il/history/eng/eng_hist8_s.html

63 „Toasts of the President and President Ephraim Katzir of Israel at a State Dinner in Jerusalem, June 16, 1974,“ Presidency, accessed September 11th, 2019, <http://www.presidency.ucsb.edu/ws/?pid=4258>

64 Elinor Burkett, *Golda* (New York: Harper Perennial, 2009), 374.

65 Jerusalem Post, 1977.

66 Elinor Burkett, *Golda* (New York: Harper Perennial, 2009), 376.

nja čuti mišljenja drugih, iako je finalna odluka bila njena, radilo se o nabavci stranog naoružanja, osveti arapskim teroristima za izraelske žrtve, izgradnji naselja na okupiranim teritorijama ili koordinaciji u toku rata. Njen tim saradnika i povjerenika bio je vrlo uzak, ali za svaki ishod sva odgovornost stajala je na njoj. Upravo svojim samostalnim odlukama spriječila je niz promašaja koji bi išli na štetu države, kao npr. predlog Davida Elazara za vrijeme Jom Kipura da napadne arapske snage koje su diskretno stezale obruč na granicama, i time potvrdi ozloglašeni status agresora koji je Izrael uživao u svijetu.

Najviše joj se u postratnom periodu (nakon Jom Kipura) zamjeralo što automatski nije izdala naredenje za mobilizacijom IDF-a, na prvoj dojavi o koncentraciji arapskih snaga, no niko nije uzimao u obzir činjenicu o lažnoj uzbuni prethodnog proljeća koja je u hitnoj mobilizaciji koštala Izrael trideset pet miliona dolara.⁶⁷ Prva dojava mogla je biti vjerodostojna isto koliko i ona od prošlog puta koja je donijela strašne i uzaludne finansijske gubitke.

Svojom spoljašnjošću Meir je ostavljala utisak beskompromisne *čelične leđi* dok je u stvarnosti, posebno posljednjih godina, insistirala na njihovom stvaranju. Nikada nije bila pobornik rata, ali je bila svjesna nužnosti u odbrani državnog interesa. Za svaki tragičan gubitak izraelskog vojnika u toku noći, izdavala je naredjenja da je probude. Kao majka nacije osjećala je svaki gubitak kao svoj lični. "Kada predsjednik Naser", rekla je ona, "izda instrukcije da ga probude u sred noći za svakog poginulog egipatskog vojnika, tada bi postojao mir".⁶⁸

U Šestodnevnom ratu 1967. kada je Izrael osvajanjem proširio granice naišao je na osudu Ujedinjenih nacija, ali je time očvrstnuo svoju bezbjednost. Tek za vrijeme Jomkipurskog rata, postalo je jasno da se Izrael te 1973. našao na starim granicama, u vrijeme arapskog napada bio bi potpuno uništen. Državni razlog nalagao je opstanak.

Posljednje godine života Meir je provela u samoći. Njeni telohranitelji znali su pozivati njene prijatelje, kako vrijeme ne bi provodila sama, posebno tokom dugih noći kada je mučila nesаница. Na samrtnoj postelji u posljednjim trenucima, u naručju je držala fotografiju svog supruga, koji

je preminuo skoro tri decenije ranije.⁶⁹

Pravi izbor bio je između njenog životnog poziva i vođenja *normalnog* porodičnog života. Izabrala je prvi. Cijeli svoj život posvetila je službi Izraelu: ne samo njegovoj izgradnji, predstavljanju i vođenju, već i samom osnivanju. Nakon dvije hiljade godina, svojom predanošću stavila je kamen temeljac na uspostavljanje obnovljene jevrejske države.

„Imam samo jednu želju“, pisala je na kraju svog života, „nikad ne izgubiti osjećaj zahvalnosti za sve što mi je u životu bilo dano – od onda kad sam u maloj sobi u Rusiji čula za cionizam, pa kroz pola vijeka dovdje gdje sam vidjela svojih pet unuka kako rastu kao slobodni Jevreji u zemlji koja je njihova. Neka niko na svijetu ne sumnja u ovo: naša djeca i djeca naše djece nikad se neće pomiriti sa manjim“.⁷⁰

Izrael se ni danas „ne miri sa manjim“. Ističe pravo na samoodržanje kao i sve druge zemlje. Danas u Izraelu živi više od sedam miliona stanovnika, od kojih su pet miliona Jevreji. Počiva na demokratskim principima, parlamentarnom uređenju, i jedina je zemlja na Bliskom istoku o kojoj se može govoriti u kontekstu poštovanja ljudskih prava. Takav Izrael bio je viziji progresa Golde Meir. Pitanje Palestinaca, međutim i dalje je otvoreno, a sukobu sa arapskim svijetom još uvijek se ne nazire kraj. Ideja trajnog mira između dvije suprotstavljene strane ostaje apstraktna.

Literatura

Allen, David, and Alfred Pijpers. *European Foreign Policy-Making and the Arab-Israeli Conflict*. Boston: Martinus Nijhoff Publishers, 1984.

Baletić, Milovan. *Ispunjenje zavjeta ili povratak Židova u zemlju Izraelovu*. Zagreb: Globus, 1988.

Bar-Zohar, Michael, and Mishal Nissim. *The Greatest Missions of the Israeli Secret Service*. New York: HarperCollins, 2012.

Blum, Howard. *The Eve of Destruction: The Untold Story of the Yom Kippur War*. London: HarperCollins, 2008.

Brackman, Roman. *The Secret File of Joseph Stalin: A Hidden Life*. United Kingdom: Psychology Press, 2001.

Burkett, Elinor. *Golda*. New York: Harper Perennial, 2009.

67 Howard Blum, *The Eve of Destruction: The Untold Story of the Yom Kippur War* (London: HarperCollins, 2008), 153.

68 James Charlton, *The Military Quotation Book: More than 1,100 of the Best Quotations About War, Leadership, Courage, Victory, and Defeat* (New York: St. Martin's Press, 2013), 144.

69 Elinor Burkett, *Golda* (New York: Harper Perennial, 2009), 384.

70 Golda Meir, *Moj Izrael* (Zagreb: Naprijed, 1987), 310.

- Charlton, James. *The Military Quotation Book: More than 1,100 of the Best Quotations About War, Leadership, Courage, Victory, and Defeat*. New York: St. Martin's Press, 2013.
- Christison, Kathleen. „Myths about Palestinians.“ *Foreign Policy* 66 (1987) 109-127.
- Dunstan, Simon. *The Yom Kippur War 1973 (1): The Golan Heights*. United Kingdom: Osprey Publishing, 2003.
- Fallaci, Orianna. *Razgovor s poviješću*. Zagreb: Vjesnik, 1979.
- Fraser, Tom. „A Crisis of Leadership: Weizmann and the Zionist Reaction to the Peel Commission's Proposals, 1937-38.“ *Journal of Contemporary History* 23 (1988): 657-680.
- Ginsberg, Roy. *The European Union in International Politics – Baptism by Fire*. New York: Rowman & Littlefield, 2001.
- Goldstein, Yossi. „Israel's prime ministers and the Arabs: Levi Eshkol, Golda Meir and Yitzhak Rabin.“ *Israel Affairs*. 17 (2011): 177-193.
- Govrin, Yosef. *Israeli-Soviet Relations, 1953-67: From Confrontation to Disruption*. London: Frank Cass, 1998.
- Heimann, Gadi. *Franco-Israeli Relations, 1958-1967*. London and New York: Routledge, 2016.
- „Israel International Relations: International Recognition of Israel,“ Jewish Virtual Library, accessed August 13th, 2019, <http://www.jewishvirtuallibrary.org/jsourc/Peace/recogIsrael.html>
- „Terrorism: Middle East Terrorist Incidents (1968-1973),“ Jewish Virtual Library, accessed August 13th, 2019, <http://www.jewishvirtuallibrary.org/jsourc/Terrorism/incidents.html>.
- Johnson, Loch. *Strategic Intelligence: Covert action : behind the veils of secret foreign policy*. London: Greenwood, 2007.
- „Factional and Government Make-Up of the Eighth Knesset,“ Knesset, accessed September 10th, 2019, https://www.knesset.gov.il/history/eng/eng_hist8_s.html
- Kostyrchenko, Gennadii. „Golda at the Metropol Hotel.“ *Russian Studies in History*. 43 (2004): 77-84.
- „We won our wars, we don't need victories,“ LIFE, October 3, 1969.
- Meir, Golda. *Moj Izrael*. Zagreb: Naprijed, 1987.
- „Statement to the Knesset by Prime Minister Golda Meir,“ Ministry of Foreign Affairs of Israel, accessed September 2nd, 2019. <http://www.mfa.gov.il/mfa/foreignpolicy/mfadocuments/yearbook1/pages/18%20statement%20to%20the%20knesset%20by%20prime%20minister%20gold.aspx>
- „Toasts of the President and President Ephraim Katzir of Israel at a State Dinner in Jerusalem, June 16, 1974,“ Presidency, accessed September 11th, 2019, <http://www.presidency.ucsb.edu/ws/?pid=4258>
- Rabinovich, Abraham. *The Yom Kippur War: The Epic Encounter That Transformed the Middle East*. New York: Schocken, 2005.
- Samardžić, Nikola. *Drugi dvadeseti vek*. Beograd: Službeni glasnik, 2008.
- Schwartz, Barry. *Jewish Heroes, Jewish Values: Living Mitzvot in Today's World*. Springfield Township: Behrman House, Inc, 1996.
- Sela, Avraham. *Continuum Political Encyclopedia of the Middle East: Revised and Updated Edition*. London: Bloomsbury Academic, 2002.
- Shapira, Anita. *Ben-Gurion Father of Modern Israel*. London: Yale University Press, 2014.
- Sharon, Rose. „Post-Golda Politics in Israel.“ MERIP Reports. (1974): 27-30.
- Shenker, Israel, and Mary Shenker. *As Good as Golda: The Warmth and Wisdom of Israel's Prime Minister*. New York: McCall Publishing Company, 1970.
- Skard, Torild. *Women of Power: Half a Century of Female Presidents and Prime Ministers Worldwide*. Bristol: Policy Press, 2015.
- Šobajić, Vojimir. *Jevrejstvo i Izrael*. Skopje: Zavod za unapređivanje na stopanstvoto vo SRM „Samoupravna praktika“, 1982.
- Tan, Andrew. *Politics of Terrorism: A Survey*. London: Routledge, 2010
- Vukadinović, Radovan, i Čehulić Lidija. *Politika europskih integracija*. Zagreb: Ljevak, 2011.

POLITICAL PROFILE OF GOLDA MEIR

Luka Nešković

Eötvös Loránd Tudományegyetem (ELTE), Budapest, Hungary
lukaneskovic1@gmail.com

This paper aims to outline the main features of the foreign policy of Golda Meir, one of the founders of the state of Israel, and prime minister in the period from 1969 to 1974. Challenges which Israel has faced in those years can be shown in massive losses during the Yom Kippur war and - despite getting a victory - by conveying guilty to leading Israeli government leaders. This work is based on the liberation of Meir from the criticism addressed to her during her mandate as a prime minister and the after the Yom Kippur war. It refers to the circumstances in which she was positioned in the moments of crisis, as well as the correctness of decisions drawn from these positions. Also, this work covers a much earlier period, since the 1930s - a period during the process of finding a solution to the creation of Jewish states in Palestine, where Meir, as one of the Zionist leaders, had a remarkable role. It is also worth mentioning her response to the Munich massacre, where she, in addition to personal revenge for Israeli victims, was trying to put an end to terrorism. The greatest attention, however, is devoted to diplomatic relations of Israel with the Soviet Union, the United States and Europe.

Keywords: Golda Meir, foreign policy, Israel, Yom Kippur War, Cold war

ŽAK-ŽAK RUSO I PRIRODNOPRAVNI TEMELJ POLITIČKOG PORETKA

Pregledni naučni rad

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.7361012>

Primljen: 16.05.2022.
Prihvaćen: 15.07.2022.

Nemanja Nedović

Univerzitet u Novom Sadu, Filozofski fakultet, Srbija
nemanjanedovicprijelozi@gmail.com

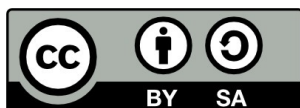
Tematski interes ovog rada predstavlja razumijevanje uloge prirodnog prava, kao aspekta Rusoove praktičke misli. Radi opštijeg osvrta, u radu se najprije govori o prisutnosti ius-naturalističke paradigme u istoriji filozofije, i daje opšti uvid o njenim specifičnostima u Novom vijeku. Jedna od tih specifičnosti je i uzimanje izvorne ljudske prirode, kao osnove za legitimaciju različitih društvenougovornih teorija. Rad će, stoga, dati uvid u Rusoove antropološke postavke, kao i njihovu suprotnost sa shvatanjima Hobsa i Grociosa. Kako će se iz toga pokazati, čovjeku su svojstveni izvorna neiskarenost, sloboda i usavršivost. Sledstveno; shvatanju čovjeka kao izvorno slobodnog, Ruso zagovara ideju o narodu kao nosiocu suvereniteta. To ovaj rad dalje uvodi u rekapitulaciju pojmova i instituta Rusoove političke misli kao što su Opšta volja i volja svih, ideja zakonodavca, Društenog ugovora, te u pitanje o legitimitetu vlasti. Na kraju, rad će pokazati da Ruso, i pored toga što polazi od hipotetičke antropološke konstrukcije, ipak otvara probleme koji ostaju filozofski i praktično aktuelni.

Ključne riječi: Čovjek, Priroda, Pravo, Društveni Ugovor, Zakonodavac, Suverenitet, Opšta volja i Volja svih

Uvod

Osnovno problemsko uokvirenje koje se ima ovdje razložiti položeno je u ispostavljanju Rusoovog shvatanja ideja prirodnog prava kao epohalno ključnog nosioca za legitimitet društvene stvarnosti u onoj dimenziji u kojoj je Ruso tumači, ali i zahtijeva. Međutim, ako se uzme u obzir da ideja prirodnog prava nije: "samo misaona figura pozitivnog prava, tj. pravne svijesti koja filozofira, nego i ...svih onih disciplina koje tvore tradicijski krug praktičke filozofije, ili njoj bliskih disciplina filozofije."¹ onda se i sam naslov ovog teksta može protumačiti kao izvjestan pleonazam. Radi otklona od toga ovdje se mora reći da uloga prirodnopravnih shvatanja u epohi novojekovne misli, osim što dobija na izrazitom praktičnom važenju, dobija i na intezitetu meandriranja spram premisa koje je grade kao prirod-

1 Perović, Milenko Perović, *Praktička filozofija* (Novi Sad: Odsek za filozofiju, Filozofski Fakultet Novi Sad/Grafos, 2004.), str 172.

no o-pravdanje poredaka i instituta društvene stvarnosti. Koliko to meandriranje znalo biti široko, slikovito se vidi u primjeru poimanja izvorne ljudske prirode kod Hobsa spram –Rusoa. (u idejama o ljudskoj prirodi kao izvorno zloj, odnosno dobroj) Ovdje dakle jedno specifično prirodno pravo zahtijeva jedno specifično društveno bivanje.

Čovjekovo pravo bivanja čovjekom kao svoju najstariju samosvijest ispostavlja upravo svijest o prirodnom pravu. Tu se naime radi o čovjeku prirodnom, pripadajućem, samorazumljivom ljudskom pravu. Po logici same stvari iz samog shvatanja nosioca prirode shvatao se i donosioc čovjekova prava. Kao najstarija paradigma mišljenja prava, ius-naturalizam kreće još iz antičkih predstava; prirodno pravo su otuda i težnja ka ugodnosti (epikurejci), i ataraksija (stoicizam), i pravo čovjeka na ulogu društvenog subjekta kao per se društvenog bića (Platon, Aristotel) i tako dalje. Međutim, novojeikovni zamah prirodopravnog mišljenja se, osim svojom relevantnošću u oblikovanju moderne pravne i političke svijesti, i osim zasnivanja prirodne osnove prava na ljudskoj prirodi, odlikuje možda čak i važnijim momentima. U ograđivanju od potcjenjivanja ranijih prirodopravnih shvatanja, ali i u isticanju gorepomenutog momenta, valja referisati na Bloha. Naime: "Svaki od do sada promatranih muževa ozbiljno je shvaćao to što je naučavao. Ali jedva da je ijedan od njih ozbiljno postupio sa svojom naukom, čim je ona bila protiv podrijetla. Nijedan od bogatih mislilaca nije se stavio u neprirodan položaj da dade svoj novac zato što u Zlatnom dobu nije bilo nikakvog novca. Nijedan od sofista nije, a jedva da je neki stoik otpustio svog roba zato što prirodno pravo protivurječi ropstvu. Uvjerenje da su svi ljudi rođeni slobodni ležalo je u temelju rimskog prava, pa je ipak njegova izgradnja igledala drugačije... Vidjeli smo: antičko prirodno pravo, kao ono koje su naučavali boemi i čovjekoljupci posjedničke klase nije ujedalo, postojećem poretku nije činilo nikakvih šteta (kurziv –N.N.)."² Ono što se ovdje kaže za antičko, uglavnom važi i za srednjevjekovno prirodno pravo. Naravno, tu treba imati na umu sam istorijski karakter epoha, ovjekovječenih u "divovski dominantnim povijesnim razdobljima statičke vladavine."³

Epoha koja je u logičko povijesnom smislu bila "osuđena" da prirodopravnom pravcu mišljenja da naglašenu praktičnu težinu upravo je epoha razlamanja glomazne istorijske statike. Ne mora se biti marksistički raspoložen mislilac da bi se shvatilo da je tu na djelu životni motiv novonastalih proizvodnih snaga i društvenoekonomskih odnosa koji svoje pravo na život traže protiv utrobe čiji su zametak, i to utoliko odrešitije ukoliko ih odlikuje immanentna nužnost antistatičkog načina postojanja⁴. Iako se ovime ističe jedan nefilozofski izvor, ili pretpostavka, uspostavljanja obima i sadržaja jednog učenja koje promišlja pravni fenomen, ipak je od značaja istaći fenomenologiju klasnog karaktera; Oprirođavanje prava se događa u okviru projekcija slobode one klase koja je istovremeno pozvana da bude subjekt tog oprirođavanja. Njenom logičko-istorijskom, ali prvenstveno praktičkom projekcijom slobode postavlja se okvir koji diktira upliv oprirođenosti u pravu. Naravno, u smislu "čistijeg" filozofskog interesa, važno je reći da je ova dinamika snažno poduprta misaonim interesom za ono naturalno i naučno; počevši recimo od Bekona i revitalizacije induktivno-empirijskog pristupa pa nadalje....

Prirodopravna proto-antropologija

Međutim, ovdje ne treba prekomjerno zalaziti u dinamiku tog podupiranja; tek je dovoljno uzeti za relevantno da se nastojanje za pribavljanjem prirodopravnog opravdanja naslanja na ideje o izvornoj čovjekovoj prirodi na osnovu kojih se nadalje zagovara određeni korpus praktičnih političkih i pravnih načela. Praktički poreci stoga odgovaraju prirodi čovjeka koji je ovdje uveliko postavljen kao (pre)nosilac političkog suvereniteta, te svoju konkretnu formu dobijaju iz (ne)mogućnosti te prirode da se prepusti socijalnoj kohabitaciji. Istini za volju, ideja o prvotnom ljudskom stanju provijava dobrim dijelom praktičke filozofije. Ona se javlja u ideji Zlatnog doba u antici, judeohrišćanskog problema čovjeka u rajskom stanju (gdje se prirodno pravo odnosi na pravo palog čovjeka), te čak u jednoj zreloj materijalističkoj filozofiji marksizma kroz analize prvobitnog komunizma...

2 Ernst Bloh, *Prirodno pravo i ljudsko dostojanstvo* (Beograd: Komunist, Beograd 1977.) str 38/39.

3 *Ibid.* 41.

4 Kako, u *Manifestu*, kaže Marks, odlika buržoaske epohe je u tome što: »ne može da postoji, a da neprekidno ne revolucionise oruđa za proizvodnju, dakle, odnose proizvodnje, pa samim tim i cjelokupne društvene odnose« Vidi Karl Marks, Fridrih Engels, *Manifest komunističke Partije* (Beograd: Mladost, 1974.), Str 23.

Ipak, epoha o kojoj je ovdje riječ, ne uspostavlja jednu povijesnu antropologiju (kao recimo historijski materijalizam); njen interes nije u genezi dosadašnjeg ljudskog stanja koliko u racionalizovanju potrebnog socijalnog stanja, kao onoga koje nastupa, i pri tom se ne prepušta temeljnom uspostavljanju ovog drugog iz ovog prvog nego –protiv njega. Ova antropologija političkog ima jedan hipotetički, a ne naučnohistorijski zadatak, te se može stoga opisati kao proto-antropologija koja iz hipoteze prirodnog stanja povlači konsenzualnu teoriju socijalnog ugovora: “No, taj nedostatak historijskog znanja nije brinuo teoretičare društvenog ugovora, jer njihov problem nije bio historijski, već logički. Kako dobro zapaža Kasirer, oni nisu tražili početak, nego načelo države, njen *raison d’etre*.”⁵ Po logici stvar, uz taj logički princip pridolazi i forma države, kako se tek sa socijalnim ugovorom uspostavlja političko stanje. U tom smislu: “važno je primetiti da i između pristalica društvenog ugovora postoji odlučna suprotstavljenost između branilaca sistema apsolutizma i protivnika narodnog suvereniteta (Hobs, Grocijus, Spinoza, Pufendorf) i Branilaca narodnih prava i narodnog suvereniteta (Lok, Ruso, Kondorse).”⁶

U vezi sa tim se ilustrativno zahvalnom pokazuje pominjana suprotnost Hobs –Ruso. Hobsovo mišljenje polazi od izvorno zle, gramzive prirodnosti čovjeka, koja se kao takva mora potčininiti vladaocu, dakle njemu “prepisati” suverenitet zarad opšteg dobra i na taj način ostvariti socijalno-ugovornu⁷ kohabitaciju kao ukidanje jednog *bellum omnia contra omnes*. Radi toga „Hobs pod pretpostavkom ljudske mržnje...ističe ugovor podvrgavanja i vladavine.”⁸

Samo po sebi je jasno da ovdje od društvenog karaktera socijalnog ugovora ne ostaje mnogo šta.

Svoju svrhu i cilj, Rusoov koncept društvenog ugovora uspostavlja, sasvim antipodno tome. U osnovi, cilj se formuliše jednom pravnom terminologijom i pravnim rezonom: „Pronaći takav oblik udruživanja koji brani i zaštićuje svekolikom zajedničkom snagom ličnost i dobra svakog zaštićenog pojedinca, te u kojem se svako, sjedinjavajući se sa svima, pokorava ipak samo sebi i ostaje slobodan koliko je bio i ranije”⁹ Međutim, put mišljenja koji vodi prema ovom zahtjevu, potrebuje šire interpretiranje. U prvom redu, društveni ugovor jeste sredstvo za ponovno oprirođenje čovjeka, ali sada postavljeno u novonastale okolnosti. Kada Ruso govori o prirodnom čovjeku, on zapravo opisuje čovjeka kao pojedinca čistog, takoreći destilovanog od tereta poremećenog postojećeg stanja,¹⁰ zamjerajući pri tom prethodnim misliocima ovog problema upravo propust u apstrahovanju od čovjekove „iznuđene“ prirode: „Govore o divljaku a opisuju obrazovanog čovjeka”¹¹

U nastojanju da otkloni pomenutu zamjenu teza, Ruso zanima čovjek „kad ga posmatramo onakvog kakav je izašao iz ruku prirode”¹² pa u tom smislu iznosi zamjerke, u prom redu prema Hobsu: „ Ne treba zaključiti, kao Hobs, da čovek koji nema nikakav pojam o dobru mora po prirodi biti zao; da je poročan zato što mu je vrlina nepoznata; da ne čini bližnjem usluge za koje se ne smatra obavezanim... Hobs je pravilno uočio nedostatke savremenih tumačenja prirodnog prava, ali se iz zaključaka koje izvodi na osnovu ovog gledišta vidi da je i njegovo netačno. Raz-

5 Radomir Lukić, Budimir Košutić, *Uvod u pravo* (Beograd: Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, 2004.), Str 128.

6 *Ibid.*

7 Ovdje se namjerno ide sa pridjevom „socijalni“ a ne društveni ugovor. Naime, strožije gledano, državni i društveni ugovor mogu predstavljati različitu stvar, budući da tek ovaj drugi jeste onaj tip socijalnog ugovora koji pretpostavlja da pojedinac kao „ugovorna strana“ zadržava pravo uloge društvenog subjekta.

8 Ernst Bloh, *Prirodno pravo i ljudsko dostojanstvo* (Beograd: Komunist, 1977.), str 48.

9 Žan Žak Ruso, *Društveni Ugovor, O poreklu i osnovama nejednakosti među ljudima, Rasprava o naukama i umetnostima* (Beograd: Filip Višnjić, 2011.), str 38. (u daljim fusnotama: Cit. Izd)

10 Naravno, ovo apstrahovanje se kreće u granicama epohe, i tu tom smislu objektivno mu je teško da uzme u obzir da je čovjek po prirodi (imanenciji) društveno biće; da društveno biće dobrim dijelom prethodi individualnoj svijesti, da je čovjek prirodno biće prelomljenu kroz prizmu društvene stvarnosti. No ipak u svojoj humanoj hipotezi ono otvara progresivnu dimenziju za buržou kao citojena; pitanje da li je citojen nužni zametak buržoe, ili je buržoa „pali citojen“ pitanje je interesantno ali ovdje direktno potrebno. U svakom slučaju Ruso buržou uspostavlja i hoće u vrijednosnopraktičkoj dimenziji citojena.

11 Žan Žak Ruso, Cit. Izd. str138. (*O poreklu i osnovama nejednakosti među ljudima*)

12 *Ibid.* Str 140.

mišljajući o načelima koja je postavio pošto je prirodno stanje ono u kome se težnja za samoodržanjem ispoljava kao najmanje štetna za druge, trebalo bi da je pisac rekao da je takvo stanje, prema tome, najbolje za mir i najpobornije za čovječanstvo. Međutim, on veli suprotno, *jer je neumesno upleo u divljakov trud da se održi potrebe da zadovolji mnogobrojne strasti koje su delo društva i zbog kojih je potekao zakon.* (kurziv –N.N)¹³

Nastavljajući u polemičkom tonu, Ruso svojoj kritici dodaje protoantropološka zapažanja fenomena koji ističu prvobitnu ljudsku prirodu, kao dobru, ili bolje rečeno, neiskvarenu. Dijeleći mišljenje o važnosti nagona samoodržanja, ali ga u Hobsovom obliku vrednujući kao istorijski iznuđenog, Ruso upozorava: "Postoji, međutim, još jedan izvor u čoveku... Mislim da se nemam bojati protivrečnosti ako čoveku pripišem jedinu prirodnu vrlinu... To je milosrđe"¹⁴ U ovoj vrlini, koja se u rudimentu može vidjeti i kod (drugih) životinja, a u zaostalim tragovima i kod ljudi otuđenih današnjicom, položen je prirodno imanentan čovjekov altruizam: „Nema da je milosrđe prirodno osećanje koje ublažava u pojedincu ljubav prema samom sebi i opštoj bezbednosti cele vrste... Milosrđe, umesto uzvišenog načela mišlju shvaćene pravde...usađuje u sve ljude-načelo prirodne dobrote"¹⁵

Prirodno pravo slobode, preduslov društvenog ugovora

Međutim, odlučujući čovjekov specifikum spram drugih živih bića, a što je ovdje veoma značajno jeste –**sloboda**. Kantovim izrazom rečeno, životinjski svijet nije sposoban da se odvoji od kauzaliteta prirode, dok čovjek i kao prirodan rudimentarno postupa po idealitetu slobode. Prema tom Rusoovom zapažanju: "Čovek se ... ne ističe među životinjama toliko po tome što može da misli"¹⁶

koliko po tome što je slobodan da čini što hoće. Priroda životinjama naređuje, a one slušaju. I čovek to isto oseća, a ali je svestan da može na to da pristine ili da se tome odupre, i *upravo se u toj svesti o slobodi ogleda duhovnost njegove duše* (kurziv N.N)¹⁷

Uz to, kao značajna za Rusoovu ideju o regresivnoj strani civilizacije, te za sposobnost društva da se reorganizuje tako da u sebe uključi čovjekove prirodne attribute postoji i sposobnost usavršavanja. U raspravi *O poreklu i osnovama nejednakosti* (za koju se da "pretpostaviti je Ruso smatrao... dovoljnim uvodom i osnovom *Društvenog ugovora*"¹⁸) o ovoj sposobnosti Ruso kaže da "razvija i sve ostale osobine i koju nalazimo kako kod pojedinaca tako i kod cele vrste"¹⁹ te će je u tom smislu "okriviti" za razvitak tehnike u najširem smislu, koji se sa pojavom instituta privatne svojine neumitno uputio u pravcu građanskog stanja, kao otuđenog od prirodnih ljudskih odlika: "Prvi koji je ogradio zemljište i rekao »Ovo je moje« , naišavši na prostodušne ljude koji su mu poverovali, u stvari je osnivač obrazovanog društva."²⁰

Može se reći, da se upravo u vezi sa ovom imanencijom, kod Rusoa tumači čovjekov pad u civilizaciju, ali se isto tako iz povjerenja u njenu stvaralačku potenciju povlače sve praktičke, i shodno tome, filozofsko –pravne konsenkvence. Stoga u početnim redovima *Društveni ugovor*, donosi jedno izražavanje nezadovoljstva: "Čovek je rođen slobodan, a svuda je u okovima"²¹, dok u pomenutom zahtjevu hoće da osmisli jedno udruživanje u kom bi svako bio slobodan koliko i ranije. U duhu tog zahtjeva osporava se takođe i Grocijusova legitimizacija ropstva: "onaj ko sebe načini tuđim robom, ne poklanja se. On se u najmanju ruku prodaje radi obezbeđenja svog opstanaka... Podanici dakle poklanjaju ličnost, pod uslovom da se uzme i njihovo dobro. Ne vidim šta im onda ostaje za

13 *Ibid.* Str 153.

14 *Ibid.* Str 154.

15 *Ibid.*, Str 155-156.

16 Ta se razlika kod Rusoa smatra kvantitativnom.

17 Ruso, Cit izd. Str 145. (*O poreklu i osnovama nejednakosti...*)

18 Gordana Vukadinović, *Žan Žak Ruso i prirodno pravo* (Novi Sad: Visio Mundi, 1993.), str. 116.

19 Ruso, Cit izd. Str 145. (*O poreklu i osnovama nejednakosti...*)

20 Ruso, Cit izd. Str 161. (*O poreklu i osnovama nejednakosti...*)

21 Ruso, Cit izd. Str 27. (*Društveni ugovor*)

čuvanje”²² Čovjekova sloboda je neotuđivo pravo, pa bi se stoga i odricanje od nje eventualno moglo sprovesti tek za sebe i u svoje ime: ”Baš kad bi neko i mogao da sebe samog otuđi, on ne bi mogao da otuđi svoju decu; ona se rađaju kao ljudi i kao slobodna bića; njihova sloboda pripada njima pripada njima, i niko sem njih nema prava da njom raspolaže... Takav poklon je protivan ciljevima prirode”.²³ Uostalom: ”Takvo odricanje nije u skladu sa ljudskom prirodom: oduzeti svaku slobodu svojoj volji znači oduzeti svaku moralnost svojim delima”.²⁴

Narodni suverenitet i problem volje

Mogućnost legitimne vladavine, prema tome mora biti položena u suverenu, slobodnu odluku onih koji participiraju u odnosu vladanja: ”Da bi jedna samozvana vlast bila legitimna, trebao bi da u svakom pokolenju narod bude u stanju da je prihvati ili odbaci: ali tada ova vlast više ne bi bila samozvana”²⁵ te prema tome: ”pošto iz sile ne proizilazi nikakvo pravo, ostaju sporazumi kao osnova svake legitimne vlasti među ljudima.”²⁶ Prema tome, društveni ugovor mora postaviti narod za suverena. Bez obzira što je, u načelu, Ruso bio simpatizer direktno-demokratskog vida odlučivanja, forma vladavine ipak može biti različita, ali građani, analogno onoj neotuđivosti slobode ropstvom, ne smiju biti samo podanici: „Samim tim ugovornim aktom stvara se istog trenutka, namesto posebne ličnosti svakog ugovarača, jedno kolektivno i moralno telo, sastavljeno od toliko članova koliko njegova skupština ima glasača, i koje od samog tog akta dobija svoje jedinstvo, svoje zajedničko ja, svoj život i svoju volju. Ta opšta ličnost, koja se tako stvara spajanjem svih pojedinačnih ličnosti, zvala se nekada *grad*, a sada se zove *republika* ili *političko telo*, koje njegovi članovi nazivaju *državom* kad igra pasivnu ulogu, *suverenom* kad je aktivno, a *silom* kad ga upoređuju sa njemu sličnim. Što se tiče članova ovog tela, oni skupno dobijaju naziv *naroda* i zovu se pojedinačno *građani*, kao

učesnici u suverenoj vlasti (kurziv N.N), a *podanici* kao potčinjeni državnim zakonima.”²⁷

Iz ovih pogleda nagovještava se filozofsko prirodopravno pitanje oblikovanja javnog upravnog prava u svijetlu narodnog suvereniteta, odnosno potreba objašnjenja mehanizama koji volju mnozine slobodnih pojedinaca pretaču u poopštivu i jedinstvenu. Rusoovo objašnjenje se u tom smislu kreće kroz pojmovni dvojac: opšta volja/volja svih.

Što se tiče volje svih, tu stvar stoji ovako; Njena praktička zadaća i dimenzija jeste tek u tome da bude prevaziđena opštom voljom²⁸ (*volonté de tous* prerasta u *volonté générale*). Određenje njenog pojma jeste prosti zbir pojedinačnih volja, no za istinski karakter narodnog suvereniteta njezina pretenzija na ulogu opšte volje može da bude minirajuća; matematički²⁹ definisano, to bi bilo poput aritmetičke sredine brojeva uzete za njihov najmanji zajednički sadržalac. U tom slučaju od opšte volje ne ostaje ništa; ona biva razdrobljena partikularnim interesima koji pretenduju da se ponašaju kao opšti: „Važno je dakle, da bi se dobio izražaj opšte volje, da nema drugih društvenih grupacija u državi i da svaki građanin izražava samo svoje mišljenje. A ako i ima takvih grupacija, treba im umnožiti broj i osujetiti njihovu nejednakost, kao što su učinili Solon, Numa, Servije. Ta predostrožnost jedina može učiniti da opšta volja radi uvek s poznavanjem stvari i da se narod nikad ne vara.“

Ako je volja svih u svom prostom presjeku neka vrsta nagodbe za međusobno trpljenje, onda je opšta volja njeno ukidanje; opšta volja operiše kao regulativni princip društvenog ugovora, bez obzira na to da li se Rusoova razmišljanja doživljavaju kao programatsko angažovana, ili apelirajuće kritička. Kao taj princip opšta volja je pojam koji se javlja još od Pufendorfa, preko Didroa i *Enciklopedije*, donoseći pri tom jednu primjetno etičku konotaciju: „Niko naime, neće poreći, da je opšta volja u svakoga pojedinca čisti akt razuma koji, rasuđuje o onome što njegov

22 Ruso, Cit izd. Str 31. (*Društveni ugovor*)

23 *Ibid.*

24 *Ibid.*

25 *Ibid.*

26 *Ibid* 30.

27 *Ibid* str 36-37.

28 „pojedinačna volja (a volja svih je zapravo njezin prosječan izraz N.N) po svojoj prirodi teži privilegijama, dok opšta volja teži jednakosti“-Vidi Ruso, Cit. Izd str 43.

29 A. Filolenko u vezi sa ovim ističe značajan uticaj infinitezimalnog računa na način mišljenja politike kod Rusoa. Tako

bližnji ima pravo očekivati od njega.³⁰ Međutim, Rusovo poimanje pojma opšte volje prevazilazi ovaj izolovano etički narativ. Kod njega se iz opšte volje, budući da ona u logičkom smislu (kao regulativna „moralnopolitička“ ideja; jer se suština ovog ugovora³¹ i sastoji u u tome da „svako od nas unosi u zajednicu svoju ličnost i celu svoju snagu pod vrhovnom upravom opšte volje“³²) prethodi društvenom ugovoru (gdje se dobio pomenuti „izražaj opšte volje“), daju dedukovati široko zahvaćeni principi političkih i pravnih institucija. Opšta volja je „akt suvereniteta, i predstavlja zakon“³³ i zato tek u onom stanju u kom donijeti zakoni imaju saglasje sa njom, oni imaju i pun legitimitet: „Ta, *volonté générale*- kako ističe Bloh- i sama nije ništa drugo nego stalno isticanje načela prirodnog prava, čime je Rousseau počeo: individualne *slobode u zajednici*. Kao slobode ne od vukova nego od ljudi u biti dobrih, koji su na *bellum omnia contra omnes* navedeni tek *podjelom* na klase i njezinim *protuprirodnim pravom*. Državni ugovor zbio se jedino za zaštitu te slobode, za njenu zaštitu se on ponovo može otkazati“.³⁴

Zakonodavstvo i legitimitet vlasti

Što se tiče logičkog prethođenja opšte volje praktičkim aktima, ono se najprostije da objasniti po analogiji odnosa opšteg i posebnog pojma. Ako se pojedinac saglašava sa principima koji važe za svakog, sljedstveno pod svakim podrazumijeva i sebe. Radi toga je opšta volja intencionalno nepogrešiva.

Nepogrešiva intencijalnost je međutim, na šta Ruso upozorova, podložna kontaminaciji iz ljudske nesavršenosti; u protivnom bi sav međuljudski odnos bio neka vrsta spontaniteta koji ne potrebuje ni pravnu teoriju ni

zakonsko uređenje: „Narod koji bi uvek dobro vladao ne bi imao potrebe za vladom.“³⁵ Drugim riječima, materijalnom, realnom čovjeku može biti svojsvtveno mnogo formi političke neingerentnosti, što sa svoje strane iziskuje instituciju zakonodavca: „Zakoni su u suštini samo uslovi građanskog udruživanja. Narod, potčinjen zakonima, treba da je njihov tvorac; samo oni koji se udružuju imaju pravo da odrede uslove tog društva. No kako da ih odrede?... Sam po sebi, narod uvek hoće dobro, ali ga sam ne vidi uvek. Opšta volja je uvek pravilna, ali rasuđivanje kojim se vodi nije uvek dobro obavešteno. Treba toj volji pokazati predmete, onakvi kakvi su, ponekad onakve kakvi treba da izgledaju; treba joj pokazati pravi put koji ona traži, obezbediti je protiv iskušenja koja dolaze od pojedinačnih volja, približiti njenim očima mesta i vremena, nasuprot privlačnih i opipljivih koristi staviti opasnost dalekih i skrivenih zala. Pojedinci vide dobro koje odbacuju, narod želi dobro koje ne vidi. Svima su podjednako potrebni vođi. Jedne treba naterati da svoje volje saobraze razumu, druge treba naučiti da upoznaju ono što hoće. Tada iz obaveštenja koja dobija zajednica proističe jedinstvo razuma i volje u društvenom telu; a iz ovog opet skladna saradnja delova, i najzad najveća snaga celine. Eto odakle se rađa potreba za zakonodavcem.“³⁶

Ovdje se zanimljivim pokazuje pojmovni dvojac: zakonodavac/zakonotvorac. Sa jedne strane, potrebna je institucija donosioca zakona, dok sa druge strane tek građani, kao nosioci suvereniteta mogu da diktiraju uslove udruživanja. Svoje rješenje ovog problema Ruso ilustruje, shodno svom čestom maniru, usporedbama sa rimskom zakonodavnom praksom: „Sami decemviri nisu nikada sebi prisvojili pravo da ijedan zakon sprovedu samo svojom

---

se uz pravnu i istorijsku metodu pojavljuje i zametak matematička: doduše, ona kantovski rečeno, ima regulativnu a ne konstitutivnu ulogu, ali ukazuje na otuđeni karakter glomaznih političkih frakcija, kao nepremostivih u poopštivom (Vidi: *Enciklopedijski rečnik političke filozofije*, Cetinje: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića Sremski Karlovci/ Izdavački centar „Cetinje“, 2004., pod „Ruso, Ran-Žak“)

30 *Enciklopedijski rečnik političke filozofije* (Cetinje: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića Sremski Karlovci/ Izdavački centar „Cetinje“, 2004.), str 871.

31 „Prihvatanjem društvenog ugovora, svaki pojedinac u stvari, *unapred* prihvata da će se povinovati odlukama opšte volje“ (vidi: Gordana Vukadinović, *Žan Žak Ruso i prirodno pravo* (Novi Sad: Visio Mundi, 1993. str 88.)

32 Ruso, Cit izd. Str 36. (*Društveni ugovor*)

33 Ruso, Cit izd. Str 44. (*Društveni ugovor*)

34 Ernst Bloh, *Prirodno pravo i ljudsko dostojanstvo* (Beograd: Komunist, 1977.), str 62.

35 Ruso, Cit izd. Str 74. (*Društveni ugovor*)

36 Ibid. Str 53.

vlašću. Ništa od svega što vam predložimo-govorili su oni narodu –ne može biti zakon bez vašeg pristanka. Rimljani vi budite sami tvorci zakona koji treba da vam donesu sreću.“³⁷ Naravno, da bi zakonodavno djelo zakonodavaca bilo funkcionalno i dobro, zakoni moraju biti prilagođeni širokom spektru okolnosti koje formiraju običaje i navike jednog naroda -zakonotvorca. „Zakonodavce Ruso opisuje kao ličnosti obdarene ne samo genijem nego i besprekornom moralnom svešću“³⁸ i kao ilustracije često navodi Likurga, Mojsija, Solona. Pa ipak, zakonodavci ostaju u izvjesnom smislu izvan republike; To zvanje ne ulazi u republiku jer onaj ko stvara zakone ne treba da ih sprovodi, budući da bi se tom praksom čitava stvar mogla pravno i politički uzurpirati i postati nepravedna.

Na ovaj primjer se takođe naslanja i važan problem distribucije vlasti, odnosno suvereniteta. Suverenitet je prema Rusou nedjeljiv, ali je mahom nepraktično da ga ljudi mehanički direktno „drže u rukama“. Stoga se distribucija vlasti često miješa sa pojmom suvereniteta, što konsenkventno kulminira u ideji o djeljivosti suvereniteta. „Ta zabluda potiče otud što se nemaju tačni pojmovi o suverenoj vlasti. –čijim se delovima smatra ono što su samo njene manifestacije.“³⁹

Ti djelovi, ovaploćeni u vidovima državne organizacije i ustanova mogu varirati u svojoj strukturi, i nezavisno od toga mogu da zadrže svoj narodno-suvereni i opšte-voljno ugovoreni osnov: „Dakle - zaključuje Ruso - zovem republikom svaku državu zasnovanu na zakonima, bez obzira na oblik njene vladavine; jer tek tada će opšti interes i opšta stvar imati realan značaj. Svaka legitimna vlada je po svojoj prirodi republikanska.“⁴⁰ Sama vlada opet, suštinski je spona između naroda kao podanika i naroda kao suverena. Ona je: „Posredničko telo stavljeno između podanika i suverena radi njihovog uzajamnog opštenja, kome je povereno izvršenje zakona, kao i održavanje kako građanske tako i političke slobode.“⁴¹

Ovim viđenjem stvari Ruso uspijeva da razluči forme vladavine od njihovog demokratsko-republikanskog, ili naprotiv, uzurpatorskog karaktera. Kako podrobno inter-

pretiranje tih formi ovaj napis može odvući u digresivnom pravcu, o njima se da reći tek toliko da se one dijele na demokratiju, aristokratiju i monarhiju.

Zaključni ekskurs/ Društveni ugovor jednakosti i slobode

Ovdje je od većeg interesa pomenuti Rusoovu podjelu zakona prema predmetu (ili kako se to danas naziva prema granama prava). U svom dvanaestom poglavlju *Društveni ugovor* je donosi na sljedeći način: Političkim zakonima, kao osnovnim zakonima, nazivaju se zakoni koje se bave odnosom društvene cjeline prema samoj sebi. Može se reći da su ovi zakoni, kojima Ruso i posvećuje najviše pažnje, mogli da se posmatraju kao nukleus javnog prava. Građanski zakoni kao zakoni koji se tiču odnosa pojedinca građanina prema zajednici mogu biti rudiment privatnog prava. Kazneni zakoni kao odnos prekršaja i zakona mogli bi biti rudiment prekršajnog ili krivičnog prava. Na koncu, Ruso običajima, odnosno javnom mnjenju, kao specifičnom temelju na kome se stvaraju novi, ili gase stari zakoni dati prerogativ vrste zakona koja u toj funkciji predstavlja „pravi ustav države“.

Dominacija interesa za političke zakone, ne smije se razumijevati tek iz potrebe osmišljavanja valjane samoreprodukcije društvenog stanja, nego podjednako i iz cilja prevladavanja neprirodnog karaktera građanskog društva. Kako je već pomenuto, prirodno-pravna dimenzija Rusoovog mišljenja jeste u tome da se čovjek renaturalizuje u novonastalim okolnostima građanskog stanja, da u njima izvrši reanimaciju svoje prirodne kreposti. Kada se govori o tom vraćanju, valja imati na umu da je i sama Rusoova analiza prirodnog stanja sama po sebi hipotetička i paraistorijska konstrukcija; ne radi se dakle, kao u recimo slučaju Engelsovog oslanjanja na Morganova antropološka istraživanja, o sintetisanju posebno-naučnog u opšte-filozofsko osmišljavanje, nego se radi o tome da se ono imanentno ljudsko promisli bez opterećenja koja su mu pripala padom u građansku civilizaciju, kako bi se upravo u njoj priredilo prevazilaženje imanentnih joj

37 Ibid. Str 55.

38 *Enciklopedijski rečnik političke filozofije* (Cetinje: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića Sremski Karlovci/ Izdavački centar „Cetinje“, 2004.), str 877.

39 Ruso, Cit izd. Str 45. (*Društveni ugovor*)

40 Ibid str 53.

41 Ibid. str 68.

„nuspojava“. U tom smislu treba da se razumije i ideja povratka prirodi; ne radi se o odbacivanju građanskog stanja, već o njegovom usaglašavanju sa čovjekovim prirodnim pravima. Uostalom, i samom Rusou je bilo jasno da je prirodno stanje zamišljena situacija: „Uporedna anatomija nedovoljno je napredovala, *opaske prirodnjaka još su nepouzdana, da bi se na osnovu toga iznosili tačni zaključci*. Stoga, ne oslanjajući se na znanja koja po prirodi imamo o tome i ne vodeći računa o promenama, kako unutrašnjim, tako i spoljnim koje su neminovno morale nastupiti kod čoveka koji je svoje udove iskorištavao u sve nove i nove svrhe i hranio se različitom hranom, *uvek ću ga zamišljati onakvim kakvim ga sad vidim*: uspravna, kako se služi rukama kao i mi, radoznala za sve što je oko njega, mereći pogledom nebesko prostranstvo.“⁴² Kada je u pitanju to „kao-sad gledanje“ interpretatori se mahom slažu da je ono sagledalo u ideji prirode čovjekove, u stvari prirodu jednog povijesno formiranog čovjeka -građanina *per se*. Međutim, ako se analizom vrlina prirodnog čovjeka ipak ne odmiče od „destilata“ građanskog čovjeka, onda se *eo ipso* otvara pitanje ne samo o nehumanom karakteru koji može, ili već nužno jeste, postao imanencija građanskog svijeta, nego i pitanje o mogućnosti njegovog prevazilaženja. Osim Rusoa, koji to prevazilaženje postavlja u društveni ugovor, oko ovog problema su u nešto drugačijem pojmovnom sklopu „lomili koplja“ (i to još uvijek čine) različiti pravci političkih opredjeljena (kao socijaldemokratija, marksizam-lenjinizam, anarhizam, liberalističko mišljenje etc.), ali takođe i dva velika moderna filozofa –Horkhajmer i Bloh⁴³: dok ovaj prvi smatra da je *bourgeois* nužno potiče iz *citoyen*-a kao klice (što doseže i do lošeg odjeka u fašizmu) drugome je bliža ideja vrijednosnog razdvajanja: „*Citoyen* sudi *bourgeois*“-u.“⁴⁴ Da je dotična poteškoća makar maglovito bila jasna Rusou, već dovoljno svjedoči postavljanje formulacije o benefitima društvenog ugovora. S jedne strane „ono što čovek gubi društvenim ugovorom, to su njegova prirodna sloboda i neograničeno pravo na sve što ga mami i što može da postigne, a ono

što dobija, to su građanska sloboda i svojina nad svim što je u njegovoj državini.“⁴⁵ Sa druge strane opet, iako je uračunao privatni posjed u prirodna prava, Ruso ipak nije odbacio ideju o njegovom zlo-izvirućem karakteru, te ga u svom rješenju podvrgava ideji izvjesne jednakosti, kako bi osigurao samu slobodu: „Ako se istražuje u čemu se sastoji najviše dobro svih, koje treba da bude svrha svakog sistema zakonodavstva, videće se da se ono svodi na dve glavne stvari, na *slobodu* i *jednakost*: slobodu jer svaka posebna zavisnost znači isto toliko snage oduzete državnom telu; jednakost, jer sloboda ne može da opstane bez nje. Već sam rekao šta je to građanska sloboda: što se tiče jednakosti, pod tom rečju ne treba razumeti to da su stupnjevi bogatstva i vlasti apsolutno isti, već da u pogledu vlasti ona treba da je iznad svakog nasilja i da se vrši samo prema službenom zvanju i zakonu; a u pogledu bogatstva, da nijedan građanin ne bude toliko imućan da bi mogao drugoga da kupi, niti toliko siromašan da bi bio prinuđen da sebe proda.“⁴⁶

Iz rečenog se vidi da čitava ideja društvenog ugovora ide za tim da prevlada suprotnost između već prisutnog buržoaskog društva i njime zapostavljenih prirodnih prava: „Društveni ugovor se može shvatiti kao manifest prava na život čoveka u skladu sa prirodom. A živeti u skladu sa prirodom, znači, za njega, pre svega živeti kao slobodan i jednak drugima. Iz neotuđuvog prava da živi u skladu sa svojom prirodom proizilaze i čovekova neotuđiva prava na slobodu i jednakost... Ova prava Ruso ne smatra prirodnim po tome što realno postoje u prirodi, van čoveka i društva, već po tome što izražavaju osnovne attribute ljudske prirode. Ti atributi se ne mogu uništiti a da se ne uništi sama čovekova priroda.“⁴⁷

Rusooovo prirodno-pravno mišljenje uopšte, a napose shvatanje svrhâ društvenog ugovora, položilo je značajne anticipacije za filozofske i uopšte praktičke probleme njemu (ali i nama) nastupajućih vremena. Tako naprimjer operisanje pojmom opšte volje kao poopštivo regulativne za odnos među ljudima, neodoljivo podsjeća na Kantove

42 Cit.Izd. str 139-140 (*O poreklu i osnovama nejednakosti...*) Napomena: Kurzivi- N.N

43 Vidi: Ernst Bloh, *Prirodno pravo i ljudsko dostojanstvo* (Beograd: Komunist, 1977.), str 161-162.

44 *Ibid.* Str 62.

45 Ruso, Cit izd. Str 39. (*Društveni ugovor*)

46 Ruso, Cit izd. Str 62. (*Društveni ugovor*)

47 Gordana Vukadinović, *Žan Žak Ruso i prirodno pravo* (Novi Sad: Visio Mundi, 1993.), str116-117.

kategoričke imperative. Unošenje slobode u imanenciju čovjekova bića nagovještava ono što će se u tom pravcu odvijati u čitavom Njemačkom klasičnom idealizmu. Nadasve, osnovni zahtjev društvenog ugovora „Pronači takav oblik udruživanja koji brani i zaštićuje svekolikom zajedničkom snagom ličnost i dobra svakog zaštićenog pojedinca, te u kojem se svako, sjedinjavajući se sa svima, pokorava ipak samo sebi i ostaje slobodan koliko je bio i ranije“ zadržavaće pravo na povijesno potraživanje, dokle god to pravo ne ostvari nastupanje Marksovog (podjednako aktuelnog) očekivanja da će: “na mjesto starog buržoaskog društva sa njegovim klasama i klasnim suprotnostima, stupa udruživanje, u kome je slobodni razvitak svakog pojedinca uslov slobodnog razvitka sviju”⁴⁸ U tom smislu Ruso i Marks dijele sličan način razmišljanja: U oba učenja nailazimo na shvatanje istorije kao dijalektičkog odnosa između tehničkog napretka iz čovjekove djelatnosti, i čovjekovog otuđenja iz tehničkog napretka. Takođe, pojava privatne svojine u oba slučaja označava trenutak od kog čovjekova istorija nastavlja pravcem čovjekove otuđene istorije. Ipak, dok se Rusoovo razrešenje više kreće u pravcu republikansko-demokratskog njegovanja političkih institucija koje će ljudima omogućiti da svoje prirodne potencijale usaglase sa fakticitetom građanskog stanja, i u njemu reanimiraju na kvalitativno nov način „jer tek tada će opšti interes i opšta stvar imati realan značaj“, Marksova analiza istorije ide za tim da pokaže nužnost revolucionarnog prevladavanja kapitalističkih poredaka djelanja, kao poslednje antagonističke društvenoekonomske formacije, te da “nije kritika, već revolucija, pokretačka snaga istorije”⁴⁹

No ipak, kritički akt uvijek ima konstruktivni karakter. I upravo u tom karakteru leži aktuelnost Rusoa kao političkog mislioca. Samim postavkama *Društvenog ugovora* ukazano je na postulate koji moraju pripadati svakoj političkoj zajednici kojoj je realni cilj samouspostavljanje na demokratskim osnovima. Primjera radi, kada govori o intencionalnoj nepogrešivosti opšte volje, koja ipak mora biti artikulisana, Ruso nas upozorava na nemoćnost istinske demokratije bez –političke pismenosti

(kod njega “upućenosti”⁵⁰), kada društvenim ugovorom artikulise opštu volju, tada anticipira nužnost postojanja univerzalnih političkih vrijednosti, te kada tvrdi da “opšti ciljevi svakog dobrog uređenja treba da se menjaju u svakoj zemlji prema odnosima koji nastaju koliko iz mesnoga stanja, toliko i iz osobina stanovništva”⁵¹ tada zagovara uvažavanje kulturnih i nacionalnih osobenosti.

Literatura

- Bloh, Ernst. *Prirodno pravo i ljudsko dostojanstvo*. Beograd: Komunist, 1977.
- Enciklopedijski rečnik političke filozofije*, Cetinje: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića Sremski Karlovci/ Izdavački centar „Cetinje“, 2004.
- Lukić, Radomir, Košutić, Budimir. *Uvod u pravo*. Beograd: Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, 2004.
- Marks, Karl. Engels, Fridrih. *Manifest komunističke Partije*. Beograd: Mladost, 1974.
- Marks, Karl. Engels Fridrih. *Nemačka ideologija*. Beograd: Kultura, 1964.
- Pejović, Danilo. *Francuska prosvjetiteljska filozofija (Filozofska hrestomatija)*. Zagreb: Nakladni zavod matice hrvatske, 1978.
- Perović, Milenko. *Praktička filozofija*. Novi Sad: Odsek za filozofiju, Filozofski Fakultet Novi Sad/Grafos, 2004.
- Ruso, Žan Žak. *Društveni Ugovor, O poreklu i osnovama nejednakosti među ljudima, Rasprava o naukama i umetnostima*. Beograd: Filip Višnjić, 2011.
- Vukadinović, Gordana. *Žan Žak Ruso i prirodno pravo*. Novi Sad: Visio Mundi, 1993.

48 Karl Marks, Fridrih Engels, *Izabrana dela 1. (Manifest komunističke partije)*, (Beograd: Mladost, 1974.), str. 41.

49 Karl Marks, Fridrih Engels, *Nemačka ideologija* (Beograd: Kultura, 1964.), Str 37.

50 Ovdje se pokazuje i to da Ruso, kao i prosvetitelj (sa kojima je takođe imao jedan „zategnut“ odnos) ipak u jednom trenutku upada u neku vrsku „sokratske greške“- Podiže naime, intelektualno preimućstvo na rang odlučujućeg faktora prakse.

51 Ruso, Cit izd. Str 63. (*Društveni ugovor*)

JACQUES-JACQUES ROUSSEAU AND THE NATURAL RIGHT FOUNDATION OF THE POLITICAL ORDER

Nemanja Nedović

University of Novi Sad, Faculty of Philosophy, Serbia
nemanjanedovicprijelozi@gmail.com

Thematic interest of this paper is about understanding the role of the natural right, as an aspect of Rousseau's thought. From one broader perspective, this paper will begin with the exploration of ius-naturalistic paradigm in history of philosophy which will reveal its specificity in Modern philosophy afterwards. One of those specificities is the notion of human nature which will serve as legitimacy for many different social-contract theories. The paper will, therefore, provide an insight into Rousseau's anthropological assumptions, as well as their contrast with the understandings of Hobbes and Grotius. It will be shown how incorruptibility, freedom and striving for perfection are inherent qualities of a man as such. Resulting in the understanding of man as originally free, Rousseau will advocate for the idea that will of the people is the foundation of sovereignty. This will further lead us to a recapitulation of the concepts of Rousseau's political thought, such are the general will and the will of all, the idea of the legislator, the Social Contract, and the question of the legitimacy of government. Finally, it will be shown that Rousseau, despite the fact that it starts from hypothetical anthropological construction, still evokes the problems which are philosophically and practically important in our times.

Keywords: Man, nature, law, social contract, legislator, sovereignty, General will and will of all

JAČANJE KARAKTERA DOBROG GRAĐANINA: ULOGA OBRAZOVANJA U PRIPREMI BUDUĆIH GRAĐANA JEDNOG DEMOKRATSKI UREĐENOG DRUŠTVA

Pregledni naučni rad

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.7361050>

Primljen: 13.04.2022.

Prihvaćen: 28.05.2022.

Ana Galić

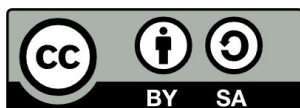
Udruženje za promovisanje kulture i mišljenja Sofia, Banja Luka, BiH
ana.galic.bl@gmail.com

U ovom radu ćemo analizirati vrijednosti (dobrog u postojećem i boljeg u budućem) u oblikovanju karaktera mladog čovjeka, tačnije oblikovanje karaktera budućeg građanina i glasača, a putem obrazovnih institucija. Koliko u stvari vrijednosti jedne institucije, koju predstavlja škola za mladog čovjeka, može uticati na izgradnju osobina zbog kojih će taj mladi čovjek biti kasnije pohvaljen, već tokom izlaska na prve izbore, razmatraćemo putem sticanja tih osobina u obrazovnim institucijama. Autor kojeg ovim putem uzimamo kao referentnog jeste Matthew Lipman i njegovu definiciju karaktera, kao skupa osobina zbog kojih se neko može pohvaliti od strane drugih, a u situaciji i iz narativa demokratski uređenog društva. Davši definiciju karaktera u kontekstu demokratskog društva, analiziraćemo na koji način obrazovanje preuzima odgovornost za praćenje aktuelnih promjena u društvu koristeći se teorijom (ne)obrazovanja Konrada Paula Lissmanna, kao i učenjem o relaciji demokratije i obrazovanja Johna Deweyija. Za oblikovanje karaktera nosilaca obrazovnog sistema i budućih glasača pokušaćemo da uz pomoć Heidi Hayes Jacobs, Amy Gutmann, Diane F. Halpern, Svi H. Shapira i David E. Purpela predstavimo smjernice koje jedan vrlinski građanin treba ispoštovati i ukazati na mogućnosti (pre)oblikovanja učenika putem obrazovnog sistema u budućeg nosioca građanskog života koji ima karakter.

Ključne riječi: karakter, demokratija, vrijednosti, obrazovanje, društvo, građanin

Uvod

Zasigurno jeste teško razmišljati da ćemo u školskim klupama pored prenošenja znanja morati razmišljati i o drugim stvarima, zar ne? Pitanja koja sebi pri tom možemo postaviti jesu: zar nije dovoljno ukoliko uspijemo prenijeti ono što se od nas zahtijeva po nastavnom planu i programu i ukoliko uspijemo da to isto znanje prepoznamo kao usvojeno i reprodukovano i u učenicima kojima predajemo? Ne, na žalost, to nije dovoljno, iako jeste za pohvalu ukoliko bismo ocjenjivali ovakav pristup kada govorimo o dobrom i lošem oblikovanju učenika samo i isključivo u obrazovnom smislu. Ono što djeca kao učenici ili kao maloljetne osobe zajedno sa svojim roditeljima očekuju od nosioca obrazovnog procesa sa druge strane klupe (tj. od učitelja, nastavnika i profesora) jeste sigurnost. Sigurna sadašnjost, ali i

budućnost. Tu budućnost obezbjeđujemo najprije omogućivši djetetu da se na najbolji mogući način upozna sa matematikom i brojnom drugom literaturom bez straha da će racionalnost s kojom se po prvi put susreće biti kasnije odbačena, proglašena za irelevantnu i na kraju bezvrijednu. Nakon tako usvojenog početnog znanja slijedi usvajanje mišljenja tog istog nosioca obrazovnog procesa, ali sada s ove strane klupe, na strani učenika, jer učenik je sada spreman da iskaže i ima svoje mišljenje, o svemu, ili definitivno o velikom broju tema i nastavnih jedinica koje susreće i tokom školovanja, ali i u sopstvenom životu i odrastanju. Kao budući nosilac demokratije i budući glasač koji ima pravo na slobodu govora, taj učenik mora imati slobodu već od najranije školskog uzrasta da svoje mišljenje iskaže slobodno, bez „nadziranja i kažnjavanja“. Da li je zaista kvalitetna škola (osnovna ili srednja, privatna ili javna, umjetnička ili sportska, informatička ili škola nekog drugog usmjerenja) i demokratski ideal koji ona predstavlja, moguća u društvu u kojem postoje rase, klase i različite kulture? Ili, da preformulišemo pitanje, kako je moguće otpustiti učenika iz škole spremnog da postane savjestan građanin društva čiji je on sastavni dio, danas? Treba vidjeti kako to čovjek živi u takvom jednom demokratski uređenom društvu i šta je to što jedno takvo društvo može učiniti boljim, kao i njegovog nosioca, a to je čovjek. Mi tvrdimo da je unaprijeđeno demokratsko društvo kao i nosilac jednog demokratski uređenog društva, a to je glasač u nastajanju, u svojoj školskoj klupi, rješenje ovog problema. Priprema tog nosioca kreće od školskih vrata i zato je nemoguće govoriti o demokratiji bez govora o obrazovanju i obratno. Demokratija i obrazovanje upućuju jedno na drugo, a iz ove relacije koju karakteriše sloboda, rađa se niz drugih manje ili više bitnih referenci po život jednog građanina.

Obrazovni sistem u ulozi oblikovanja budućih glasača

Šta je to što svaki roditelj i inače želi za svoje dijete? To je da mu bude dobro. Isto tako će i u jednom demokratskom društvu svaki roditelj poželjeti „najbolje za svoju

djecu“¹. Međutim, postavlja se pitanje šta je to što jeste najbolje, i to najbolje baš za svu djecu? Dakle, milioni ili milijarde ljudi teže da stupe i žive u demokratskom društvu uređenju, kao najboljem mogućem po čovjeka i njegova ljudska prava. Navedimo dva glavna gledišta pomoću kojih nam Lipman oslikava razilaženje kada su vrijednosti unutar jednog demokratski uređenog društva u pitanju: Prvi pristup odgaja učenika za *društvo koje se mijenja*, a drugi pristup teži *održavanju tradicije*. Prvi pristup njeguje vještine i objašnjavanje, drugi želi da se vrijednosti pokažu i važniji mu je sadržaj. Ukoliko bi pitali pristalice prvog načina sprovođenja edukacije u društvu šta misle o drugom pristupu, rekli bi da je reakcionaran i provincijski, dok bi pristalice drugog pristupa za pristalice ovog prvog rekli da su relativisti, skeptici, ako ne čak i nihilisti², a na koji način Lipman pristupa odgoju učenika čitamo:

„...obrazovni sistem svake godine izbaci u bazen odraslih građana ogroman broj pojedinaca koji ne poznaju mehanizme društva u kojem treba da učestvuju, skeptični prema njegovoj tradiciji i cinični s obzirom na njegove ideale. Ne možemo se pomiriti s takvim stvarima, ali šta se može učiniti – ako samo za početak – da se stvari preokrenu?“³

Bez obzira koliko gledišta postojalo kada razmatramo koje vrijednosti treba njegovati jedno demokratski uređeno društvo, jasno je da uvijek može biti bolje, a pitanje o mijenjanju postojećeg stanja nabolje je postavio Lipman i isto pitanje postavljamo i mi. Odgovor glasi: učenicima treba uliti nadu. To je početak, objašnjava Lipman. Edukativni sistem mora obezbjediti razloge svojim uče(s)nicima zbog kojih će se učenici na prvom mjestu osjećati sigurno i imati puno povjerenje u njega. A onda im je potrebno što i svakom ljudskom biću: uzajamno poštovanje, dijalog, kooperacija i omogućeno istraživanje u okviru samog nastavnog procesa. Više se na dijalog i diskusiju u razredu ne smije gledati kao na gubljenje vremena, a učenika „koji samo priča“ nijedan nastavnik ili profesor ne smije tretirati snishodljivo. Takvi učenici predstavljaju iskru, jer nam omogućavaju da spoznamo šta je to što ih motiviše

1 Matthew Lipman, *Philosophy Goes to School* (USA: Temple University Press Philadelphia, 1988.), 47.

2 Lipman dodaje da je nemoguće da pristalice jednog pristupa, nebitno da li su u pitanju tradicionalisti ili probuđeni akcionisti, ubijede u ispravnost stajališta one iz suprotnog tabora, te je stoga neophodno podvući ono što čini jedno društvo demokratskim, a to je pluralizam i raznovrsnost. Pogledati u: Lipman, Matthew. *Philosophy Goes to School*. USA: Temple University Press Philadelphia, 1988. poglavlje 5, Education for Civic Values

3 *Ibid*, 48.

da učestvuju i u razgovoru i u nastavnom procesu generalno, a onda i ukoliko se uspijemo uzdići u ovoj situaciji još više, mi spoznajemo šta je to što ih pokreće da uopšte ustaju iz kreveta u svom životu. Ta iskra se pravilnim rukovođenjem od strane nastavnika može iskoristiti i na taj način adekvatno približiti gradivo baš svakom učeniku. Taj i takav razgovor, u kojem učenik voljno učestvuje, predstavlja garanciju civilizacije i civiliziranog društva, a to i jeste cilj cjelokupnog ljudskog kako materijalnog tako i duhovnog (kulturnog) stvaralašta, a u okviru demokratski uređenog društva kakvo ono treba biti danas. A sada se osvrnimo i na samu definiciju karaktera koju nam Lipman donosi u knjizi *Philosophy Goes to School*, a ta definicija glasi:

„Skup navika koje od čovjeka nalažu da se ponaša pohvalno - u ovom slučaju s obzirom na građanske obveze - jeste ono što se naziva “karakter”.“⁴

Nesumnjivo jeste da će dječiji karakter oblikovati i same škole. Jer, kao što i sam Lipman uviđa, djeca pohađaju tu istu školu ogroman dio svog života i nemoguće je da škola ne učestvuje, na ovaj ili onaj način, u oblikovanju duša tih mladih ljudi. Socijalizacija je u školama neminovna. O socijalizaciji ćemo i ovdje govoriti u kontekstu demokratije, te reći da je: „socijalizacija usvajanje specifičnog ponašanja karakterističnog za dobro građanstvo“⁵. Društveno dobro i pojedinačno dobro ili dobro koje se odnosi samo na naše lično dobro u ovom slučaju treba da upućuju jedno na drugo. Građani moraju biti voljni da saraduju na tom polju i da čine sve što je u njihovom moći da do toga i dođe. Najbolji način postajanja dobrim građaninom jeste preuzimanje svoje građanske odgovornosti. A na prvom mjestu to znači izlazak na glasanje odmah po stupanju u punoljetstvo. A sada kada znamo koji je prvi ili koji je najvažniji korak u postajanju dobrim građaninom, treba postaviti i ulogu škole na svoje mjesto. Ukoliko možda nije najvidljiviji njen položaj, uticaj na budućeg birača i generalno ukoliko možda postoji tračak sumnje u nespojivost škole i demokratskog društva, uvešćemo novi pojam kojim ćemo riješiti eventuale nedoumice, a to je: model. „Radi kako ja kažem, a ne kako ja radim“ („Do as I say and not as I do“⁶), reći će Lipman u ironičnom tonu kada navodi

koje to sve uticaje učitelji, nastavnici i profesori imaju na svoje učenike. Naime, i učitelji i nastavnici i profesori su prije svega modeli ponašanja svojim učenicima i tu odgovornost koju imaju oni moraju moći iznijeti. Biti model nekome (a u ovom slučaju ispuštamo prve i ključne modele oblikovanja karaktera jednog mladog čovjeka, a to su njegovi roditelji) znači da će onaj koji nas posmatra učiti iz našeg ponašanja, ne iz naših riječi. Dakle, djeca, odnosno učenici, generalno uče tako što se fokusiraju na ponašanje svojih modela, ne na njihov govor, te s tim u vezi nastoje usmjeriti i korigovati i svoje sopstveno ponašanje kako bi što više priljučilo upravo njihovim modelima.

Budući glasači – zbog čega je demokratsko društvo direktno oslonjeno na obrazovni sistem?

Zanimljivo je istražiti koliko se demokratija oslanja na obrazovni sistem. Nastavni predmet „Demokratija i ljudska prava“ pohađa se i u osnovnim i u srednjim školama u Republici Srpskoj, a učenici se tom prilikom obučavaju u izradi projekta „Ja građanin“, odnosno bodre da izlaze van škole, u širu zajednicu. To i jeste poenta priprema budućeg glasačkog tijela, da se osposobi da glasa, da sazna svoja prava, ali i svoje obaveze:

„Demokratija zahtijeva raznolikost i potražuje deliberciju i diskusiju da bi procvjetala. Ona takođe ovlašćuje autoritet, posebno u školama. Demokratija nije licenca i podrazumijeva odgovornost prema zajednici i prema čovječanstvu.“⁷

Dakle, demokratija ne znači neku svojevrsnu privilegiju određenog sloja stanovništva. Demokratija od nas zahtijeva konstantan angažman u poštivanju i realizaciji prava kako nas samih, tako i drugih ljudi, a to opet znači da ne postoji magični štapić koji će jedno društvo učiniti idealnim. Potrebno je uložiti sopstveni trud u poboljšanje sopstvenog, a zatim i stanja u čije društvo stupamo. Pitanja koja nam Lipman otvara, a tiču se poboljšanja demokratskog društva kroz obrazovni sistem su:

- 1) ambigvitet pojma vrijednosti,
- 2) jačanje karaktera,
- 3) aplikacija racionalnih vještina kroz vrijednosti i eventualna inkorporacija uvida u vrijednosti i primjena

4 Matthew Lipman, *Philosophy Goes to School* (USA: Temple University Press Philadelphia, 1988.), 57.

5 *Ibid*, 57.

6 *Ibid*, 57.

7 *Ibid*, 46.

na sve nastavne predmete

4) prepoznavanje da je vrijednovanje (i vrijednosti generalno) aspekt svakog ljudskog poduhvata i da su vrijednosti cjelokupnog ljudskog stvaralaštva najviši domet ljudske civilizacije, i na kraju,

5) sastavljanje nacрта jedne pedagogije koja bi bila valjda u procjenjivanju uvida u okviru same učionice⁸.

Razmotrimo najprije vrijednosti. Po Lipmanu, sam termin vrijednosti predstavlja ambigviteta, kako smo naveli. U jedini bi se vrijednost mogla definisati kao nešto od značaja, nešto što je veoma važno. U množini se pak vrijednosti odnose na „nečija mišljenja (stavove) ljudi o nečemu što je bitno“⁹. Problem je sljedeći: čak iako se s vremenom dogovorimo oko toga koje su nam to stvari vrijedne, pa tako i u jednom društvu, niko pri tome ne daje garanciju da će se te svima vrijedne stvari „dovesti u postojanje“¹⁰ ili da će se održati ako su već tu prisutne. Ukoliko prihvatimo za činjenicu da se većina ljudi ponaša u skladu sa svojim mišljenjem, zasnovanom na njihovim vrijednostima, lakše je preći na dalja razmatranja, a koja se tiču vrijednosnog obrazovanja, tj. obrazovanja koje njeguje karakter budućih glasača jednog demokratskog društva. U *Povelji Saveta Evrope o obrazovanju za demokratsko građanstvo i obrazovanju za ljudska prava* čitamo da je potrebno unaprijediti obrazovne pristupe i nastavne metode, u svim oblastima obrazovanja. Osnovni cilj obrazovanja je „zajednički suživot u demokratskom i multikulturalnom društvu“¹¹, međusobno poštovanje različitosti i rješavanje neslaganja i konflikata, a znanje koje će učenicima pri tome koristiti treba da se prenese putem obrazovanja i putem škole. Vrijednosno je ovdje zacrtano u rješavanju konflikata i zajedničkom suživotu najrazličitijih pripadnika jednog društva, ali da li su takve vrijednosti nepromjenjive, da li su zaista baš te vrijednosti vrijednosti koje treba njegovati obrazovni sistem i da li

postoji šansa da se same vrijednosti ne poklapaju sa onim što je trenutno najbolje po jedno društvo? Ne smijemo zaboraviti opasku koju nam je uputio John Dewey kada u svom djelu *Democracy and Education* piše da će kvalitet obrazovanja zavisiti od kvaliteta grupe, tj. društva kojem taj obrazovni sistem pripada, pa čak i kada govorimo o idealima tog društva:

„Reći da je obrazovanje društvena funkcija, osiguravanje smjera i razvoj nezrelih kroz njihovo učestvovanje u životu grupe kojoj pripadaju, zapravo znači da će obrazovanje varirati s kvalitetom života koji prevladava u grupi. Posebno istinito jeste da će društvo koje ne samo da se mijenja nego – koje ima ideal takve promjene koja će ga poboljšati, imati drugačije standarde i metode obrazovanja od onog koje ima za cilj jednostavno održavanje sopstvenih običaja.“¹²

Kada govorimo o procesima koji se dešavaju u obrazovnom sistemu, a s ciljem sustizanja modernog demokratskog društva i oblikovanja učenika u još boljeg budućeg glasača koji će imati karakter, treba biti jasno da se ne može i ne smije očekivati promjena, radikalni iskoraci i revolucije preko noći. Lipman će imenovati ovakvu vrstu očekivanja promjena tokom samo jednog vikenda „Mickey Mouse“¹³ kursevima, a u stvari je potreban čitav radni vijek da bi do neznatnih promjena uopšte i došlo. Na početku drugog poglavlja knjige *Curriculum 21: Essential Education for a Changing World*, Heidi Hayes Jacobs, koja je uredila ovo izdanje, navodi jedan primjer profesora istorije i kako je njemu jasno da do promjena u nastavnom procesu mora doći, ali da je teško odreći se onoga na šta se do sada oslanjao. Ono na šta on obraća pažnju prilikom uvođenja novina jeste kako da se ta promjena izvrši kako treba, odnosno Jacobs ovdje podvlači: „Njegovo pitanje ide u suštinu problema. On se ne opire novim pristupima; on samo želi da to uradi „kako treba.“¹⁴ Jacobs je svjesna da do

8 O područjima na koja treba obratiti pažnju prilikom izmjena obrazovnog procesa, te o pobrojanim stavkama pogledati više u: Matthew Lipman, *Philosophy Goes to School* (USA: Temple University Press Philadelphia, 1988.), 54, 55.

9 *Ibid*, 55.

10 *Ibid*, 55.

11 *Povelja Saveta Evrope o obrazovanju za demokratsko građanstvo i obrazovanju za ljudska prava: smernice za nastavnike*, uredila g-đa Elena Diez Villagrana (Savet Evrope, 2012.), 46.

12 John Dewey, *Democracy and Education* (USA: The Pennsylvania State University, 2001.), 85.

13 Matthew Lipman, *Philosophy Goes to School* (USA: Temple University Press Philadelphia, 1988.), 54.

14 *Curriculum 21: Essential Education for a Changing World*, Edited by Heidi Hayes Jacobs (USA: ASCD, 2010.), 18.

reformu u obrazovanju mora doći, ali jednostavno ne zna na koji način. Na pojam reforme u obrazovanju posebnu je pažnju posvetio Konrad Paul Liessmann. Sada utvrdimo koliko je obrazovna reforma paradigmatična po postojanje i održavanje jednog modernog društva:

„Reforma je u međuvremenu postala čarobna riječ koja zaposijeda gotovo sva polja društvenog, političkog i kulturnog života. Reformna se fraza posvuda ugnijezdila: u mišljenje i u jezik, ona se ne zaustavlja ni pred kojom institucijom, napada pučke škole podjednako kao i sveučilišta, zabačene policijske postaje jednako kao i sjedišta vlade, osiguravajuća društva i prometne koncerne. Zapravo se može govoriti o duhu reforme koji se sablasno nalazi u svakom mediju, u svakom govoru, u svakom proglasu, u svakom službenom priopćenju, u svakom zakonu.“¹⁵

Pored različitih genealoških određivanja pojave prvotne riječi i značenja samog pojma reforma, jedna od njenih karakteristika kojoj treba posvetiti pažnju i istaknuti jeste reformna pedagogija, koja se javlja s kraja 19. i početkom 20. vijeka, a koja se okrenula protiv škola. Pošto su se škole pretvorile u zavode kojima je stalo samo do discipline i „utuvljivanja znanja“¹⁶ reformna pedagogija je zatražila povratak prvim oblicima postojanja samih škola: „spontanosti dječjeg življenja i doživljavanja“¹⁷, povratak prvotnom jedinstvu života i učenja, „duha i tijela, rada i učenja“¹⁸. Nažalost, dijagnoza koju možemo dati zajedno i sa Lipmanom i s Liessmannom kada je u pitanju reforma obrazovanja jeste da te reforme ostaju na pomenutom „Mickey Mouse“ vikend nivou sticanja preplitkog znanja, s jedne strane, kao što smo vidjeli kod Lipmana, a s druge, takve reforme postaju samo sredstvo vladajuće političke ideologije, po Liessmannu. Liessmann ide dotle i reformu proglašava ideologijom per se:

„Duh reforme nadomješta sve druge političke programe, koncepte i ideje, pa tako nadomješta i moral. Još se samo radi o tome da se pokaže hrabrost za reforme.

Krepostan je danas onaj tko signalizira spremnost za reformu, a poročan je onaj tko uskraćuje reforme.“¹⁹

Jer, cilj obrazovanja mora biti kontinuitet, kontinuitet razvoja unutar samog sebe. Obrazovni sistem mora unutar sebe pronaći ciljeve na kojima će raditi nevezano za bilo kakve vanjske podsticaje, nevezano čak i za praćenje modernizacije demokratskog društva, jer kako objašnjava Dewey:

„Govoriti o cilju obrazovanja kada otprilike svaki čin učenika diktira učitelj, kada je jedini redosljed njegovih radnji onaj koji proizlazi iz zadavanja lekcija i davanja upustava od strane drugoga, znači govoriti gluposti.“²⁰

Problemi se naziru unutar relacija nosilaca obrazovnog sistema, ne u sredstvima rada unutar istog.

Stoga, pisati o demokratiji može biti izazovno na mnogo načina. Jer, ulazimo ne samo na područje filozofije i sociologije, nego i na područje politike, te pedagogije, što zahtijeva dublju analizu i svestranije poznavanje materije, ili bar kooperaciju sa ostalim naučnicima kojima je demokratija osnovno ili sporedno polje rada.

Demokratija je ideal za koji se vrijedi boriti

Uzmimo objašnjenje demokratije iz uvoda u knjigu *CRITICAL SOCIAL ISSUES IN AMERICAN EDUCATION/ Democracy and Meaning in a Globalizing World*, Svi H. Shapira i David E. Purpela:

„Za one koji žive pod tiranijom demokratija je ideal za koji se vrijedi boriti. Mnogi ljudi nastoje da uspostave demokratiju u svojoj zemlji; jednako pravo glasa i pravo na uspostavljanje agendi, podjela vlasti, građanske slobode poput slobode govora i prava na osnivanje političkih stranaka, pozivaju se na elementarni osjećaj pravde. Demokratija distribuiše moć odlučivanja među građanima ravnomjerno, bez obzira na bogatstvo ili obrazovanje, putem prava glasa. Zapravo, demokratija je jedini oblik vladavine koji građane može učiniti vla-

15 Konrad Paul Liessmann, *Teorija neobrazovanosti/Zablude društva znanja*, s njemačkog preveo Sead Muhamedagić (Zagreb: Naklada Jesenski i Turk, 2008.), 139.

16 *Ibid*, 139.

17 *Ibid*, 139.

18 *Ibid*, 139.

19 *Ibid*, 140.

20 John Dewey, *Democracy and Education* (USA: The Pennsylvania State University, 2001.), 106.

snicima svoje države i može održati visoke standarde življenja.²¹

Ne moramo biti žitelji tiranije da bismo znali prepoznati značaj i povlaštenost naše građanske slobode u demokratskim društvima. Visoke standarde svakako trebamo obezbjediti u bilo kom društvu i u bilo kom njegovom segmentu, pa tako i u obrazovanju. Jer, obrazovanje i politika direktno su proporcionalni razvoju i poboljšanju sopstvenih područja i samim tim jednako podstiču građane na svjesno angažovanje u bilo kojoj državi koja im obezbjeđuje slobodno izjašnjavanje i pravo glasa. A „svjesna društvena reprodukcija“ izraz je koji koristi Amy Gutmann²², autorka knjige *Democratic Education*, u kojoj nam objašnjava značaj obrazovanja u demokratskom društvu. Gutmann navodi da „svjesna društvena reprodukcija“ označava „načine na koji građani jesu ili trebaju biti osnaženi da imaju uticaj na obrazovanje koje onda zauzvrat oblikuje političke vrijednosti, stavove i moduse ponašanja budućih građana“²³. Ovim bismo mogli podvući jasnu crtu kojom se naznačava apriornost obrazovanja, koje je stalno u razvoju i prilagođava se duhu vremena, koje sada razmišlja o tome šta je to najbolje za učenika, za nastavnika, za njih zajedno kao buduće nosioce nekih od funkcija u društvu i nebitno kojih, jer su sve jednako bitne. I za demokratiju i za obrazovanje zajednički je imenilac sljedeći: to su budući glasači. To su oni koji će odlučivati o svojoj sudbini, ličnoj kao i sudbini cijelog društva. I jedno i drugo predstavljaju najbolje od mogućih oblika, ili obrazovanja, ili demokratskog društvenog uređenja, dakle iskustveno provjerenih, ne idealističkih ili onih koji su se iskušali pa su doživjeli krah. Pomalo i prosvjetiteljski ovdje nastupa Gutmann, koja tvrdi: „Odgojiti u djeci karakter koji osjeća silu razuma, suštinska je svrha obrazovanja u bilo kom društvu.“²⁴ Demokratsko društvo ne posto-

ji samo da bi se zadovoljila nužda najbezbedonosnijeg okupljanja ljudi koji žive na jednom mjestu, u pitanju je i prostor gdje će ljudi moći da njeguju i svoje građanske vrline, tj. prostor rasta i razvoja. Ono što je važno kada je u pitanju obrazovanje mladog naraštaja, onoga koje će izrastati u buduće glasače, jeste kao što smo već napomenuli to što se djeca ugledaju ne samo na roditelje, nego i ostale autoritete (nastavnike kao modele smo obradili u poglavlju “Obrazovni sistem u ulozi oblikovanja budućih glasača”), odnosno i na političare kao jedne od modela iz svog društva. Pored akcije i angažovanosti mi govorimo i o identifikaciji mladih ljudi sa svojim političkim vođama. Stoga, uzmimo za primjer jedan slučaj koji nam Gutmann navodi, a riječ je o borbi za ljudska prava, a primjer je borba za jednakost žena:

„Vrijednost kritičke deliberacije u dobrim životima i u dobrim društvima bila bi zanemarena od strane društva koje je u djecu usadilo nekritičko prihvatanje bilo kojeg načina ili više načina (ličnog i političkog) života. Djecu bi tako mogli podučavati da nekritički prihvate niz vjerovanja poput, recimo, smatranja da je jedino prihvatljiva uloga za žene da služe muškarcima i da podižu djecu. Društvo koje usađuje takve seksističke vrijednosti bilo bi nedemokratsko ne zbog toga što su seksističke vrijednosti pogrešne (iako ja ne sumnjam da jesu, bar za naše društvo), već zbog toga što je to društvo zakazalo u osiguravanju bilo kakvog prostora za obrazovanje djece da se izjašnjavaju kritički u okviru dobrih života i dobrih društava.“²⁵

Vratimo se na Deweyevu definisanje ciljeva obrazovanja i vidjećemo da nas upozorava na isto što i Gutmann, a to je da škole ne smiju predstavljati samo mjesta u kojima se vrši rast i razvoj samo određenog dijela društva, jer stimulacije za unapređenje obrazovnog sistema, bar za sada,

21 Svi H Shapiro, David E. Purpel, *CRITICAL SOCIAL ISSUES IN AMERICAN EDUCATION/ Democracy and Meaning in a Globalizing World* (USA: LAWRENCE ERLBAUM ASSOCIATES, Inc., 2005.), V

22 Amy Gutmann je američki akademik i osma predsjednica Sveučilišta Pennsylvania, ujedno predsjednica s najdužim stažom u istoriji Univerziteta Pennsylvania, s obzirom da joj je ugovor produžen i na 2022. godinu. Profesorica je politike na Univerzitetu Laurance S. Rockefeller gdje je osnovala Princetonov etički centar, Univerzitetski centar za ljudske vrijednosti. Njezini objavljeni radovi su iz područja politike, etike, obrazovanja i filozofije. Godine 2018. časopis *Fortune* proglasio je Gutmann jednom od “50 najvećih svjetskih lidera”.

23 Amy Gutmann, *Democratic Education/With a New Preface and Epilogue* (UNITED KINGDOM: Princeton University Press, 1999.), 14.

24 *Ibid*, 43.

25 Amy Gutmann, *Democratic Education/With a New Preface and Epilogue* (UNITED KINGDOM: Princeton University Press, 1999.), 44.

ne zadovoljavaju „jednaku distribuciju interesa“²⁶. Ciljevi obrazovanja su u direktnoj vezi sa vrijednostima, objašnjava Dewey i, pored korisnosti, kulture, informacija, mentalne discipline i sl. on navodi i potvrđuje već pomenutu i najznačajniju vrijednost u ovom radu, a to je „priprema za socijalnu funkcionalnost“²⁷, tj. priprema učenika za ulogu građanina. Ovdje se u direktnoj vezi nalaze pomenuti ciljevi i nastavni kurikulum na čijem radu i unapređenju zajedno možemo očekivati značajne rezultate.

Zaključak

Demokratija se začinje već od prvog prolaska kroz školska vrata. Škole kao javne ustanove predstavljaju prvo mjesto građanske socijalizacije budućih glasača i njihova konstantna reforma predstavlja neophodan uslov praćenja najnovijih promjena samog društva. Socijalna filozofija nas uči razlici između definicija društva nekad i definicije društva danas. Društvo je nekada bilo definisano kao jedno, danas društvo predstavlja sve samo ne jednu homogenu i kompaktnu (u sebi) cjelinu. Ta različitost grupa i njihovih interesa, vrijednosti, ciljeva i djelatnosti čini sastavne dijelove bilo kojeg društva u vremenu danas. A ukoliko mislimo da nedostatak prilika u zapošljavanju, nedostatna briga društva o svojim građanima kako u socijalnom, tako i u medicinskom smislu, zatim pritisci raznih vrsta koji se tiču građana direktno – privatizacija, neprestano profesionalno usavršavanje, jačanje infrastrukture generalno – ukoliko mislimo da je to nešto potpuno novo za čovječanstvo, sve ovo je istorija ljudske civilizacije prolazila i prolazi uvijek iznova, nemojmo sumnjati u to. S tim u vezi, ukoliko želimo biti dio jednog tako uređenog demokratskog društva, mi moramo imati određene vrijednosne principe, a onda i autoritet ustanova poput obrazovnih i političkih institucija koje će braniti te principe. Pored Deklaracije o ljudskim pravima, moraju postojati i institucije koje će ta prava štiti sada, u sadašnjosti, a saopštavati generacijama koje ih još nisu naučile, dakle onima čija budućnost tek dolazi. Jer, demokratija započinje učenjem, učenjem u školi.

Literatura:

- Curriculum 21: Essential Education for a Changing World*. Edited by Hayes Jacobs, Heidi. USA: ASCD, 2010.
- Dewey, John. *Democracy and Education*. USA: The Pennsylvania State University, 2001.
- Gutmann, Amy. *Democratic Education/With a New Preface and Epilogue*. UNITED KINGDOM: Princeton University Press, 1999.
- Halpern, Diane F. *THOUGHT & KNOWLEDGE: An Introduction to Critical Thinking*. Editor: Bill Webber. New Jersey - London: Lawrence Erlbaum Associates, Publishers, 2003.
- Lipman, Matthew. *Philosophy Goes to School*. USA: Temple University Press Philadelphia, 1988.
- Liessmann, Konrad Paul. *Teorija neobrazovanosti/Zabluda društva znanja*. S njemačkog preveo Sead Muhamedagić. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk, 2008.
- Povelja Saveta Evrope o obrazovanju za demokratsko građanstvo i obrazovanju za ljudska prava: smernice za nastavnike*. Uredila g-đa Elena Diez Villagrasa. Savet Evrope, 2012.
- Shapiro, Svi H. Purpel, David E. *CRITICAL SOCIAL ISSUES IN AMERICAN EDUCATION/ Democracy and Meaning in a Globalizing World*. USA: LAWRENCE ERLBAUM ASSOCIATES, Inc., 2005.

26 John Dewey, *Democracy and Education* (USA: The Pennsylvania State University, 2001.), 105.

27 *Ibid*, 239.

STRENGTHENING THE CHARACTER OF A GOOD CITIZEN: THE ROLE OF EDUCATION IN THE PREPARATION OF FUTURE CITIZENS OF A DEMOCRATICALLY ORGANIZED SOCIETY

Ana Galić

ana.galic.bl@gmail.com

In this paper, we will analyze the values (good and better) in shaping the character of a young man, more precisely shaping the character of a future citizen and voter, and through educational institutions. How much the value of an institution, represented by a school for a young man, can influence the building of qualities for which that young man will be praised later, during the first elections, we will consider by acquiring those qualities in educational institutions. The author we take as a reference this way is Matthew Lipman and his definition of character, as an expensive trait for which one can boast of others, and in this situation from the narrative of a democratically organized society. Giving a definition of character in the context of a democratic society, we will analyze how education takes responsibility for monitoring current changes in society using the theory of (non) education of Konrad Paul Lisman, as well as learning the relationship between democracy and education of John Dewey. With the help of Heidi Hayes Jacobs, Amy Gutmann, Diane F. Halpern, All H. Shapira and David E. Purpel, we will try to present the guidelines that a virtuous citizen should follow and point out the possibilities of (re) shaping students through education. system in the future bearer of civic life that has character.

Keywords: character, democracy, values, education, society, citizen

ДОКАЗИ ПОСТОЈАЊА БОГА И УЧЕЊЕ О ДУШИ ТОМЕ АКВИНСКОГ

Прегледни научни рад

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.7361062>

Примљен: 16.05.2022.
Прихваћен: 02.08.2022.

Магдалена Мрљеш

Универзитет у Новом Саду, Филозофски факултет, Србија
megi.mrljes@gmail.com

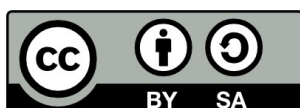
Циљ овог рада је изложити аргументацију Томе Аквинског у његовом покушају доказивања Бога, а поред тога и његово одређење душе. Најпре се осврћемо на средњи век и оно шта са њим долази, а и како је све то утицало на ауторе тог периода. Затим се конкретно фокусирамо на Бога, као Творца, а са тим и његов однос спрам човека. У трећем делу се у најосновнијим цртама бавимо поимањем душе и њеним својствима. У закључку је обухваћена суштина читавог рада, као и одраз и утицај који су остали аутори имали на Тому Аквинског.

Кључне речи: трансценденталија, Бог, суштина, бивствовање, битак, материја, облик, душа, Аквински, Аристотел

Увод

Пре него што уопште дођемо до појма Бога или душе код Аквинског, треба се позабавити оним што предходи томе, не само код Аквинског већ и читавом средњем веку¹. То би био појам трансценденталија и њихово тумачење и разумевање, које варира од аутора до аутора. Најпре, схоластички метафизичари полазе од саме могућности испитивања сазнања у метафизици, где тиме доводе у однос метафизику и сазнање. Трансценденталије у средњем веку се не разумевају као чисти појмови ума, већ појмови који у својој изградњи зависе од чулног схватања стварности, где би то чулно схватање подразумевало услове свег сазнања, као све могуће сазнање, то јест целокупно сазнање. Овде се то сада поставља као један увид у метафизику, док Аквински отвара једно ново поље смисла метафизике, и заснивања једног новог учења. Разлог оваквог освртања на, пре свега, античку, а онда и схоластичку мисао, је скоро па и обнова која се сада поставља, овиме се

¹ Као алудирање на читаву идеју средњег века и оно на шта је испитивање и истраживање у том периоду било усмерено. Ту бисмо одмах рекли да је однос Бога и човека једна од главних идеја, као и покушавање спознавања Бога и Божије истине, уколико и колико је она човеку, као посреднику, дата.

ударāju темељи једне нове филозофске мисли, јер код Аквинског трнценденталије заузимају значење првих појмова, који припадају свима, а ставља их и у однос са категоријама за које каже да оне припадају само многим. Трансценденталије превазилазе категорије тиме што прожимају сваку од њих, оне су најопштији појмови, што се и очитује у томе како припадају свим стварима, јер оно што је најопштије мора продирати кроз све остало. Категоријална општост би се могла упоредити и са родовима и врстама, тиме јер родови претстављају универзалије. Сам Аквински каже да оно чему одговара појам рода или врсте придодaje се појединачној означеној ствари, јер је немогуће да неки општи појам, тиме појам рода или врсте одговара некаквој бити с обзиром на то да се он означава као део. Род би за њега био оно што неодређено означава све што је у врсти, не само материју, иако Аквински грубо речено, ниподаштава материју. Разлика се лако може уочити на примеру самог бића, где бисмо код рецимо Аристотела за биће рекли да није род и у средњовековљу ће примат имати оно што *јесће* над оним шта јесте, односно над суштином. То ће код Аквинског бити детаљно објашњено, јер он прави читаву аргументацију оног бивствовања, односно оног што јесте над суштином и њеним деловима, чија ће сврха послужити доказивању постојања Бога. Овде се онда увиђа Аквинчева темељност, јер полазећи од трансценденталија и самог успостављања оваквог система, он лако долази до свог постављеног задатака, односно разрешење односа створења и Творца. Он се користи појмом бића да откива смисао о трансценденталијама, а у томе се и крије питање о основном проблему хришћанске метафизике², тај однос створења и Бога, као и изражавање разлике између те две релације, а то

би претстављало и читаву идеју средњег века. Одатле проилази Бог као творац, као узрок, као оно најсавршеније³. Ова важност разликовања бивства, бића и суштине, на коју Аквински упућује, настоји да након разлагања и постављања ствари, он посредно излаже постојање Бога, схватајући га као оно *esse tantum*. У средњем веку се разрешава оно *esse*, односно јесте, односно шта заправо јесте, шта то представља, те су трансценденталије оно чијим посредништвом ми то разрешавамо. Да бисмо дошли до трансценденталија, морамо наравно прво закорачити дубље у категорије, прво тиме што су оне мање општије од самих трансценденталија, а друго што оне истовремено говоре нешто специфично о ономе што *јесће*. Када сагледавамо учење Томе Аквинског ваља узети у обзир да је доста његове основе грађено уз помоћ његовог познавања Аристотела, као и Авицене, читава његова филозофска мисао осликава огроман утицај хришћанске и арапске традиције.

Слично Авицени, и Аквински узима да су трнценденталије супротстављене и надређене категоријама, и да претстављају прве појмове људског интелекта, односно ума, као она алатка или способност за спознавање стварности. Аквински, у делу „*De veritate*“⁴, издваја пет трансценденталија, које су од важности за описивање бића, Од тих пет, прва би била једно (*unum*), друга, ствар (*res*), трећа, друго/нешто (*aliquid*), четврта, истинито (*verum*) и пета, добро (*bonum*). Поред ових постоји још једна, односно биће (*ens*), која је најважнија, она је прва и на њу све остале упућују⁵. Биће по себи (*ens per se*) се изриче двојачко, на један начин тако што се дели на 10 категорија, а на други начин тиме што означава истиниту изјаву, што значи да се бићем назива оно о чему се може обликовати потврд-

2 Хришћанска метафизика би рецимо била сјајан пример за оно што се одвијало у средњем веку. Она би подразумевала баш тај однос човека спрема Бога, истраживање тог односа као и читаву концептуализацију Бога. Покушај приближавања и покоривања истом.

3 Овде се прожима идеја још из Старог завета, Бога као оног првог, који из себе поставља оно друго, као узрок и творац који креира своју творевину. Даничић Ђура. *Стари завети, Прва књига Мојсијева-Књига Исусања*. (Београд: Британско и инострано библијско друштво, 2008), 2.

То исто можемо уочити и рецимо код Декарта, који Бога поставља као творца који у човека, као своју творевину, уноси свој печат. Рене Декарт, *Медијације о првој филозофији*, прев. Т Ладан. (Београд: Плато, 1998), 26-36.

4 Тома Аквинским *Questiones Disputatae De Veritate*, прев. Robert W. Mulligan, Henry Regnery Company, (Чикаго, 1952., <https://isidore.co/aquinas/QDdeVer.htm>), 25.5.2021.

5 Тома Аквинским *Questiones Disputatae De Veritate*, прев. Robert W. Mulligan, Henry Regnery Company, (Чикаго, 1952., <https://isidore.co/aquinas/QDdeVer.htm>), 30.7.2022.

на изјава, макар то и не постојало. Из тога увиђамо да се бићима називају лишениости и пририцања. Међутим на прави начин бићем се назива само оно што стварно (*in re*) постоји. Ако се биће спрам себе потврђује онда се означава као *res*, уколико се спрам себе одриче онда се изриче као *inim*.. У релацији идентитета биће се у погледу на себе може изрицати афирмативно и негативно, где би наравно „потврђивање бића било изрицање као нечега што јесте, односно биће које јесте, као накакво и неко конкретно биће, док биће које се спрам себе одриче онда се одређује као недељиво, као једно, јер у каквом год смислу да посматрамо биће, оно је увек једно. Код остале три трансценденталије Аквински каже да иако није видљив на први поглед, идентитет је као фундаментални принцип присутан.

Код Аквинског, у делу „*De ente et essentiali*“⁶, одмах на почетку се говори о односу бића и бити, јер то је оно што ум најпре поима, а једно и друго су у корелацији, јер до значења бити долазимо од значења бића. Биће као што је већ речено се дели на 10 категорија, а бит треба да значи нешто заједничко свим природима по којима се различита бића смештају у родове и врсте. Као што бисмо рецимо рекли да је за човека бит човечност.

С обзиром да се бавимо трансценденталијама, тиме се бавимо и појмовима, а за њих Аквински каже да су изведени из наших односа са створеним бићима, а исто то важи и за трансценденталију *ens/esse*. То се може посредно применити и на Бога, јер је појам *ens* применљив на Бога увидом у божанско биће, користећи се двома трансценденталијама. Ту би оно *inim* претстављало да је Бог један, а *res* би означавао онај акт, односно да Бог јесте, као први узрок, као прво бивствовање које осталима даје бивствовање у акту-

алности. Остале три трансценденталије се појављују када се душа умеша, која као таква кореспондира са свим бићима. Њене две функције су разумевање и апетиција⁷, а Аквински наспрам њих уводи истинито и добро, односно остале трансцендеталије.

Уводна разматрања о Богу

Како бисмо уопште дошли до поимања Бога и концепта Бога уопште најпре морамо разрадити темине које и сам Аквински спомиње како би доказао постојање истог. То би били појмови битка, бивствовања, штаства, односно суштине, који се итекако разликују. Битак је нешто друго од бити или штаства осим ако постоји нека ствар чије је штаство сам њен битак.

„Ако би се претпоставила нека ствар која је чисти битак тако да тај битак постоји по себи, неће се он примити као додатак разлику јер већ не би био чисти битак, него битак и уз то неки облик.“⁸

„Јасно је дакле да се бивствовање разликује од бити или штаства. Изузетак би било неко биће у којем се штаство поистовећује самим битком и то биће може бити само једно и прво“⁹

Из тога произилази оно што и сам Аквински каже, а то је да постоји само једна ствар која има властити битак, што јесте импликација на Бога, а свим осталим стварима битак треба да буде дат баш од тог првог битка. Није могуће да сам битак буде проузрокован самим обликом или штаством ствари, као тварним узроком, јер би тако нека ствар била узроком себе саме, па би и себе производила у битак. Стога, треба свака таква ствар да прими битак од другог, јер је њен битак другачији од природе¹⁰. Тиме све што постоји по другом се ипак своди на оно прво, као први узрок, треба да постоји нека ствар која је узрок постојања

6 Тома Аквински, *О бићу и бићии* (Загреб: Напријед,1990.)

7 Апетиција, лат. *Apetitio*, би у овом некаквом погледу била схваћена као оно што је окренуто ка самом, властитом битку, односно оно окренуто ка себи, ка унутра.

8 Тома Аквински, *О бићу и бићии* (Загреб: Напријед,1990.), 18.

9 Тома Аквински, *О бићу и бићии*, прев. Joseph Kenny,1965.,<https://isidore.co/aquinas/DeEnte&Essentia.htm>, 25.5.2021.

10 „Природом се може назвати све оно што се на било који начин може схватити умом. Ствар је несхватљива по својој дефиницији и по својој бити тако да је свака супстанција природа.“ Аристотел, *Метифизика*, прев. Т. Ладан (Загреб: Глобус, 1985.) књига 5, 1015а 12.

На ово Аквински одговара да природа тако узета означава бит ствари с обзиром на то да упућује на властито деловање ствари, јер ниједна ствар није лишена властите делатности. Штаство би било оно што тумачимо као дефиниција, а бит је оно што по суштини неко биће има свој битак. Тома Аквински, *О бићу и бићии*. (Загреб: Напријед,1990.), 5.

свих ствари, јер она сама претставља битак, иначе би се у супротном о узроцима ишло у бесконачност, јер би свака ствар која има битак била узрок свог битка. Тиме је очигледно да умско биће, облик и битак има од неког првог бића који је сам битак, а то је први узрок, то је Бог. Бог је битак који је различит од свих осталих, јер он у себи има чистоту којој се више ништа нити може, нити треба придодати. Бог у самом свом битку има све савршености. Тиме све што прима нешто од другог се налази у стању могућности, а то што прима, то што у њему бива је његова збиљност. Треба да само штаство или облик у коме се налази то одређено умско биће, које прима битак, да буде у стању потенције, односно стању могућности како би битак од Бога примила. Тај битак је збиљност, то је оно бивствовање у стању актуалности¹¹. Тако на крају остаје неко умско биће које у себи има могућност¹² и збиљност. Штаство умског бића јесте оно што је њему својствено, што је својствено самом уму, зато је његова бит или штаство оно што је он сам, оно што га чини њим самим, а битак који прима од Бога је оно што га чини да у природи може постојати по себи. Шта год да не припада појму штаства или бити, то онда придолази негде од изван и сједињује се са бити, јер се ниједна бит не може схватити без онога што се схвата у њеном битку. Штаство се схвата једино у својој целини.

„Свака пак бит или штаство може се појмити, а да се ништа не зна о њеном бивствовању: могу, заиста схватити шта је човек или феникс, а ипак не знати постоји ли у стварности. Јасно је дакле да се бити разликује од штаства“¹³

Докази о постојању Бога

Иако сам Аквински каже да човек никако не може да достигне до Бога, до те спознаје, он се ипак ослања

на хришћанска учења, као и на учења Светог писма. Каже да то јесте писао човек, али је у томе човек посредник Божије истине. Бога одређује као бивствовање (*esse tantum*), док је суштина оно што је потенцијал бивствовања, јер биће не поставља ништа у стварности, она мора узети значење од реалног бића. За суштину каже да је она заједничност природа тих индивидуа помоћу које су они сакупљени у родове и врсте. Одатле и произилази да суштина бивствује на три начина, као бивствујућа у стварима, а то је она која бивствује у стварности; у духу, која бивствује у људском духу и она апсолутна суштина, као таква, а тада је небивствујућа.

„Свака се природа може посматрати на три начина. Прво, природа се може разматрати према бивствовању које има у појединачним стварима, као разматрање природе камена у овом или оном камену. Друго, може се разматрати према свом интелегивилном бивствовању, као што је природа камена разматрана као је у разуму. Треће, природа се може разматрати на апсолутан начин утолико уколико се апстрахује од оба бивствовања (*consideration naturae absoluta, prout abstrahit ab utroque esse*); према том разматрању, природа камена или било чега другог разматрана је с обзором на оне ствари које нужно припадају таквој природи.“¹⁴

У односу са супстанцијом јесте оно место где се јавља Бог, јер акциденције не могу бити без супстанција, исто као што сложене супстанције не могу без простих или барем без прве простије супстанције, односно без Бога. Сада се треба позабавити бивствовањем, које превазилази и утемељује есенцијални предак. Оно се придодаје суштинама, да би оне постале циљ, јер без бивствовања тешко да би било каква суштина имала смисао. Јер суштина или природа узета по себи уопште нема бивствовање или било какву врсту

11 За то бисмо могли рећи да Бог као такав није ни у каквој актуалности, ни у каквој делотворности, иако јесте пропагиран као чисти акт, то га не доводи у некаво делање, већ он из себе за остале ствари производи актуалност, која надаље стварима и бићима даје бивствовање.

12 *In potentio*, као стање којим се многи филозофи користе како би нагласили да је неко биће или ствар подложна за примање одређености или некакве промене. Често се користи да би реџимо објаснили човека као таквог, како је појам човека остварив *in potentio*. (Што би и алудирало на хришћанско одређење човека) Перовић А. Миленко. *Филозофија морала*. (Нови Сад: Цензура, 2013.), 94.

13 Тома Аквински, *О бићу и бићу*. прев. Joseph Kenny, 1965., <https://isidore.co/aquinas/DeEnte&Essentia.htm>, 25.5.2021.

14 Тома Аквински, *Questiones Disputatae De Veritate*. прев. Robert W. Mulligan, Henry Regnery Company, Чикаго, 1952., <https://isidore.co/aquinas/QDdeVer.htm>, 25.5.2021.

интелигибилности. Чистота божијег акта (*esse tantum*) издваја први узрок из поретка ствари, као један акт бивствовања, јер први узрок не може бити без актуалности. Бог се и представља као онај извор актуалности, као извор свег бивања, као узрочник. Ово и јесте увид о односу форме бивствовања у простим супстанцијама, где би чисте форме попримиле бивствовање од свог узрочника. Код Аквинског тај чисти акт и први узрок бивају поистовећени, јер је Бог пре свега онај први узрок, онај творац, али он мора бити у актуалности, као онај приви битак, као бивствовање, а тај први акт је индивидуализован својом властитом чистотом. То би значило да он као такав субзистира (*ipsum esse subsistens*) и да не прима ништа што је ван њега, односно изван себе, већ као индивидуализован и незаједничан задржава свој непреносиви индентитет. Баш као такав, као први узрок, као чиста актуалност, он може преносити свима осталима бивствовање, али само преносење актуалности, не самог себе, не његово бивање као природу. Тако нам и показује да је бивствовање у Богу једна природа, док у стварима које примају бивствовање, то само примљени акт.

Аквински уводи пар аргумената како би показао постојање самог Бога. Први приказани аргумент је *intellectus essentiae*¹⁵, који би се односио на разматрање простих супстанција и њихових суштина које су нематеријалне форме, али не и чисти акт. Он тврди да све што није од суштине придлази изван јер суштина не може бити спозната без својих делова, па се тако то мора сјединити са њом како би уопште могла бити појмљена.¹⁶ То што долази од споља, то јест изван, не даје ништа што је есенцијално, већ делује делотворно. Аквински и каже да чак и након што се то сједини, и даље не постоји сигурна шанса да ће се то таман сложити и увидети суштина. Бивствовање је оно које које ће са собом донети савршенство, а које је при том

несводиво на оно есенцијално одређење које ствар са собом, као таква носи, а након примљеног савршенства, ствар више не може да буде стваран део природе. Само уз оно божанско, што Аквински назива, *ipsum esse subsistens*, може да се начини оно што ће показати да је бивствовање оно савршено, као оно нужно и фундаментално за устројство сваког бића, то је онај основни принцип његовог бивствовања (*actus essendi*). Овде бивство показује као акт, који је као такав чист и непреносив ни на шта друго. Аквински од бивствовања прави оно чисто савршенство, а тиме повезује онај први узрок, односно оно „бити узрокован“ са учествовањем у бивству. Свака суштина која има вањске делове, који делују делотворно, а нема бивство, већ тиме има баш делотворни узрок свог бивства, бива у потенцији, односно у могућности да тај акт бивствовања прими, али који ће као такав остати друго од ње.

„Све што нешто прима од другог у потенцији је спрам тога, а оно што је у томе примљено, јест његова актуалност. Ваља дакле да само штаство или форма, који је умско биће буде у потенцији спрам бивствовања што га прима од Бога, а оно примљено бивствовање да буде као актуалност.“¹⁷

Овим се мења појам првог узрока, тиме што он постаје чист, недодирнут при таквом узрочном додељивању бивства. Аквински сматра да је потенција сваке природе, без обзира на то колико се појављује као савршена, да никад неће моћи да буде у потпуности идентична са сопственим бивством, да заправо никад није уистину примљено у природу. Јер се ствар посматра компонована од себе или од другог себе, као што Аквински даје пример да бело бива компоновано из белине¹⁸.

С обзиром да је акценат на узроку некаквог савршенства које не може у потпуности бити примљена, у овом моменту Аквинског можемо лако да уочимо оно

15 То би код Аквинског представљало онај аргумент који би се бавио поимањем суштине, односно оно разумевање којим је суштина поимљена, као и само разумевање суштине. То је један од главних делова аргумента за циљно доказивање постојања Бога.

16 „Што год наине не припада појму бити или штаства, то придлази изван и сједињује се с бити, јер се ниједна бит не може схватити без онога што се схвата о њеном битку.“ Тома Аквински, *О бићу и бићу*. (Загреб: Напријед, 1990.), 18.

17 Тома Аквински, *О бићу и бићу*, прев. Joseph Kenny, 1965., <https://isidore.co/aquinas/DeEnte&Essentia.htm>, 25.5.2021.

18 Тома Аквински, *Questiones Disputatae De Veritate*. прев. Robert W. Mulligan, Henry Regnery Company, Чикаго, 1952., <https://isidore.co/aquinas/QDdeVer.htm>, 25.5.2021. Овде се види доста сличности са Аристотелом, што је и разумљиво, јер као што је већ речено, Аквински је велики познавалац Аристотела, а тако и доста својих теза црпи из Аристотелове основе.

платоничко савршенство, онај свет¹⁹. Други моменат је пак, неоплатонистички²⁰, јер Аквински каже да сва бића учествују у преобилности оног првог, али онај искочак из неоплатонизма је тај што он оно прво види као најсавршеније, и као највише од свих осталих. Бог увек остаје као нешто друго, одвојено од суштине²¹, која, као што је већ и речено, свој акт бивања добија од Бога. Актуалност сваке форме одређује да ће нешто бити баш ово, као какво одређење, али то не мора нужно да буде та форма. Бог као универзални узрок не даје никакав конкретан акт, већ даје актуалност као такву, даје бивање, и из тога, каже Аквински да је нужно да он, односно Бог постоји.

Трећи део доказа је да бивствовање једна природа која омогућава да се покаже да је примање бивствовања позитиван садржај, али ипак остаје реално разликовање од природе у којој је примљен, а разлог томе је што бивствовање може бити само идентично са једном једином природом, односно са *ipsum esse subsistens*²². Тиме оно мора у свему другом бити примљено као реално различито од природе, јер би иначе постао део таквих природа. Тако Аквински долази до закључка да Бог или ти бивствовање јесте реалан део ствари, односно да засигурно постоји.

Аквински помера темељ актуалности из есенцијалног, из сваке формалне актуалности и заснива оно бивствовање бића у *ipsum esse subsistens*, односно оном божијем и тако он указује да је композиција ствари у односу на бивство могућа само преко есенцијалног одређења, јер оно најпре мора бити, мора да буде нешто што јесте. Прави огромну разлику бив-

ства и суштине и ниподаштава да је бивство некакав део суштине. Оно божанско (*ipsum esse subsistens*) се узима као природа и то не било каква природа, већ као онај фундамент за све остале ствари. То је круцијални моменат преласка са штаства и постављање у центар бивствовање, као природу која је најсавршенија и користи се осталим природама, које због немања субзистентности уопште не би могле постојати, односно не би ни биле. Тиме тај први акт, као први узрок је узрок свег бивствовања, а да при том као узрочни темељ бивствовања у његовој свеукупности не мора бити онкрај бића. Као најсавршенији акт, његова чистота не захтева да буде изнад бивствовања да би био у стању да даје, односно да узрокује сва остала бивствовања, а на тај начин, каже Аквински, он показује да је једно и да остаје једно (*esse tantum*). Тако нам Аквински врло јасно доказује да постоји Бог, узрочник свих ствари, да је његово постојање, неупитно, и да је он један.

„У природи ствари налазимо да оне могу или да постоје или да не постоје, јер налазимо да настају или пропадају [...] Немогуће је да ствари увек постоје [...] Ако све може престати да постоји, онда у једном тренутку може бити да ништа не постоји. [...] Оно што не постоји настаје само путем нечега већ постојећег. Стога, ако у једном тренутку ништа није постојало, било би немогуће да ишта нестане; тако чак ни сада не би ништа постојало - што је апсурдно. Стога, нису све ствари пуко могуће, већ мора да постоји нешто чије је постојање нужно, [...] Сви људи ово називају Богом.“²³

У овоме цитату увиђамо да Аквински имплицира да је концепт времена нешто бесконачно, што назнача-

19 Ту се алудира на Платоново савршено Добро, као оно једно које је узрок свих осталих, као и на његов трансцеденти свет идеја. Тиме да Аквински говори о некаквом савршенству које је узрок, али у стварима не може у потпуности бити уприсутно, је баш очигледни Платонов моменат.

20 Иако се за Аквинског може рећи да своје знање црпи из хришћанске и арапске традиције, као и Аристотела, као што је већ напоменуто, ипак његовим учењима и предањима он се итекако уврстава у неоплатоничаре. Његово учење, као што видимо из реченог није у опреци са Платоном, чак шта више има доста сличности, те исто као и са Аристотелом.

21 То се односи на оно што Аквински говори, да је та једна јединствена природа Бог. Он као први узрок, као оно бивствујуће, јесте оно што осталима даје бивствовање у актуалности, као што и самој суштини на неки начин даје циљ, даје јој одређење, али никада на ствари и бића не прелази у потпуности, зато он остаје као нешто друго. Када не би остало то нешто друго, онда би им се само припајало, постало део тих природа. Тома Аквински, *О бићу и бићу*. прев. Joseph Kenny, 1965., <https://isidore.co/aquinas/DeEnte&Essentia.htm>, 25.5.2021.

22 То је оно божанско, као онај први, чисти акт (*actus primus et purus*), који не прима ништа ван себе, већ има свој јединствени, непреносиви идентитет. Тома Аквински, *О бићу и бићу*. прев. Joseph Kenny, 1965. <https://isidore.co/aquinas/DeEnte&Essentia.htm>, 25.5.2021.

23 Тома Аквински, *The Summa Theologiae* прев. Рујевић Г. (Загреб: Напријед, 1990), 26.

ва константним рађањем ствари и њиховим поновним настајањем и нестајањем, односно немогућности да ствари увек постоје. Овде нам даје некакав хипотетички сценарио, који је ту ради посредног доказивања, што би претстављало неки први део цитата који претходи овом другом у којем су изнесени закључци из тог првог. То је оно апсурдно доказивање, које своје закључивање започиње могућношћу непостојања ничег. До доказа о постојању Бога, у овом случају можемо доћи тумачењем самог цитата, његовом анализом, логичким расуђивањем, довођењем до апсурдности увиђамо да Бог мора постојати.

Почетно разматрање о души

Аквинчево учење о души је уско повезано са досадашњим излагањем, јер Бог као творац, јесте створитељ свих ствари и свих бића²⁴. Водећи се хришћанском традицијом, удуховљења оног телесог и сагледавање да човек, као оно подвојено увек остаје спутаван оним телесним, док га оно духовно уздиже у висине у којима бива све ближи и ближи свом Творцу, аргументација о души код Аквинског постаје неизбежна. Душа је тако уско повезана са човеком, па тиме и треба кренути од човека, као од онога што је ближе, а тиме и спознатљивије. Човек се састоји од духовне и телесне супстанције, а то чини његову природу и његов постанак. Он нас одмах на почетку свог дела, у ком се највише и фокусира на душу и на њена одређења, „*Summa Theologiae*“²⁵, усмерава да уколико желимо да спознамо човекову природу, ипак треба да се обратимо теолозима, док се он сам у свом, већ поменутом делу, труди да објасни вазу тела и душе, што је онај набитнији моменат код Аквинског, као и поимање саме душе.

Најпре се позива на Дионизија²⁶, који каже да се у духовним супстанцијама налазе три дела, а то су бит, снага и деловање, односно *essentia, virtus, operatio*. Авински се осврће на то и разматра баш те стваке које

се односе на душу. Започиње учење питањима, којих има седам, како би најдетаљније и најближе одредио душу и њој најважнија својства. Ависки остаје доследан, те за сваку тезу, као тврдњу о души, коју постави прави читаву аргументацију да подржи тај став, те и долази до истинитости оног себи постављеног.

Ум је почело умске делатности, то је облик људског тела. То је такође оно чиме се првим нешто ради, облик је оног чиме се приписује делатност. Оно са чим душа прво спознаје, то је знање. Све делује према ономе што је у збиљности, односно по чему је нешто у збиљности по томе и делује. Тако је оно по чему прво тело делује, живи, душа. То је такође оно чиме се најпре изводи сваки од живорних послова, она је оно чиме се прво хранимо, просторно померамо, чиме прво схватамо. Свако из искуства зна да је он тај сам који схвата. За схватање је нужно да проистекне из виђења, опажања, те се тако душа морају сјединити. Људска душа је врхунац узвишености облика, зато својом способношћу толико надвисује оно телесно, односно телесну материју. Душа има своју делатност и способност која је само њој својствена, тиме у томе нема удела оног телесног. Та способност душе је ум.

„Будући наиме да је облик збиљност, а материја биће само у могућности, оно што је састављено од материје и облика не може бити облик другог с обзиром на целину. Ако је пак, то облик с обзиром на нешто своје, оно што је облик називамо душом, а оно чега је то облик називамо првом продушевљеношћу.“²⁷

Да ли је душа тело?

Када започињемо истраживање душе, треба узети у обзир да се каже како је душа почело живота што код нас живи, јер за сва жива бића, надахнута, удахнута, онима којима је придодат дах, као и што се може видети по простом етимолошком смислу поменутих речи, су заправо таква јер су тим дахом примили душу

24 Када говоримо о Богу, душа је неизоставна. Дух и душа су директне манифестације Бога, ако се то запостави онда ми апсолутно не можемо да говоримо о било каквој спознаји, тиме што је дух оно што сачињава човека, без тога он остаје само оно телесно, он остаје у не-свести уопште о Богу

25 Ибид, 28.

26 Скоро одмах на почетку дела цитира Дионизија из дела „Хијерархија анђела“, који говори о духовним бићима и њиховим расподелама. Аквински Тома. *Summa Theologiae*. (Загреб: Напријед, 1990.), 29.

27 Тома Аквински, *Summa Theologiae*.. (Загреб: Напријед, 1990.), 49-50.

у себе. Аквински за душу каже да она оно прво почело живота²⁸, а то прво почело никако не може да буде некакво тело, јер би онда свако тело било живо. Тезом да је душа збиљност тела, полази аргументацијом самог кретања, односно говори нам о оном покретачу, који је непомичан, односно сам по себи непокретан, али у себи има својство покретања осталих ствари и бића, односно има својство да створи некакво кретање. Све што се покреће мора бити покретано од неког другог, али то баш овде то није случај, јер није сваки покретач покренут од другог. Аквински кретање види као излажење из могућности у збиљност, што би подразумевало да најпре морамо имати некакву могућност, која би постала у озбиљност. Тиме кретање подразумева да оно могуће постаје оно озбиљено. Међутим, онај покретач који се не креће по себи, већ се покреће по акциденцији јесте душа, а оно што се покреће по себи је тело. Ту већ сам Аквински разликује два начина кретања, односно, оно по себи и оно по акциденцији. За тело и душу, каже да можемо рећи да се додирују, али како наглашава, то је одређени додир, односно додир силе²⁹.

„Постоје два додира, додир количине и додир силе. На први начин тело има додир само са телом, а на други тело може имати додир са бестелесном ствари која га покреће.“³⁰

Да ли људска душа самостално постоји?

Аквински нам говори да душа постоји самостално, јер оно што називамо почело умног деловања (*principium intellectualis operationis*), а што називамо

људском душом, јесте некакво бестелено и самостално почело. Очито је да човек може, уколико се користи умом да спозна природу свих тела, а оно што спознаје не сме имати у својој природи оно шта спознаје, јер иначе не би могао да спозна остале ствари. Па би тако, ако би почело ума имало некакву туђу природу у себи било у опреци да спозна било какву другу ствар или биће, а при том знамо и да свако тело има одређену природу. Из овога произилази да је немогуће да умно почело буде некакво тело.

„Тако видимо да болесников језик окружен жучном и горком слином, не може осетити ништа слатко, него му се све чини горким.“³¹

Умно почело, које још називамо памет или ум (*mens vel intellectus*), има своје властито делање у којем тело не суделује, нити било како може да суделује. На овај начин се долази до закључка да је људска душа нешто што је бестелесно и што постоји самостално. Овим бива установљено најважније одрежење душе, као оно посебно и независно. Људска душа је део људске врсте и може се назвати оним што самостално постоји, као оно што искључује акциденције и било какве материјалне облике. Исто тако ваља и напоменути да оно што самостално постоји има своје самостално делање³², тако и душа има своје својствено делање у коме, као што је већ речено, тело нема удела. Ако она постоји по себи, а при том не укључује у то акциденције и материјални облик, нити је део, онда би рецимо и деловање делова приписивали целини преко делатних делова. Душа има посебну функцију која омогућава човеку да схвата³³, она спознаје као што човеково око

28 Овде се лако може уочити Аристотелов моменат, односно баш само Аристотелово пимање душе. „ Душа је усврховљеност као и одредбаоног што по могућности може бити такво[...]Она је узрок и начело живог тела, она је то одакле кретање започиње, као и ради чега [...]Душа је узрок као и бивство удушених тела“ Аристотел. *De anima*. прев. Благојевић С. (Београд: Пидеиа, 2012.), 80-81.

29 Аргумент додира силе настаје побијањем става, да између покретача и оног покретаног нужно мора постојати некакав додир, као оно што би представљало њихов однос у таквом делању. С обзиром на то они морају бити тела, јер додир не може постојати између нечега што се не представља као тело.

30 Тома Аквински, *Summa Theologiae*. (Загреб: Напријед, 1990) , 32.

31 Ибид, 33.

32 Ово је ипак моменат где се Аристотел и Аквински мимоилазе, јер Аристотел душу уопште не види као нешто што се може покретати, а уколико се креће, каже да се не креће сама свакако. „Но, с још бољим разлогом би се могло поставити питање о њеном кретању уколико се у виду има ово: каже се да тугује, да се плаши, да опажа и размева. Отуд би се могло помислити да се она креће, али то није нужно!“ Како и сам Аристотел каже, за душу не можемо рећи да делује, па тиме и не постоји самостално. Аристотел, *De anima*, прев. С. Благојевић (Београд: Пидеиа, 2012.), 34.

33 Види горе, стр. 2.

види, а да би функција душе уопште постојала, човек и мора да види, односно да опажа. Тако се предоцба односи према уму као како би се некаква бoja односила према виду, а предоцбе ум добија из могућности опажања. Ово се ипак не уклапа у то да душа, односно ум самостално постоји, као оно независно од тела, али живо биће уопште и не би било нешто што самостално постоји кад за опажање не би имало оне спољашње, осетилне предмете.

Постоје ли самостално душе животиња?

Најпре ово треба проматрати и у односу на човека, по чему би се човек разликовао од животиња и колико би то условило да се самосталност душе код животиња промени? Аквински се одмах позива на Платона и Аристотела³⁴, где Платон прави разлику између осетила и ума, али оба приписује оном нетелесном, јер је сматрао да и умовање и опажање припада самој души, по њеној природи, па према томе би се рекло да Платон заговара постојање самосталне душе животиња. Аристотел, с друге стране, каже да не постоје самостално, јер он за разлику од Платона, осетилно везује за тело, док оно умско може сасвим савршено да функционише без њега, односно без некаквог телесног органа. Опажање је повезано са телесним органом, а при самом опажању се јављају некакве телесне промене.

Аквински међутим каже да се човек ипак подударе са осталим живим бићима, али се од њих разликује врстом, што је везује са разликом облика, а то представља и разлику рода. Тако онда постављамо, да се осетилно односи према осетилним као ум према умским стварима, али се међусобно односе различито, јер осетилно прима утицај од какве осетилне ствари, која је онда спољашња, вањска ствар, уз промену тела, а на тај начин оне могу оштетити осетило. То није случај са умом, чак је немогуће да му се то икако деси, јер ум схвата ствари од оних најсхватљивијих ствари, једино што може да му се деси је да не схвати

најбоље. Уколико се деси да се тело замори у схваћању, то се дешава по акциденцији, онда када су уму потребна осетила, помоћу којих он прима предоцбе. Наводи две врсте кретања, оно посредовањем тежње, где једна врста кретања наређује кретање, односно тежи некавом кретању, а њено делање у осетилној души се не врши без тела као посредника, па се рецимо та осећања, као туга, весеље се одражавају на телу, односно појављују се промене на телу. Друга је покретачка сила, која остварује кретање и по њој удови бивају способни да се покоравају тежњи на одређено кретање. При том, делање тежње није покретање³⁵, него његово примање. Овим начином увиђамо да покретање није само прост чин осетилне душе, већ мора постојати посредство тела, без којег покретања не би ни било.

Је ли душа човек, или је радије нешто састављено од душе и тела?

Тврдња да је душа човек се може разумети кроз два начина, где би човек као такав заправо био душа, али не у потпуности сама душа, већ сложеница душе и тела. Други начн би пак био да је ова нека одређена душа овај човек. Свака је међутим ствар оно што врши своје деловање, то јест оно што само има своје деловање, деловање ње саме. Тако је и човек оно што врши своје сопствено деловање, као људско деловање, а опажање је деловање само човека, не душе, иако она црпи своје из човековог опажања, поред својег сопственог делања. Тако очигледно, човек бива сложеница душе и тела. Овде се још може и додати да део не чини одређење читаве целине, у смислу опредмећење или особа, није било која појединачна супстанција. Ако посматрамо човека, који има ногу и руку, нећемо никако рећи да је рецимо рука оно што човек јесте, нећемо какву ногу или руку назвати опредмећењем неке особе, па тако нећемо ни за душу, јер она је део људске врсте.³⁶

34 Тома Аквински, *Summa Theologiae*. (Загреб: Напријед, 1990), 35.

35 Сличан мотив можемо увидети и код Аристотела, који каже да нас сам ум по себи не покреће ни на шта, тежња је та која нас покреће, али се мора довести у однос са умом, конкретно, мора му се покорити. Ни сама тежња нас не мора нужно водити у какво делање. Право делање настаје покоравање тежње уму. Миленко А. Перовић, *Филозофија морала*. (Нови Сад: Цензура, 2013.), 122 -123.

36 Тома Аквински, *Summa Theologiae*. (Загреб: Напријед, 1990), 37.

Је ли душа састављена од материје и облика?

Душа, као таква не садржава материју, већ је њој својствено да буде облик неког тела, или с обзиром на читаву себе или с обзиром на неки њен део. Међутим, ако је у односу на читаву себе, тада је немогуће да некакав њен део буде материја. Материја би се овде односила на оно што је у могућности, односно *in potentio*, оно што тек треба да постане озбиљено, док се облик односи на збиљност. Тако оно што је у могућности никада не може ни бити део збиљности јер су супротни појмови³⁷. Ако је душа најпре узета као облик³⁸, с обзиром на неки део себе, онда ћемо казати да је тај део душа, док ћемо за ону материју којој је на почетку збиљност, да је прва продушевљеност (*primum anematum*). Исто тако, све што се у нешто прима, прима се на начин примаоца, а то се све спознаје према томе какав је облик тога у ономо који спознаје. Умска душа спознаје неку ствар у њеној природи, зато у својој не сме да има део природе коју спознаје, јер онда не би могла ништа друго спознати, али је на овај начин спознаје апсолутно. Зато је умска душа (*anima intellectiva*) апсолутни облик, а не нешто што је састављено из материје! Када би била састављена од материје, онда би могла да прима само облике ствари као индивидуалне, па би се и спознаја односила само на оно појединачно, онако како се дешава у осетилним могућностима које облике ствари примају одређеним телесним органом. На тај начин би рецимо, опажање било посредством ока, као телесног органа, зарад појединачних ствари. Ово имплицира да је материја почело индивидуалних ствари, а таква душа не може да буде, па је одређење душе заправо, да умска душа и свака супстанција, која апсолутно спознаје облике, не може бити састављена од материје и облика.

Примљене збиљности, које потичу од прве бесконачне збиљности и које некако у њој суделују су разли-

чите. Зато и не може постојати једна нека могућност која би примила све збиљности, као што постоји једна збиљност која утиче на све збиљности које имају у њој удела, јер би иначе могућност примања збиљности постала једна активна могућност прве збиљности. Могућност примања умске душе је другачија од могућности примања прве материје, по очигледној разлици оног приманог. Прва материја прима оне индивидуалне облике, док умска душа прима оно апсолутно. Постојањем такве могућности у умској души, Аквински показује да душа није састављена од облика и материје. Осврћујући се поново на Дионизија³⁹, онда све што има удела у начелу односи се према томе као његова збиљност, а који се год створени обликузима као онај који је самостално постоји треба да има удела у битку, а примљени битак ограничен је способношћу онога који га прима. Зато је сам Бог, који је сам свој битак чиста и бесконачна збиљност.

Је ли људска душа пропадљива?

Нужно је да људска душа коју називамо почелом буде непропадљива, а оно што пропада, пропада на два начина, по себи и по акциденцији. Нечему припада да се рађа и да пропада, као што му припада постојање, које се и само стиче рађањем, а губи пропадањем. Међутим, оно што постоји по себи се може и рађати и пропадати само по себи, док оно што не постоји самостално, већ посредством акцидената и материјалних облика, каже, да настаје и пропада, рађањем и пропадањем онога са чиме је спојено. С обзиром на то да је људска душа самостална, а животињска није, код њих након што пропада тело пропада и душа, људска душа може пропасти једино д себе, али је тај процес потпуно немогуће, генерално за све што постоји по себи, као самостално, а то је само облик.

„Људске душе по божанској доброты имају то устројство да су умске и да имају неуништиви суп-

37 Овде се ипак можемо осврнути на Дионизија, који каже да материја јесте оно што је супротно збиљности, међутим, свака збиљност има удела у тој првој збиљности, која је Бог, и да на тај начин све добро постоји и живи. Још каже да из тога произилази, да све остало што је у могућности има удела и у оној првој могућности, као првој материји (*material prima*). На тај начин се може и душа сврстати, јер и човекову душу видимо да је у могућности, како каткад је човек способан да спознаје по могућности, те че тиме и душа имати удела у првој материји као своме делу. Ибид, 37-38.

38 Код Аристотела је нужно рећи да све што поседује материју, постојаће, односно да оно што нема у себи материју онда неће имати ни узрок постојања. Па из тога душа мора садржати некакову материју. Аристотел, *Метафизика*, прев. Т. Ладан (Загреб: Глобус, 1985.) књига 8, стр. 225- 230.

39 Дионизије, *О Божанским именима*. (Београд: 2009) књига 5, стр. 150-151.

станцијални живот.⁴⁰

Постојање по себи припада облику који је збиљност. Зато материја стиче постојање по себи у збиљности, по томе што стиче облик, а пропадање настаје кад се облик од ње одвоји. Облик, као таав не може да се одвоји од самог себе, зато је немогуће да облик који стално постоји престане да постоји. Чак и када бисмо рекли да је душа састављена од облика и материје, и даље би остала као непропадљива. Порпадање налазимо онде где се у једном налазе супротности. Тиме, и рађање и пропадање настају из супротности и у њу произилазе.

„У умској пак души не може бити никакве супротности јер она прима постојање на свој начин. Оно што она прима у себе нема супротности јер ни појмови супротних ствари у уму нису супротни, већ постоји знање супротности. Немогуће је дакле, да умска душа буде пропадљива.“⁴¹

Дакле, јасно је да је људска душа непропадљива. Такође се то може и надовезати на Саломона⁴², који каже да људи и остала бића имају сличан почетак рађања. У њих бива унет дах, Бог им даје дах, односно сама земља производи живу душу, а човек нека је удахне. Након што тело пропадне душа се враћа свм Творцу, самом Богу. Аквински се са овим очито слаже, јер каже да се ништа не може створити пасивном моћи Створитеља, који из ничега може створити нешто, тако да кад се каже да се нешто може претворити у ништа не уноси се у стварање могућност непостојања, већ по могућности делања да створења постају у Створитељу, односно у Богу.

Је ли душа исте врсте као анђели?

То је немогуће, јер бестелесна супстанција не може бити различита у броју без различитости у врсти и без природна неједнакост. Ако се узме да су самостални облици, онда ће разлика бити по врсти, што повлачи разлику природе. Тако је немогуће да анђеол и душа припадају истој врсти, јер ако им се разликују материје, то ће бити праћено разликом облика, даље разлика врсте и природне неједнакости. Душа по природи свог

битка се може сјединити са телом, она као бестелесно се везује за оно телесно, док анђели то не раде и тиме остају изнад душе, душа спрема томе заузима нижи положај од анђела.

Закључна разматрања

За крај би се требало поново осврнути на најбитније моменте као и захватити целокупну суштину овог излагања. Постојање Бога је бивало неупитно до одређене мере, ако посматрамо саму тематику средњег века и тежњу њиховог писања, главна премиса је да Бог постоји, јер је вера тада узета као фундаментална у сваком аспекту, међутим сама метода доказивања тога или начин функционисања света с обзиром на то је оно што аутори тог доба себи постављају за задатак. Истраживања и даља испитивања су се генерално бавила односом човека и Бога, односом Бога и осталих бића као и његов однос спрема ствари. Наиме, није се могло само рећи да некакав Бог постоји и подразумевати то као просто дату истину, али то јесте била крајња истина до које се тежи доћи. Божије постојање, као што и видимо код Аквинског, морало се доказати огромним бројем аргуменација које би требале да прожимају све ствари и читав могући свет, како не би дошло до неког оборивог доказа и тиме ниподаштавало читаву тезу.

Аквински прави мост разлике између штаства и бивствовања, које раније нису биле увиђане и наглашава важност бивствовања као таквог, које јесте принцип и основа сваког бића, које без тога једва да бисмо могли рећи да некако постоји. На основу бивствовања и долази до доказа о постојању оног божанског, као оног првог, правог бивствовања. Описује га као чисти акт, као оно што има способност да осталима да бивствовање, да им да живљење. То је она способност које некакво штаство не може никако да има. Тиме тај однос бића, ствари и Бога постаје завистан, јер Бог и јесте онај креатор, па тиме све његове креације морају зависити од њега самог. У ово се уплиће и душа, јер је и она сама дах Бога, јер то је оно што биће удахне и тиме бива удущељено. Код Аквинског бива пропа-

40 Заговарање Дионизија да је људска душа, створена од Бога, као таква непропадљива. Дионизије. *О Божанским именима*. (Београд: 2009) књига 4.

41 Тома Аквински, *Summa Theologiae*. (Загреб: Напријед, 1990.), 42.

42 Ибид, 42.

гирана као оно прво почело живог бића, оно одакле започиње његово храњење, кретање, као свеукупни животни процеси и послови. Такво одређење душе је врло слично Аристотеловом⁴³. Душа ипак постоји самостално, има своје сопствено делање, што се пркоси са Аристотелом, који за душу каже да нема кретање, што је већ и речено у овом излагању⁴⁴. Душа, као оно нетелесно се сједињује са оним телесним. Она схвата оно што човек од опажања узима, те је и на тај начин некаква водиља човека. Иако као таква јесте сједињена са телом, она остаје непропадљива. То је пре свега и моменат Платона⁴⁵, који за душу и каже да постоји и пре и после тела, да она бива тек отелотворена у телу, али је њено постојање потпуно независно од тела. Његовим пропадањем она само напушта тело и одлази у свет идеја, док Аквински заговара да након пропадања дела, она као онај Божији дах се и враћа из свог почела, односно враћа се свом Творцу, као и сва остала бића и ствари.

Списак литературе :

- Аквински, Тома. *Summa Theologiae*. Загреб: Напред, 1990.
- Аквински, Тома. *О бићу и бићии*. прев. Joseph Kenny <https://isidore.co/aquinas/DeEnte&Essentia.htm> , 1965.
- Аквински, Тома. *Questiones Disputatae De Veritate*. прев. Robert W. Mulligan, James V. McGlynn, Robert W. Schmidt <https://isidore.co/aquinas/QDdeVer.htm>, 1952., 1953., 1954.
- Аристотел. *De anima*. прев. Благојевић Слободан. Београд: Паидеиа, 2012.
- Аристотел. *Метафизика*. Загреб: Глобус, 1988.
- Coomasarawamy, Ananda K. *Mediaeval Aesthetic: II. St. Thomas Aquinas on Dionysius, and a Note on the Relation of Beauty to Truth*. 2013.
- Даничић, Ђура. *Сјари завети, Прва књига Мојсијева-Књига Исусања*. Београд: Британско и инострано библијско друштво, 2008.
- Декарт, Рене. *Медијације о првој филозофији*. прев. Томислав Ладан. Београд: Плато, 1998.
- Дионизије, *О Божанским именима*. Београд: 2009.
- Haldane, John. *Aquinas and the Active Intellect*. 2013.
- Kretzmann, Norman. *The Metaphysics of Theism Aquinas's Natural Theology in Summa Contra Gentiles I* (1997.)
- Kretzmann, Norman. *The Metaphysics of Creation Aquinas's Natural Theology in Summa Contra Gentiles II*. 1999.

43 Аристотел, *De anima*. прев. Благојевић С, (Београд: Пидеиа, 2012.) , 93-99..

44 Види горе, стр. 11

45 Миленко А. Перовић, *Филозофија морала*. (Нови Сад: Цензура,2013.) , 88-89.

Милидраг, Предраг. *Реална композиција esse и essentia у делу De ente et essentia Св. Томе*. 2019.

Перовић, А. Миленко. *Филозофија морала*. Нови Сад : Цензура, 2013.

Поповић, Уна. *Учење о трансценденцијалијама Томе Аквинског: метафизика и сазнање*. 2019.

Рујевић, Горан. *Нова интерпретација шреће иуша Томе Аквинског*. 2019.

EVIDENCE OF THE EXISTENCE OF GOD AND STUDY OF SOUL IN PHILOSOPHY OF THOMAS AQUINAS

Magdalena Mrlješ

University of Novi Sad, Faculty of Philosophy, Serbia
megi.mrljes@gmail.com

Before we even start to take look at the study of Thomas Aquinas, we have to understand the time in which he was living. He was highly influenced by Aristotle and the christian tradition. Through all of the affects in his life, he developed a conception of God and God's relation to all existing things, leading them into a connenction where everything that is, is dependent on God. He is the first cause and a first being that gives everything even the possibility of existing. God is the ontological centar and the reality of all things.

His study of soul places man into the sphere of spirit, although man is not pure spirit, but is in retrospective tied to the material reality. The soul itself is capable of its own actuality and this exact actuality is the first principle of human life, in its own spiritual sense, since the material cause is the body while the soul is pure form. The pure form implies absolute existence or no chance of change or decomposure of the soul, and is thus in principle, the direct oposite of the material body. The soul is completely independent and in a sense it guides the body, by being the intellectual form. Like Aristotle, Aquinas gives the possibility that even animals can have soul, contrary to many other philosophers.

Keywords: ontological, God, being, soul, Thomas Aquinas, Aristotle

PERFORMATIVNI SPOMENICI THOMASA HIRSCHHORNA: IZMEĐU EKSPLOATACIJE ZAJEDNICE I KOLONIZACIJE JAVNOG PROSTORA

Pregledni naučni rad

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.7369461>

Primljen: 14.09.2022.

Prihvaćen: 29.09.2022.

Adna Muslija

Galerije savremenih umjetnosti Manifesto Sarajevo
adna.muslija@manifesto.gallery

Ovaj rad sučeljavajući oprečna razmatranja o spomenicima Thomasa Hirschhorna, nastoji ukazati na etičke i političke probleme koji nastaju pri njihovom koncipiranju i izvođenju. Uzimajući u obzir teorijske polemike nastale na sjecištu promišljanja o performativnim spomenicima, *site-specific* umjetnosti i *community-based* umjetnosti, rada nudi čitanje Hirschhornovih spomenika, zasnovano na pojmu *class-oriented* umjetnosti. Istraživački korpus čine dva spomenika, Bataille Monument i Gramsci Monument. Korištenjem metode deskripcije, teorijske analize i principa vrednovanja društveno angažiranih umjetničkih praksi kritičara Reinalda Laddage, rad sugerira etički problematične formalne i konceptualne aspekte Hirschhornovih spomenika. Ti aspekti u konačnici upućuju na tezu da je koncepcija spomenika zasnovana na klasnim i ekonomskim odrednicama zajednica u čijem se životnom prostoru oni realiziraju, te da su spomenici sami po sebi produkt neoliberalnog tržišta umjetnina. Uvođenjem pojma *class-oriented* umjetnosti, ovaj rad naglašava moralnu odgovornost koju umjetnik ima, kada svoj rad realizira u ili sa zajednicom.

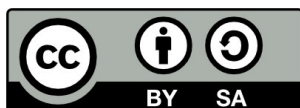
Ključne riječi: Thomas Hirschhorn, Bataille Monument, Gramsci Monument, community-based umjetnost, eksploatacija, kolonizacija, class-oriented umjetnost

Uvod

Politička filozofkinja Chantal Mouffet javni prostor definisala je kao “bojno polje na kojem se sučeljavaju različiti hegemonistički projekti, bez ikakve mogućnosti konačnog pomirenja.”¹ Ovakva definicija, osim što objašnjava transformacije urbanih sredina i metamorfoze spomeničke plastike u post-revolucionarnim, post-ratnim i post-konfliktnim društvima, može se koristiti i kao teorijski okvir za razumijevanje i analizu umjetničkih praksi druge polovine XX i početka XXI stoljeća, a koje se ostvaruju u i bivaju determinisane upravo javnim prostorom.

Te prakse, s jedne strane podrazumijevaju one performativne, pri čemu se interes umjetnika i umjetnica za djelovanje van galerijskog prostora, između ostalog, može dovesti u vezu sa njihovom sviješću o političnosti javnog prostora i djelo-

1 Chantal Mouffe, “Art and Democracy: Art as an Agnostic Intervention in Public Space”, *Open: Art as Public Issue*, No.14, (2008): 10.

vanja u njemu.² S druge strane, jukstapozicija različitih umjetničkih formi u javni prostor³, dovodi do njegovog propitivanja kao posljedice historijskih događaja, političkih odluka, društvenih previranja, na koncu uzrokujući redefiniranje javne uloge umjetnosti i umjetnika.⁴

Umjetničkim praksama koje se ostvaruju u javnom prostoru, nerijetko oslanjajući se na performativne i (*site-oriented*) instalativne forme, mogu se pridodati i one koje se ostvaruju u zajednicama, ili imaju za cilj njihovo privremeno formiranje. *Community-based* umjetnost tako postaje specifično spajanje dematerijaliziranih umjetničkih formi, pri čemu sam ishod umjetničkog djela, nije nužno umjetnički.⁵ Upravo zbog toga, kritičar Reinaldo Laddaga insistira da analiza i vrednovanje ovakvih praksi mora biti i umjetničko i etičko i praktično i političko.⁶

Laddagin princip vrednovanja *community-based site-oriented* umjetničkih praksi, bit će upotrijebljen u analizi dva spomenika švicarskog umjetnika Thomasa Hirschhorna⁷, *Bataille Monument* i *Gramsci Monument*. Uzimajući u obzir definiciju javnog prostora koju nudi Mouffet, te različita polazišta teorije savremene umjetnosti, ovaj rad metodom teorijske analize i deskripcije, nastoji pokazati kako su Hirschhornovi spomenici produkt neoliberalnog tržišta umjetnina, te da sami po sebi perpetuiraju već uspostavljene hegemonije odnose.

Da bi se ova teza argumentovala, spomenici se prije svega analiziraju kao primjer performativnog spomenika i naslijeđa Beuysove društvene skulpture. Referentni teorijski korpus ovog segmenta su djelo Mechtilde Widrich, *Performative monuments: The rematerialisation of public art*, te Hirschhornovi sabrani eseji koji nude jasniji uvid u njegovu koncepciju *autonomije umjetnosti*. Drugi segment rada problematizira odabrane spomenike kao primjere

community-based umjetničke prakse, sugerirajući njihovu eksploatatorsku dimenziju. Kao relevantna teorijska polazišta koristi se kapitalno djelo Miwon Kwon, *One Place After Another Site-Specific Art And Locational Identity*, te kritičke analize Granta Kestera. Hirschhornovi spomenici se potom razmatraju kao primjer *site-oriented* umjetnosti, nakon čega se uvodi pojam *class-oriented umjetnost*. Njegovu elaboraciju slijedi upotreba u analizi odabranih spomenika.

Hirschhornovi (performativni) spomenici kao autonomne (društvene) skulpture

*I try to make a new kind of monument. A precarious monument. A monument for a limited time.*⁸

a) O spomeniku kao performativu

Hirschhorn u svom nastojanju da kreira “novu vrstu spomenika”, u različitim urbanim sredinama realizira seriju od četiri spomenika posvećenih filozofima. Prvi u seriji, bio je *Spinoza Monument* iz 1999. godine postavljen u Crvenom distriktu u Amsterdamu. Potom 2002. godine kreira *Deleuze Monument* u naselju Cité Champfleury u Avignon. U okviru izložbe *Documenta 11* u kasselskom naselju Nordstadt, 2002. godine realizira spomenik pod nazivom *Bataille Monument*, dok 2013. godine pod pokroviteljstvom Dia Art Foundation u njujorškom naselju Forest Houses finalizira i posljednji u nizu, *Gramsci Monument*.

Svi spomenici sastoje se iz dva dijela: “klasičnog” – kipa filozofa, koji mimetički ili simbolično reprezentuje njegov lik, te “informativnog dijela” – zasebnog, arhitektonski riješenog dijela u kojem posjetitelji mogu pronaći i konsultirati knjige, video kasete, izjave i biografske do-

2 “From the point of view of the theory of hegemony, artistic practices play a role in the constitution and maintenance of a given symbolic order or in its challenging and this is why they necessarily have a political dimension.” Ibid., 11.

3 U ovom slučaju misli se na umjetničke forme koje je Rosalind Krauss označila pojmom *skulptura u proširenom polju*.

4 Miwon Kwon, *One Place After Another Site-Specific Art And Locational Identity*, (Cambridge&London: The MIT Press, 2002), 30.

5 Ibid., 96-97

6 Clair Bishop, *Artificial Hells: Participatory Art and the Politics of Spectatorship*, (London&New York: Verso, 2012), 18.

7 Thomas Hirschhorn je rođen 1957. godine u Bernu, Švicarska. Nakon studija na Kunstgewerbeschule Zürich, preselio se u Pariz 1983. godine gdje od tada živi i radi. Hirschhorn je veliki broj svojih radova posvetio filozofima, piscima, umjetnicima koje voli, u obliku velikih skulpturalnih djela kao što su oltari, kiosci, spomenici, karte i kolaži. Sa svojom serijom od četiri spomenika, Hirschhorn ističe svoju volju „da uspostavi novu definiciju spomenika kroz provociranje susreta i kreiranje događaja“.

8 Thomas Hirschhorn, *Critical Laboratory: The Writings of Thomas Hirschhorn*, ed. Lisa Lee & Hal Foster, (Cambridge&London: The MIT Press, 2013), 45.

kumente o filozofu. S tim u vezi, Hirschhorn u jednom od svojih zapisa navodi:

“This information part with its material responds to the why. The classical part responds to the who. The information part of the monument is a physical place, a small construction (as in the kiosks) open twenty-four hours a day, seven days a week, where one can isolate oneself, sit down, study, and get information about the philosopher’s work.”⁹

Tako se *Bataille Monument*, smješten u kasselskoj četvrti u kojoj su pretežno živjeli turski imigranti, sastojao od osam elemenata: skulpture, biblioteke Georgesa Bataillea, didaktičkog prikaza Batailleovog života i rada; prostora za realizaciju različitih radionica, kebab štanda, bara, televizijskog studija, besplatnih usluga prijevoza do spomenika za posjetitelje, te usluga prijevoza lokalnog stanovništva do glavnih umjetničkih mjesta u centru grada, web kamere i internet punkta.¹⁰ *Gramsci Monument* sastojao se iz dva paviljona povezana improviziranim mostom. Paviljoni su sadržavali kiosk sa novinama, biblioteku sa knjigama o Gramsciju, radio stanicu, kompjutersku/internet sobu i muzej pisama, osobnih predmeta i fotografija ovog filozofa, bar koji poslužuje ručak i večeru, umjetni ribnjak, zanatsku radionicu i salon, gdje su se svaki dan održavali razgovori o filozofskim temama.¹¹

Informacijski dio Hirschhornovih spomenika mjesto je koje revidira i reinventira sam pojam, ulogu i funkciju spomenika. Pretvarajući posjetitelja u učesnika, a ne pukog posmatrača, on mu daje performativni karakter.¹² Historičarka umjetnosti Mechtild Widrich razmatrajući funkciju i formu spomenika u javnom prostoru ističe sljedeće:

“If the Bataille Monument itself consists in part in the

selling of kebab, lending videos, and broadcasting amateurs, in short, in the social connections and press that the work generates, it follows that the monument is a temporally and physically distributed event. (...) These strategies are more familiar from ephemeral urban performance art than from monumental sculpture.”¹³

Widrich različite forme umjetnosti u javnom prostoru koje aktiviraju posmatrača na način da njegovo djelovanje direktno doprinosi razvoju, formi i funkciji spomenika, naziva *performativnim spomenicima*, te Hirschhornove označava kao jedan od primjera takvih praksi.¹⁴

b) O autonomnosti i društvenoj skulpturi

Performativnost i prekarnost Hirschhornovih spomenika mogle bi se promatrati i kao procesualnost i evolutivnost, zbog čega oni bivaju izuzetno bliski koncepciji društvene skulpture kako je postavlja Joseph Beuys: društvena skulptura je evolutivna, u stalnom stanju promjene, nikada nije završena niti fiksirana i provocira na razmišljanje o tome kako oblikujemo i krojimo svijet u kojem živimo.¹⁵ Na sličan način i Hirschhorn piše o svojim spomenicima:

“The form conveys the idea that the monument will disappear. What shall remain are the thoughts and reflections. What will stay is the activity of reflection.”¹⁶

Ipak, ono po čemu se Beuys i Hirschhorn radikalno razlikuju jeste ideja autorstva, koja na koncu dovodi do suprotstavljenih razumijevanja autonomije umjetnosti i dihotomije *umjetnost-životna praksa*. Za razliku od Beuysa koji je veliki dio svoje umjetničke prakse bazirao na ideji da je *svaki čovjek umjetnik*, Hirschhorn proklamuje stav o *nedijeljenom autorstvu* – on i samo on je autor umjetničkog djela, bez obzira na to ko ga izvodi, ili ko učestvuje u njegovoj realizaciji, te kao takav ne dijeli odgovornost za

9 Ibid.

10 Claire Bishop, “Antagonism and Relational Aesthetics”, *October*, no. 110, (Fall, 2004): 75.

11 Luisa Valle, “Object Lesson: Thomas Hirschhorn’s Gramsci Monument; Negotiating Monumentality with Instability and Everyday Life”, *Buildings & Landscapes: Journal of the Vernacular Architecture Forum* 22, no. 2, (Fall, 2015):18.

12 Mechtild Widrich, *Performative monuments: The rematerialisation of public art*, (Manchester&New York: Manchester University Press, 2014), 2

13 Ibid., 3.

14 Ibid. 5

15 Chris Thomson, *Felt: Beuys, Fluxus, Joseph Beuys, and the Dalai Lama*, (Minneapolis&London: University of Minnesota Press, 2011), 89.

16 Hirschhorn, *Critical Laboratory*, 46.

njega, niti razumijevanje o njemu.¹⁷ Konceptiju o nedijeljenom autorstvu slijedi i insistiranje na formi, te pokušaj redefiniranja *autonomije umjetnosti*. Hirschhorn je o formi i autonomiji zapisao sljedeće:

“Form is essential in art. Form is the most important thing. By “form” I mean something coming from myself, from my own, something that I am the only one to see and perceive as logic, something that only I can work out and give.”¹⁸

“Art is autonomous, Art is autonomous because—and just because—it’s Art. Another word for autonomy is “beauty” or “the absolute.” To make it clear, I am not interested in “autonomy” as self-sufficiency or self-enclosure. I am for autonomy as a self-erection or self-expenditure.”¹⁹

Kako autorova definicija autonomije umjetnosti u svojoj sažetosti i nedorečenosti, ne uspijeva da se dostatno ogradi od vlastitog dijahronijskog značenja i historijskog naslijeđa, doima se kao ignorantni pokušaj samodistanciranja od vlastite prakse. S jedne strane, Hirschhorn zanemarujući performativnost koja je integralna informativnom dijelu spomenika, te paradoksalno zagovarajući atonomnost umjetnosti, simplificira vlastitu umjetničku praksu i sabotira intenciju kreiranja nove vrste spomenika. Sam autor je u svojim spisima istakao: “I try to make a new kind of monument. A precarious monument. A monument for a limited time.”²⁰ S druge strane, insistirajući na formi i njenom prekarnom karakterom, svoju praksu čini politički i etički problematičnom.

Hirschhornova community (non) based umjetnost

a) Za i protiv, zajednice

Hal Foster u eseju *Towards A Grammar of Emergency* ističe kako Hirschhorn upotrebljava upravo termin pre-

karno, a ne efemerno, jer ga ono kao “atribut prirode” ne interesuje. Prekarno, smatra Foster, nije toliko karakteristična umjetnikovog rada, koliko ljudi kojima se on pomoću njega obraća.²¹

Uloga zajednice, ali i Hirschhornov odnos prema njoj, ključna je za definisanje i razumijevanje njegove umjetničke prakse. Prije svega, članovi zajednica u kojima se realiziraju spomenici učestvuju u njihovoj izgradnji. Tako su u konstrukciji *Bataille Monumenta* učestvovali pretežno mladi muškarci, članovi lokalnog boks kluba Philippinenhof, ali i ostali stanovnici naselja, pri čemu niko od njih nije imao prethodno iskustvo gradnje i/ili umjetničkog djelovanja. Svi oni bili su plaćeni satnicom od osam eura, a autor u jednom od svojih zapisa o iskustvu rada na *Bataille Monumentu* ističe:

“One thing that was certain for me was that everyone would be paid for his or her work. I hate volunteerism for the sake of art! I refuse to appeal to volunteers, that is, unpaid workers, in order to implement my work of art.”²² Slična praksa ponovljena je i pri izgradnji Gramsci Monumenta u kojoj su pretežno učestvovali stanovnici Forest Houses naselja Afro-Američkog porijekla.²³

Osim što zajednica doslovno gradi spomenike, ona svojim prisustvom i sudjelovanjem u aktivnostima učestvuje u ostvarivanju performativne i diskurzivne prakse. S jedne strane, navedene činjenice impliciraju bliskost Hirschhornovih spomenika sa *community-based site-specific* umjetničkim praksama kako ih definiše Miwon Kwon:

“(…) But a central objective of community-based site specificity is the creation of a work in which members of a community—as simultaneously viewer/spectator, audience, public, and referential subject—will see and recognize themselves in the work, not so much in the sense of being critically implicated but of being affirmatively pictured or validated.”²⁴

17 Thomas Hirschhorn, “Gramsci Monument”, *Rethinking Marxism: A Journal of Economics, Culture & Society* 27, no.2, (2015): 218.

18 Ibid., 220.

19 Hirschhorn, *Critical Laboratory*, 93.

20 Ibid., 45.

21 Hal Foster, “Towards A Grammar of Emergency”, *The New Left Review*, no. 68, (March/April 2011): 106.

22 Hirschhorn, *Critical Laboratory*, 234.

23 Luisa Valle, “Object Lesson,” 28.

24 Kwon, *One Place After Another*, 95.

S druge strane, otvara se prostor za čitanje spomenika u ključu Bourriaudove relacijske estetike. Međutim, Hirschhorn odbija definiranje spomenika kao *community based* umjetničke prakse, ali i njihovo dovođenje u vezu sa relacijskom estetikom:

“I have never used the term “participatory art” in referring to my work—that is a meaningless term, because someone looking at an Ingres painting, for instance, is participating. He can participate without anyone noticing. Similarly, I never used the terms “educational art” and “community art.” And my work has never had anything to do with “relational aesthetics.” Nor have I read the book about it. If certain superficial critics put me in this category of “relational aesthetics,” it is simply an inaccurate representation of what I do. Not a single one of my works in public space has been a project of “relational aesthetics” for the simple reason that I want to create a relationship with the other only if that other has no specific relationship with aesthetics.”²⁵

Bataille Monument i *Gramsci Monument* se tako radije mogu opisati kao *community non based* prakse, ne samo zato što umjetnik negira navedene korelacije i insistira na nedijeljenom autorstvu i formi, već zato što njegove (isključivo) umjetničke intencije otkrivaju potpuno neprihvatanje bilo kakve odgovornosti spram dobrobiti i napretka zajednice. Upravo zato, može se govoriti o eksploataciji zajednice, koja po svemu sudeći dobija status gotovo formalnog elementa spomenika.

b) O eksploataciji zajednice

Umjetnički kritičar Grant Kester ističe kako Hirschhorn posjetitelje Documenta 11 tretira kao turiste, čiji je odnos sa učesnicima - radničkom klasom i zajednicom turskih imigranta - voajeristički i neautentičan, te da je “participacija” učesnika “koreografirana u korist posjetitelja”.²⁶ Iako je Hirschhorn, zahvaljujući izuzetnoj ekonomskoj podršci u realizaciji i *Bataille* i *Gramsci* spomenika, uspio da obezbijedi dnevnicu za učesnike, hranu, osvježenje, materijale za radionice itd. Kester ističe da navede-

ni projekti samo kratkoročno doprinose zajednici, što se može smatrati promišljenim postupkom zarad održavanja “autonomije umjetnosti”. S tim u vezi, Kester ističe:

“He was able to retain his “purity” precisely by refusing to take any responsibility for the disappointment, frustration or disillusionment of those residents when, after eleven weeks, these resources, and the accompanying outpouring of public concern that the neighborhood had enjoyed, were abruptly withdrawn. (...) For Hirschhorn, the practices and methods of creative transformation necessary to produce more sustainable or meaningful change in Forest Hills are dismissed as intrinsically uncreative “social work.”²⁷

Zanemarivanje dugoročne dobrobiti zajednice i stvarnog uticaja projekta na rezidente je ciljano, a sam umjetnik navodi:

“I am not a social worker; I am not trying to revive this neighborhood. For me, art is a tool to get to know the world. Art is a tool to make me confront reality; art is a tool to experience the time in which I am living.”

(Umjetnički) rad sa marginaliziranim društvenim skupinama, čija je osnovna težnja zadovoljavanje individualnih spoznajnih potreba, nije ništa drugo do (simbolička) eksploatacija tih skupina, koja se sama po sebi može tumačiti i kao produkt neoliberalnog sistema vrijednosti. Ono što ide u prilog takvoj tvrdnji je i kulturno hegemoniziranje koje Hirschhorn vrši nametanjem vlastitog intelektualnog vlasništva i fasciniranosti Bataillom i Gramscijem.²⁸ Međutim, Hirschhornov “doživljaj i spoznaja svijeta u kojem živi kroz umjetnost” nije jedini nivo eksploatacije zajednice.

Drugi nivo eksploatacije razotkriva se analizom naručitelja i finansijera projekata *Gramsci* i *Bataille*. Luisa Valle, pozivajući se na kritiku Diedricha Diederichsena, poredi produkciju *Bataille* i *Gramsci* spomenika. Ističe kako je Bataille spomenik “tjerajući postojeći umjetnički svijet u svakodnevno okruženje onih koje je isključivao”, neminovno objektivizira potonje. Documenta 11 su pak

²⁵ Hirschhorn, *Critical Laboratory*, 377.

²⁶ Grant H. Kester, *The One and The Many: Contemporary Collaborative art in a Global Context*, (Durham&London: Duke University, 2011), 62.

²⁷ Grant H. Kester, *On the Relationship between Theory and Practice in Socially Engaged Art*, 2015. <<http://abladeofgrass.org/fertile-ground/on-the-relationship-between-theory-and-practice-in-socially-engaged-art/>> Očitano: 10. 01. 2022.

²⁸ Paradoksalno, Hirschhorn hegemonizira marginalne skupine nametanjem intelektualne ostavštine filozofa Gramscija, koji je sam pojam

na objektivizaciji turskih imigranata, profitirale. Pored toga, Valle navodi kako je naručilac Gramsci spomenika, Dia Foundation²⁹, fetišizacijom radničkog naselja i medijskom promocijom “pozitivnih učinaka projekta na društvo”, “podarila sebi plašt politički korektnog i ojačala svoj brend”.³⁰

Autorica Christina Braun napominje da se Hirschhornovi spomenici uvijek realiziraju pod okriljem umjetničkih institucija, što pored umjetničkog kredibiliteta i “autonomije”, garantuje i neometano djelovanje u javnom prostoru – umjetničke institucije kao ideološki aparati i imanentni dijelovi hegemonne strukture “vladaju” javnim prostorom.³¹ Tako Hirschhorn i umjetničke institucije stupaju u simbiozu, koja na osnovu eksploatacije Drugog, osigurava perpetuaciju odnosa moći.

Site-oriented vs class-oriented umjetnost

a) Hirschhornovi site (non) oriented spomenici

Baš kao što je zanemarivanje potreba i dobrobiti zajednice bila promišljena (umjetnička) odluka, Hirschhorn ni lokacije spomenika ne prepušta slučaju. Ipak, u intervjuu sa Benjaminom Buchlohom ističe:

“I am the artist, and when I work in an open space, I decide where to place my work. It interests me that my work has to defend itself in any surroundings, in any sector, and fight for its autonomy.”³²

Navedena izjava sugerira da umjetnik teži greenbergovskoj koncepciji skulpture, koja je “fizički nezavisna i samodostatna”.³³ Ipak, ono što umjetnik podrazumije-

(kulture) hegemonije i definisao.

29 Kritičar James Panero problematizira transparentnost finansiranja Hirschhornog projekta: “Thomas Hirschhorn’s Gramsci Monument, a temporary public art work sponsored by the Dia Foundation now on view at Forest Houses in the Bronx, reportedly cost \$500,000 to construct. If you try accounting for its material costs in plywood, nails, tarps, and packing tape, and still come up \$490,000 short, you are not alone.”

James Panero, *The Artist is present in the Bronx*, 2013., <<https://newcriterion.com/issues/2013/9/the-artist-is-present-in-the-bronx>> Očitano: 10.01.2022.

30 Luisa Valle, “Object Lesson,” 29.

31 Christina Braun, *Thomas Hirschhorn: A New Political Understanding of Art?*, (Dartmouth College Press, 2018), 165.

32 Hirschhorn, *Critical Laboratory*, 338.

33 Clement Greenberg, “Sculpture in our time”, *The Collected Essays and Criticism: Modernism with a Vengeance 1957-1969*, ed. John O’Brian, (Chicago&London: The University of Chicago Press, 1993), 61.

34 Simon Sheikh, “Planes of immanence, or The form of ideas: Notes on the (anti-)monuments of Thomas Hirschhorn”, *Afterall*, no 9, (Spring/summer 2004): 97.

35 Kwon, *One Place After Another*, 26.

va pod “samoodbranom rada u bilo kojoj sredini”, jeste njegova mogućnost da bude specijalno i kontekstualno nezavisan, odnosno “univerzalan”. Međutim, Hirschhorn ponovo dajući novo značenje pojmovima koji su bogati dijahronijskim značenjima, kreira proturiječnost. Simon Sheik dekonstruiše Hirschhornov pojam univerzalnosti, te ističe kako se “non-site-specificity” Hirschhornovih spomenika krije u odnosu univerzalnog i partikularnog:

“What Hirschhorn here is aiming at is the crucial political (and philosophical) relationship between the particular and the universal. It is a matter of the particular making claims for the universal: specific (city) subjects becoming the sign for all similar urban conditions and the inherent spatial organisation of work, housing, migration and even deviance.”³⁴

Novi ugao gledanja u raspravi o tome da li su *Bataille* i *Gramsci* spomenici *site-oriented* umjetnička djela, mogao bi se potražiti u teoriji Miwon Kwon. Naime, autorica smatra da je osnovna karakteristika *site-oriented* umjetnosti način na koji je odnos umjetničkog djela prema samoj lokaciji i njenim društvenim uvjetima i institucionalnim okvirima, podređen diskurzivno determinisanom mjestu (*site*), koje je ocrtno kao polje znanja, intelektualne razmjene ili kulturne debate. Međutim, Kwon naglašava da diskurzivno determinisano mjesto nije nužno dato, već prije generisano samim radom, a potom potvrđeno konvergencijom s postojećom diskurzivnom formacijom.³⁵ Drugim riječima, ono što Hirschhornove spomenike čini *site-oriented* umjetničkom praksom, nije puka uvjetovanost i podređenost fizičkim, geografskim i prostornim

karakteristikama mjesta, već njihova određenost diskursom koji oni generiraju spram već postojeće diskurzivne formacije mjesta.

Ipak, postojeći diskurs mjesta u Hirschhornovom slučaju ima ključnu ulogu, jer sam po sebi služi kao jedan od parametara na osnovu kojih umjetnik bira mjesto realizacije projekta. Hirschhorn svoje spomenike uvijek postavlja izvan gradskih središta, historijski i kulturno važnih mjesta. Postavlja ih u naseljena područja, ali ne bilo kakva, već ona u kojima žive marginalizirane društvene skupine, Afro-Amerikanci, imigranti, prekarni radnici itd., a odabir takvih mjesta, smatra Simon Sheik, jeste strateški.³⁶ Autor ističe kako su lokacije odabrane na osnovu antagonizma spram samih spomenika, ali da su kao takve ipak zamjenjive, te s toga negira *site-specific* karakter Hirschhornove prakse:

“We are not dealing with site-specific works then, but rather with sites that are specifically chosen while still being general or generic, precisely not ‘historical’ or ‘central’, that is specific to national identity, but rather they are typical of all cities.”³⁷

Simonu Sheiku bi se moglo zamjeriti to što pojam *site-specific*, *site-oriented* promatra u užem smislu, zanemarujući diskurzivnu determinisanost mjesta, koja otvara mogućnost “generalizacije” lokacija Hirschhornovih spomenika. Diskurzivna determinisanost mjesta koja određuje Hirschhornove spomenike zapravo se nalazi u funkciji diskursa Drugog.

Clair Bishop kritikuje Baurioudovu koncepciju relacijske estetike, ističući kako ona podrazumijeva “ujedinjeni subjekt kao preduvjet za ostvarivanje *zajednice kao zajedništva*” (engl. *community-as-togetherness*). Autorica nudi “kontrapunkt” koji označava kao *relacijski antagonizam*. Oslanjajući se na kritičku teoriju Chantal Mouffet i Ernsta Laclaua i shvatanje antagonizma kao sukoba koji nastaje pri susretu sa Drugim, a koji naš identitet čini nesigurnim (prekarnim) i ranjivim, ističe kako Hirschhornovi spo-

menici pružaju umjetničko iskustvo koje je primjerenije antagonističkom subjektu i društvu savremenog doba. Relacijski antagonizam tako nije zasnovan na društvenoj harmoniji, već na razotkrivanju onoga što je potisnuto u održavanju privida sklada.³⁸

b) Hirschhornovi class-oriented spomenici

Uzimajući u obzir Hirschhornovu težnju da “kroz umjetnost spozna svijet”, te imajući u vidu teoriju da je taj svijet (društvo) podijeljen i antagonistički, ne čudi što Hirschhorn pokušava ostvariti susret sa Drugim i prihvatiti prekarnost i ranjivost vlastitog identiteta. Upravo zato, određenost mjesta i diskursa lokacije samo su neizbježne specifičnosti u kreiranju rada orijentisanog prema i determinisanog rasnim, etničkim, ekonomskim i klasnim antagonizmima.³⁹ Drugim riječima, ne govorimo samo o *site-oriented* umjetnosti, već o onome što bi se moglo nazvati *class-oriented* umjetnost.

Za razliku od umjetničkih praksi baziranih na pojmu klase i pitanju klasnog poretka, *class-oriented* praksama se mogu označiti one koje se direktno obraćaju specifičnoj klasnoj skupini (prekarnim radnicima, radnicima, ljudima u pokretu, itd.), ili pak nastaju u suradnji sa njom⁴⁰. U slučaju analiziranih spomenika, umjetnik se ujedno i obraća i surađuje sa određenom klasom, s ciljem ostvarivanja susreta, zbog čega oni mogu klasificirati kao primjeri *class-oriented* umjetnosti.

Iako *class-oriented* umjetnost, ne mora nužno podrazumijevati lokacijsku odrednicu, Hirschhornov interes za prostor i “kreiranje susreta”, neminovno rezultira odlukom da svoje spomenike realizira u *klasno čistim* naseljima - urbanim marginama. Umjetnikov susret sa Drugim (klasno drugačijim) se tako inicira u javnom prostoru koji je fizički, kontekstualno i diskurzivnoje neodvojiv od klasne odrednice.

Međutim, etička (i politička) problematičnost ovakve prakse pojavljuje se u trenutku kada se postojećim i na površinu iznesenim antagonizmima pristupa na način da

36 Simon Sheikh, “Planes of immanence,” 94.

37 Ibid., 97.

38 Bishop, Claire, “Antagonism and Relational Aesthetics,” *October*, no. 110, (Autumn 2004): 75.

39 Pokušaj “provociranja susreta i kreiranja događaja” na kojem Hirschhorn zasniva svoje nove spomenike, mogao bi se tumačiti kroz prizmu agonizma i insistiranju na (pozitivnom) sukobu/sučeljavanju kao temelju demokratskog pluralizma. Ipak, socijalne nepravde uzrokovane klasnoj nejednakošću i neravnopravnošću teško da se mogu opravdati konceptom agonizma.

40 Pojmom *class-oriented* umjetnosti mogli bi se označiti i radovi Santiaga Sierre, Suzzane Lacy, Selme Selman, i dr.

se hegemoni poredak perpetuirati. Hal Foster analizirajući društveno-političku funkciju Hirshhornovih spomenika, ističe kako status “gosta filozofa” odgovara marginalnom statusu “zajednice domaćina”, te da takav susret sugerira privremenu promjenu funkcije spomenika iz jednoznačne strukture koja prikriva filozofske, političke, ekonomske i društvene antagonizme, u kontra-hegemoni arhiv koji ima mogućnost da artikuliše sve postojeće razlike.⁴¹

Nedvojbeno je da, Hirschhorn omogućivši susret (elitne) umjetničke publike i turskih imigranata na periferiji Kassela, neminovno artikuliše postojeće antagonizme, ali oznaka kontra-hegemonog mogla bi se dovesti u pitanje, jer prekamni arhiv koji se gradi, djelo je privilegovanog srednjovječnog zapadnog bijelog muškarca i produkt isključivo njegovog znanja, interesa i afiniteta. Takav postupak osim što je hegemonizirajući, u svojoj suštini paradigma je savremene neoliberalne kolonizacije.

c) O kolonizaciji javnog prostora

Sociolog Charles Pinderhughes definiše specifičan oblik kolonizacije prisutan u savremenim društvima označen pojmom “interna kolonizacija”:

“I define internal colonialism as a geographically-based pattern of subordination of a differentiated population, located within the dominant power or country. This subordination by a dominant power has the outcome of systematic group inequality expressed in the policies and practices of a variety of societal institutions, including systems of education, public safety (police, courts and prisons), health, employment, cultural production, and finance. This definition includes the subordinated population – the colonized – and the land on which they reside within a former settler colony or settler colony system.”⁴²

Naselja poput Forest Houses i Nordstadta su planski organizovane i odvojene urbane cjeline koje u suštini predstavljaju “zemlju koloniziranih” – marginaliziranih društvenih skupina čijom se eksploatacijom održava sistemski nejednakost. Međutim, ono što Hirschhorn radi djelujući u “zemlji koloniziranih” (koja se često označava terminom “inner city”) jeste nastavak ranije i sistemski organizovane interne kolonizacije.

Taj nastavak realizira se ne toliko doslovnim, fizičkim, uzurpiranjem javnog prostora, (spomenici su sami po sebi funkcionisali kao društveni centri lokalne zajednice, pa iako su bili privremeni, predstavljaju nešto od čega je ta zajednica mogla imati koristi), niti eksploatacijom radne snage (sudionici realizacije spomenika bili su plaćeni), već manifestacijom kolonijalnih snaga kroz transformaciju “domicijelne” kulture. Apsolutno zanemarujući intelektualne potrebe zajednice i njeno postojeće intelektualno, historijsko i kulturno naslijeđe, Hirschhorn prezentira arhiv vlastitih filozofskih afiniteta i postavlja ih kao nešto što bi potencijalno tu zajednicu moglo transformisati. Na taj način umjetnik zajednicu nastoji preoblikovati izvana, koristeći se principima *soft-powera*. Ono što zapravo čini, jeste doprinošenje kulturnoj hegemoniji kroz neokolonijalni pristup Drugom. Takav pristup osim što je etički problematičan, zajednici ne pruža nikakvu praktičnu i dugoročnu dobrobit.

Zaključak

Unatoč činjenici da Hirshhorn ne nastoji ostvariti društveno angažiranu i “korisnu” umjetničku praksu, ne smije se zanemariti odgovornost koju umjetnik preuzima u onom trenutku kada svoj umjetnički projekat odlučuje realizirati uz njenu pomoć i u okviru njenog životnog prostora. Hirschhornova borba za autonomiju umjetnosti nije nikakav alibi za odbijanje odgovornosti prema zajednici u trenutku kada je umjetnički projekat utemeljen na postojećim antagonizmima te zajednice, te apsolutno realiziran u okviru nje i zahvaljujući njoj.

Komparacija kritičkih čitanja *Bataille* i *Gramsci* spomenika i autorovih zapisa o njima, razotkriva niz kontradikcija. S jedne strane, projekti *Bataille* i *Gramsci* zanimljiv su primjer Beuysovog naslijeđa i primjer performativnog spomenika. Njihova evolutivnost, efemernost, participativnost i performativnost su unatoč autorovim negacijama, nepobitne. S druge strane, skulpturalni karakter na kojem umjetnik insistira može se promatrati kroz prizmu teorije skulpture u proširenom polju, ali njegova autonomnost, više je nego diskutabilna.

Borba za autonomiju i odbijanje odgovornosti prema zajednici rezultiralo je njenom eksploatacijom i kolonizacijom. Tretiranje zajednice kao Drugog, koji se ovim

41 Hal Foster, *Bad New Days: Art, Criticism, Emergency*, (London&NewYork: Verso, 2015), 53.

42 Charles Pinderhughes, “Toward a New Theory of Internal Colonialism”, *Socialism and Democracy* 25, no. 1, (2011): 236

projektima neminovno hegemonizira, teško da se može odvojiti od konstelacije neoliberalnog sistema vrijednosti. Hirschhornovi projekti, štaviše, reproduciraju postojeći sistem vrijednosti i upravo insistiranjem na autonomiji umjetnosti nipodaštavaju emancipatorsku snagu *community-based* umjetnosti.

Kako umjetnik svoje projekte realizira u okviru velikih internacionalnih izložbi, ili u saradnji sa organizacijama, koje same po sebi jesu dio neoliberalnog i kapitalističkog sistema, aktiviranje emancipatorske snage umjetnosti ne može se ni očekivati. Stoga, može se zaključiti da Gramsci spomenik i Bataille spomenik, ne samo da reproduciraju postojeći sistem vrijednosti, već su i njegov produkt.

Hirschhornovi spomenici i niz problematičnosti koje se u njihovoj koncepciji i realizaciji pojavljaju, ukazuju na važnost kritičkog sagledavanja umjetničkih praksi realiziranih u i/ili sa zajednicama. Svako djelovanje u zajednici podrazumijeva preuzimanje odgovornosti prema njoj. Insistiranje na autonomiji, umjetnost ne lišava takve odgovornosti. Bila "autonomna", ili ne, umjetnost (koliko, toliko) djeluje.

Literatura

- Bishop, Clair, *Artificial Hells: Participatory Art and the Politics of Spectatorship*, London&New York: Verso, 2012.
- Bishop, Claire, "Antagonism and Relational Aesthetics", *October*, no. 110, (Autumn 2004): 51-79.
- Braun, Christina, *Thomas Hirschhorn: A New Political Understanding of Art?*, Dartmouth College Press, 2018
- Foster, Hal, *Bad New Days: Art, Criticism, Emergency*, London&New York: Verso, 2015.
- Foster, Hal, "Towards A Grammar of Emergency", *The New Left Review*, no. 68, (March/April 2011): 2011.
- Greenberg, Clement, "Sculpture in our time", *The Collected Essays and Criticism: Modernism with a Vengeance 1957-1969*, ed. John O'Brian, 55-61, Chicago&London: The University of Chicago Press, 1993.
- Hirschhorn, Thomas, *Critical Laboratory: The Writings of Thomas Hirschhorn*, (ed.) Lisa Lee & Hal Foster, Cambridge&London: The MIT Press, 2013.
- Hirschhorn, Thomas, "Gramsci Monument", *Rethinking Marxism: A Journal of Economics, Culture & Society*, 27, no.2, (2015): 213-240.
- Kester, Grant H., *On the Relationship between Theory and Practice in Socially Engaged Art*, (online), 2015. Pristupljeno putem: <<http://abladeofgrass.org/fertile-ground/on-the-relationship-between-theory-and-practice-in-socially-engaged-art/>> Datum pristupa: 10. 01. 2022.
- Kester, Grant H., *The One and The Many: Contemporary Collaborative art in a Global Context*, Durham&London: Duke University, 2011.
- Kwon, Miwon, *One Place After Another Site-Specific Art And Locational Identity*, Cambridge&London: The MIT Press, 2002.
- Mouffe, Chantal, "Art and Democracy: Art as an Agnostic Intervention in Public Space", *Open: Art as Public Issue*, No.14, (2008): 6-15.
- Panero, James, *The Artist is present in the Bronx*, 2013., (online) Pristupljeno putem: <<https://newcriterion.com/issues/2013/9/the-artist-is-present-in-the-bronx>> Datum pristupa: 10.01.2022.
- Pinderhughes, Charles, "Toward a New Theory of Internal Colonialism", *Socialism and Democracy*, 25, no. 1, (2011): 235-256.
- Sheikh, Simon, "Planes of immanence, or The form of ideas: Notes on the (anti-)monuments of Thomas Hirschhorn", *Afterall*, no. 9, (Spring/summer 2004): 91-98.
- Thomson, Chris, *Felt: Beuys, Fluxus, Joseph Beuys, and the Dalai Lama*, Minneapolis&London: University of Minnesota Press, 2011.
- Valle, Luisa, "Object Lesson: Thomas Hirschhorn's Gramsci Monument; Negotiating Monumentality with Instability and Everyday Life", *Buildings & Landscapes: Journal of the Vernacular Architecture Forum* 22, no. 2, (Fall, 2015):18-35.
- Widrich, Mechtild, *Performative monuments: The rematerialisation of public art*, Manchester&New York: Manchester University Press, 2014.

THOMAS HIRSCHHORN'S PERFORMATIVE MONUMENTS: BETWEEN THE EXPLOITATION OF THE COMMUNITY AND COLONIZATION OF PUBLIC SPACE

Adna Muslija

Gallery of Modern Arts Manifesto Sarajevo, Bosnia and Herzegovina

adna.muslija@manifesto.gallery

Thomas Hirschhorn is one of the names that is often associated with the theory of relational aesthetics. Nevertheless, Hirschhorn's new monuments found themselves at the center of various theoretical polemics. They have been analyzed as examples of performative monuments, site-specific art and community-based art. Recalling conflicting considerations about Hirschhorn's monuments, this paper aims to point out the ethical problems that arise during their conception and execution. Deconstructing the artist's choice of sites where monuments would be (temporarily) placed, confronting his idea of autonomy of art, and following Chantal Mouffet's definition of public space, the concept of class-oriented art is introduced. Emphasizing the moral responsibility of the artist who realizes his art work in or within the community, Hirschhorn's Bataille Monument and the Gramsci Monument are analyzed as examples of class-oriented art.

Keywords: Thomas Hirschhorn, Bataille Monument, Gramsci Monument, community-based art, exploitation, colonization, class-oriented art

PREVOD

KOJU CIJENU SMO SPREMNI PLATITI ZA SAN O JEDNAKOJ PRAVDI?

Prevod

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.7361084>

Andrew Higgins

Faculty of Law and Mansfield College, University of Oxford
andrew.higgins@law.ox.ac.uk

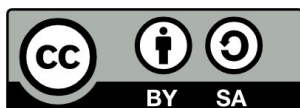
Nepravde iskovane nejednakim pristupom pravnom sistemu predstavljaju direktnu prijetnju vladavini prava, ipak, takve nepravde su široko rasprostranjene u Engleskoj i drugdje. Advokati redovno kritikuju vlade zbog nedostatka sredstava za pravni sistem, ali privatno tržište za pružanje pravnih usluga dobija mnogo manje pažnje. Privatno tržište pravnih resursa je suprotno jednakoj pravdi jer dovodi do toga da se ishod predmeta okreće proizvoljnim faktorima kao što je bogatstvo. Rješenje jeste, prema Wilmot-Smithu u njegovoj knjizi *Jednaka pravda*, da se raspodjela pravnih usluga socijalizuje tako da bogati ne mogu kupiti najbolje advokate, i spriječiti ih da izađu iz ovog javnog sistema tako što će privatne arbitraže učiniti neprovedivim. Ovaj pregledni članak tvrdi da je Wilmot-Smithova teza uvjerljiva, ali mogu postojati i druga po redu najbolja rješenja koja bi mogla donijeti veću pravnu jednakost po nižoj cijeni.

Ključne riječi: cijene i finansiranje, legalna profesija, jednakost, proceduralna pravda

1. Uvod

Gotovo svi pravni učenjaci, brojni ustavi i većina ljudi priznaju važnost jednakog tretmana u skladu sa zakonom i jednakog pristupa pravnom sistemu. Ipak, svako ko je došao u kontakt sa pravnim sistemom u Engleskoj zna da je u stvarnosti sve samo ne jednaka pravda za svakoga. Mnogi ljudi ne mogu pristupiti sistemu zbog nemogućnosti da sebi priušte pravno zastupanje, dok su mnogi primorani ili pokušavaju sami da upravljaju sistemom, uz ograničenu ili nikakvu pravnu pomoć. U građanskoj sferi, postoji još jedan, logički specifičan problem, a taj je da čak i ako je pravna pomoć pristupačna, njen trošak je toliko nesrazmjeran finansijskoj vrijednosti spornih prava da bi ekonomski bilo iracionalno zadržati advokata.

Ovo bi bilo dovoljno problematično da se radi o bilo kom drugom javnom servisu kojem ljudi imaju teškoća da pristupe, ali problemi su produbljeni u pravnom sistemu gdje se sporovi oko prava obično rješavaju akuzatorskim procesom gdje postoji druga strana koja aktivno zastupa neprijateljski stav prema vašim pravnim

interesima. Ova druga strana je često država – sa svim raspoloživim resursima i ovlaštenjima za prikupljanje informacija – ili velike korporacije “naoružane advokatima”. Velika nejednakost opremljenosti u ovim suparničkim nadmetanjima ne rezultuje nužno nepravednim ishodi- ma, ali postoji velika vjerovatnoća da rizik od pogrešnih presuda snose nesrazmjerno siromašni, jer bogati mogu kupiti kvalitetnije advokate koji maksimiziraju šanse za dobijanje povoljnih presuda, bez obzira na osnovanost njihovih zahtjeva.

U “Jednaka pravda: Pošteni pravni sistemi u nepo- štenom svijetu” („Equal Justice: Fair Legal Systems in an Unfair World”), Wilmot-Smith iznosi jak argument za socijalizaciju pristupa pravnom sistemu i tržištu pravnih usluga u širem smislu, u skladu sa posvećenošću pruža- nju jednake pravde. Odjeljak 2 ovog pregleda daje kra- tak pregled knjige i početnu naučnu i pravnu reakciju na nju, dio 3 ispituje logiku i napetost u Wilmot-Smithovom argumentu za jednaku pravdu u nesavršenim pravnim sistemima, dio 4 razmatra koja vrsta prioriteta treba biti dodijeljena potrazi za jednakom pravdom i odjeljci 5 i 6 razmatraju da li druga najbolja rješenja mogu značajno smanjiti rizik od nejednake pravde, ali bez troškova uklju- čenih u Wilmot-Smithov model.

2. Kratak pregled knjige

Za početak, potrebna je napomena o metodologiji. Wilmot-Smith ne konstruiše svoj argument na osnovu empirijskog iskustva iz samog središta pravnog sistema, iako je knjiga prožeta zanimljivim istorijskim i aktuelnim primjerima. Umjesto toga, on razvija filozofski prikaz za- htjeva pravednog pravnog sistema kombinujući pravnu i političku filozofiju. Ovo je ujedno i poštovanja vrijedna snaga ali i potencijalna slabost knjige. Wilmot-Smithov izbor metodologije opravdan je ishodom – neumoljivom i snažnom kritikom normi koje su toliko raširene u pravnoj

zajednici, posebno među advokatima u praksi, kod kojih se gotovo nikada ne dovode u pitanje: (i) da se pravna pravda nikada ne može racionalizovati, ideja koja pretpo- stavlja da su pravo i advokati jedini izuzetak u dilemi dis- tributivne pravde o tome kako najbolje rasporediti koristi i terete u svijetu oskudnih resursa; i (ii) s tim u vezi, svako bi trebao biti slobodan angažovati advokate pod uslovima koje izabere na privatnom tržištu.

Wilmot-Smithova kritika tržišta privatnih pravnih usluga i njegove tendencije potkopavanja središnje svrhe pravnog sistema je uvjerljiva. Tržišta neizbježno dovode do “arbitrarnosti u raspodjeli koristi i tereta zakonitosti”¹. I dok je teško pratiti efekat pojedinog advokata na odre- đeni slučaj, osim ako tržište privatnih pravnih usluga nije potpuno disfunkcionalno, vjerovatno je da bi oni advokati koji mogu zahtijevati najviše honorare mogli poboljša- ti izgleda klijenta.² Tržište pravnih resursa stoga je “loš način raspodjele pravnih resursa. Ne uspijeva se čak ni približiti idealu jednake pravde, zbog čega se ishodi okreću prethodnom bogatstvu, a ne utemeljenosti zahtjeva”³. To, zauzvrat, u rizik dovodi potkopavanje vladavine prava i pogoršanje nejednakosti u stvarnom svijetu, budući da su bogati sposobni sprovesti svoja prava kada to žele, uporedo sa izbjegavanjem svojih obveza bez sankcija.⁴ Svrha pravnog sistema je potkopana ako se dominacija koju nastoji spriječiti rekonstituiše putem kontrole prisil- nih institucija zakona. U skladu s tim, “pravednost i teret zakonitosti trebaju biti podjednako raspodijeljeni, onoliko koliko je to moguće”⁵. Ovu jednaku raspodjelu koristi i tereta Wilmot-Smith definiše kao jednaku pravdu.

Wilmot-Smith priznaje da je jednaka pravda, u stvar- nosti, nemoguća, dijelom zato što je pravni sistem sam po sebi nesavršen. Da bi bilo kakva nejednakost bila oprav- dana za one koji su izgubili, nejednakost mora proizaći iz pravedne procedure. Iako se Wilmot-Smith ne upušta u tradicionalnu analizu onoga što čini pravičan postu-

1 *Jednaka Pravda (Equal Justice)*, 58.

2 *Ibid*, 96.

3 *Ibid* 69. To takođe može iskriviti razvoj običajnog prava, gdje je vjerovatnije da će se određene vrste sporova voditi na višim sudovima, a usluge najboljih advokata imaju tendenciju da se usmjere u korist određenih (obično korporativnih) interesa .

4 *Ibid* 64: “Problem nastaje kada moćne grupe - one koje bi zakon trebao ograničiti - kontrolišu institucije (ili pristup institucijama) osmišljene da ih drže odgovornima. Kada te grupe nisu u stanju oblikovati zakon prema svome čefu, mogu kontrolisati njegovo sprovođenje. Oni su u mogućnosti odustati od svojih zakonskih obaveza bez rizika od sankcija, ostavljajući sva opšta prava koja su im dodijeljena mrtvim slovom na papiru.”

5 *Ibid*, 106.

pak – različita pravila i obveze koje čine prava stranaka u zakonskom postupku, tačka na koju ću se vratiti – on temeljno ispituje nivo i raspodjelu resursa potrebnih da ti procesi budu poštenu. On počinje na konvencionalnom temelju da bi sve osobe trebale imati pristup osnovnom nivou pravnih resursa, ali zatim radikalno nadograđuje argument, tvrdeći da u kontekstu pravne pravde, “dovoljno” resursa znači “otprilike jednake” resurse⁶. Štaviše, ovo pravo na “otprilike jednaka” sredstva odnosi se ne samo na stranke u pojedinačnim predmetima, već i na jednak pristup pravnim sredstvima u cijelom pravnom sistemu. Wilmot-Smith bi dopustio nejednakost u raspodjeli pravnih resursa samo ako to ne bi ostavilo siromašne u gorem položaju u odnosu na alternativni aranžman. Kako bi sproveo ovu predanost jednakoj pravdi, Wilmot-Smith ne bi samo socijalizovao isporuku pravnog zastupanja kako bi dodijelio ravnomjerno kvalifikovane advokate za rješavanje sporova⁷, već bi takođe spriječio bogate da izađu iz ovog socijalizovanog sistema pribjegavanjem privatnoj arbitraži i “usisavanju” svih najboljih advokata i sudaca u procesu.

Wilmot-Smith pruža snažnu kritiku dvostruko nejednake prirode arbitraže. Bogatije osobe mogu dobiti bolje arbitre i pristup rješenju sporova, koji nisu dostupni drugima⁸. Ovim manama možemo dodati i treću: posmatrati ga kao manifestaciju ugovorne namjere stranaka, ali gdje bogatije strane mogu diktirati uslove pod kojima bilo ko sklapa ugovor s njima, mogu koristiti arbitražne klauzule kako bi prisilili drugu ugovornu stranu da se efektivno odrekne mogućnosti sprovođenja svojih zakonskih prava. To se postiže ugradnjom arbitražnih klauzula koje čine nezakonitim parničenje na sudu, ali i skupim i/ili ekonom-

ski neracionalnim da se sprovede arbitraža u sporu⁹. Za milione potrošača i malih preduzeća koji nemaju drugog praktičnog izbora nego potpisati ugovore sa obveznim arbitražnim klauzulama, učiniti arbitražu zaista dobrovoljnom bio bi više nego dobrodošao napredak. Vraćanje ovih sporova na sudove imalo bi dodatne prednosti javnog pravnog presuđivanja, uključujući transparentnost i jasniji presedan. Wilmot-Smith pravi dodatnu empirijsku tvrdnju - da dopuštanje bogatima da ugovaraju javne usluge ima korozivni učinak na kvalitetu javne opcije - kako bi podržao svoj prijedlog da država “treba odbiti pružiti ruku unapređenju sprovođenja mehanizama privatnih usluga prilikom rješavanja sporova”¹⁰.

Prepoznajući radikalnu prirodu svojih prijedloga, Wilmot-Smith posvećuje velik dio ostatka svoje knjige njihovoj odbrani od potencijalnih prigovora i objašnjavanju kako bi socijalizovana pravna služba mogla funkcionisati u praksi. On odbacuje prigovore na slobodu ugovaranja, zabrinutost zbog državnog paternalizma i potencijalnog potkopavanja nezavisnosti advokata. I dok Wilmot-Smith tvrdi da njegovom autonomno utemeljenom modelu nema prigovora¹¹, on ipak prihvata da neka od tih pitanja imaju implikacije na to kako bi se njegov model trebao implementirati. On tvrdi da bi klijenti i dalje trebali imati slobodu prilikom izbora advokata, ne samo i prilikom uslova plaćanja. U dodatku, rizik da bi centralizacija procesa dodjele pravnih resursa koncentrisala previše ovlaštenja u vladi, takođe se može kontrolisati pravilnim pridržavanjem raspodjele ovlaštenja kako bi o raspodjeli mogli odlučivati nezavisni advokati koji primjenjuju smjernice razvijene od strane vlade¹². U vezi s finansiranjem sistema, Wilmot-Smith, što nije iznenađujuće, zagovara sistem op-

6 *Jednaka Pravda (Equal Justice)*, 74–5.

7 Čija bi se plata odredila u skladu s najboljim načelima distributivne pravde za raspodjelu pravnih sredstava: Ibid 173.

8 Ibid 93.

9 Vrhovni sud SAD-a potvrdio je takve klauzule kao dosljedne s načelima slobode ugovaranja sadržanim u arbitražnim statutima: vidi npr. *Lamps Plus Inc protiv Varele* 587 US ____, 139 S. Ct. 1407, 1415 (2019); za kritiku, vidi Judith Resnik, ‘Diffusing Disputes: The Public in the Private of Arbitration, the Private in Courts, and the Erasure of Rights’ (2015.) 124 Yale LJ 2804. Mjera u kojoj bi “nepoštene” arbitražne klauzule trebale biti regulisane načelima materijalnog ugovornog prava, kao što je doktrina nesavjesnosti ili proceduralnih principa koji garantuju pravo na pošteno suđenje, fascinantna je tema kojom se nedavno bavio kanadski Vrhovni sud: *Uber Technologies Inc protiv Hellera*, 2020. SCC 16.

10 *Jednaka Pravda (Equal Justice)*, 94.

11 Vidi npr. *Jednaka pravda* 125: “pogrešno je razmišljati o pravednom pravosudnom sistemu kao o istiskivanju preferencija pojedinaca ... ne postoji način da se provede pravedan pravosudni sistem bez centralizovane kontrole ... odluka o stvaranju [pravnog sistema] nije pokušaj dopuniti izbore pojedinaca, već stvoriti okvir unutar koga pojedinci mogu birati šta žele”.

12 Ibid ch 6.

šteg oporezivanja, ali takođe priznaje da skromne sudske naknade mogu igrati korisnu ulogu u uklanjanju neozbiljnih ili dosadnih sporova¹³.

Knjiga je već dobila velike pohvale uglednih komentatora, a ujedno i neke kritike. Ako sve recenzije, bez obzira koliko bile pozitivne ili negativne, imaju oblik “ovo je izvrsna knjiga, ali...”, trebao bih jasno reći da iako je veliki dio ove recenzije posvećen dijelu “ali”, moja procjena knjige je da pridjev izvrstan treba biti podvučen, a moji “ali” su manje više b kategorije. Kao i Lord Neuberger u svojim komentarima na knjigu, predviđam da se većina pitanja za Wilmot-Smitha neće odnositi na njegovu kritiku tržišta privatnih pravnih usluga, već na njegova predložena rješenja za nepravde koje ono uzrokuje.

Knjiga koja poziva na radikalnu reviziju pravnog sistema stvorila bi, ako bi se ostvarila, nove pobjednike i gubitnike. Moramo to imati na umu kada razmatramo odgovore pravne zajednice koja je vjerovatno imala koristi, na različitim nivoima, od trenutnog pravnog sistema. Neke su kritike Wilmot-Smithove knjige izuzetno transparentne u tom pogledu – on se čak kritikuje zbog toga što nije razmotrio negativan učinak na alumni donacije studenata prava univerzitetkim fondacijama¹⁴. Ove “doći će kraj civilizacije” kritike imaju odjek ekstremnih argumenata protiv javne zdravstvene zaštite u Sjedinjenim Američkim Državama ili stvaranja Nacionalne zdravstvene službe (NHS) u Velikoj Britaniji. Ipak, nedvojbeno najveći razlog za Wilmot-Smithove prijedloge može se pronaći u ogromnoj javnoj podršci NHS-u. Zaista, javna podrška NHS-u toliko je jaka da čak i desno-orijentisani političari obećavaju povećati sredstva za njega u svojim kampanjama kada podstiču ljude da glasaju za radikalne promjene ustava¹⁵. Čini se da javnost voli socijalizaciju vitalnih javnih usluga jer su izgrađena na načelu da svako

ima pravo na jednak tretman bez obzira na okolnosti. Iako svi priznaju, uključujući Wilmot-Smitha, da kada ne bi postojala slična javna podrška za Nacionalnu pravnu službu, najveće postignuće Wilmot-Smithove knjige je ocrtavanje sofisticiranog filozofskog slučaja za isključivo javni pravni sistem, onaj koji je dizajniran za raspodjelu dobara i tereta zakonitosti jednako.

Lično, ja bih prihvatio Wilmot-Smithov model za jednak pravdu uz samo nekoliko vanrednih kvalifikacija. Ipak, neke od filozofskih i praktičnih kritika knjige imaju osnova, te ću u ispitivanju ključnih stubova Wilmot-Smithovog slučaja za jednakom pravdom takođe navesti slučaj za druga najbolja rješenja¹⁶ koja bi mogla značajno doprinijeti postizanju jednakosti koju Wilmot-Smith zagovara, ali bez troškova uključenih u njegove predložene reforme.

3. Jednaka pravda u nesavršenim pravnim sistemima

Wilmot-Smith posvećuje značajnu količinu prepiske filozofskim raspravama o jednakosti, uključujući prigovore na njene određene verzije. Za čitaoce zainteresovane za političku filozofiju, preporučio bih pronicljiv prikaz knjige *Jednaka Pravda (Equal Justice)* političkog filozofa Jamesa Wilsona¹⁷. Dvije tačke iz Wilmot-Smithove rasprave o jednakosti ističu se kao posebno važne za rasprave o tome kako finansirati i sprovesti pravni sistem. Prva je da je jednaka pravda ideal, i da je u stvarnosti nemoguća. Svi pravni sistemi moraju težiti jednakoj pravdi, ali nijedan to nikada ne može svjesno postići. Pravni postupak je suštinski primjer sistema nesavršene proceduralne pravde, gdje postoje nezavisni kriteriji za pravedan ishod—uključujući, najočiglednije, ispravnu primjenu zakona na istinite činjenice—ali nema sredstava za garanciju tog ishoda¹⁸. U skladu s tim, proučavanje pravnih procedura ispitivanje je toga koji su procesi i dokazi najbolje proračunati da una-

13 U onome što mi se čini (zanimljivim) zaobilaznim putevima, Wilmot-Smith takođe razmatra *gdje* bi se pravda trebala sprovesti kao način otvaranja rasprave o internetskim sudovima i tribunalima i važnosti načela otvorene pravde, te *kako* bi suci trebali odlučivati o slučajevima, tj. uloga sudaca kao donositelja zakona. Ove rasprave, mislim, zaslužuju zaseban tretman u drugoj knjizi i još jednoj recenziji.

14 Myriam Gilles and Gary Friedman, ‘Examining the Case for Socialized Law’ (2020) 129 Yale LJ 2078, 2097.

15 Vidi npr. Alex Morales, “Boris Johnson ima za cilj ispuniti obećanje Brexit Bus-a s podsticajem za zdravstvenu njegu” *Bloomberg* (30 July 2019) <www.bloomberg.com/news/articles/2019-07-30/johnson-aims-to-meet-brexit-bus-pledge-with-health-care-boost>.

16 Drugi recenzenti takođe su primijetili da Wilmot-Smith ne ispituje usporedni slučaj za svoj model u odnosu na ograničenije opcije reforme: Gilles i Friedman (n 14) 2110. Ovo nije sasvim tačno jer Wilmot-Smith ipak ukazuje na slučaj povećanja građanske pravne pomoć za određene vrste slučajeva, ali je u konačnici odbacuje kao neadekvatnu.

17 James Wilson, “Equal Justice: Fair Legal Systems in an Unfair World, by Frederick Wilmot-Smith” [2020] Mind fzaa042<<https://doi.org/10.1093/mind/fzaa042>>.

18 John Rawls, *Teorija pravde* (revidirano izdanje, Harvard UP 1999.) 75.

prijede pronalaženje istine u skladu s drugim krajevima zakona¹⁹. Kapacitet ovih proceduralnih i dokaznih pravila da daju pravedne rezultate nije fokus Wilmot-Smithove knjige, ali Wilmott Smith je potpuno svjestan dilema i izbora koje donosi nesavršena priroda pravnih sistema.

Uspostavljanje pravnog sistema je moralno rizično²⁰. Zakon ograničava sposobnost ljudi da preduzmu pravedne radnje u korist podvrgavanja formalnim procesima koji nose neizbježan rizik od greške. Stoga je potrebno ravnomjerno raspodijeliti beneficije i teret zakonitosti, uključujući i mogućnost da sud donese netačne presude. Svi se slažu da te šanse ne bi trebale zavisiti od proizvoljnih faktora. Nažalost, nikada ne možemo biti sigurni jesu li proizvoljni faktori uticali na sudove jer nemamo meta-test za procjenu ispravnosti pojedinačnih odluka. U nekim slučajevima, agregatna statistika je toliko oštra u različitom tretmanu koji otkriva, u kontekstu rase, na primjer, da je nesporno da koristi i teret zakonitosti nisu ravnomjerno raspoređeni²¹. Ali agregatna statistika ne može nam ništa reći o pravednosti pojedinačnih slučajeva, pa sudovi zbog toga oklijevaju koristiti statistiku za utvrđivanje ishoda pojedinačnih slučajeva iz straha da bi to moglo uzrokovati nepravdu u konkretnom slučaju.

Postoje i praktičniji, ovozemaljski razlozi zašto je postizanje jednake pravde gotovo nemoguće. Kao što Wilmot-Smith prepoznaje, brojni faktori mogu uticati na ishod slučajeva, uključujući, kako sportski komentatori vole reći, “ko to više želi” razlog. Prijedlozi Wilmot-Smitha usmjereni su na sprječavanje stranaka da kupe bolji pravni tim, ali to ne može spriječiti stranke da ulože više vremena u pripremu svog slučaja, uz mogućnost da to može dovesti do pogrešne presude u njihovu korist. Ipak, pokušaj ograničavanja stranačkih napora bio bi drakonski i teško ostvariv, kao što Wilmot-Smith priznaje.

Osnovni zaključak je da mi ne možemo garantovati jednaku pravdu u praksi. Jedno rješenje za nemogućnost mjerenja jednake pravde (u ishodima) je usvajanje najpra-

vednijih mogućih procedura za sprovođenje pravde, uključujući postizanje ravnopravnosti bilo kojeg kontradiktornog procesa između stranaka. To je zato što se odstupanja od jednake pravde mogu opravdati samo ako proizlaze iz poštenog postupka²². Ali alternativni, manje ambiciozan pristup, jeste prihvatanje analize proporcionalnosti koja teži postupcima koji su što pravedniji, uzimajući u obzir terete većeg rizika od greške i troškove pokušaja svođenja te greške na minimum. S obzirom na to da je ideal jednake pravde nedostižan, sva društva moraju odvagnuti razmatranja distributivne pravde kada kreiraju pravosudni sistem. Koliko smo spremni uložiti da postignemo jednaku pravdu znajući da je ne možemo garantovati u praksi, da nikada nećemo znati jesmo li je postigli i da postoji mnogo vrijednih stvari koje bismo mogli učiniti sa resursima koje bismo inače mogli posvetiti njezinoj potrazi?

Zanimljivo je da Wilmot-Smith započinje svoju analizu implikacija nemogućnosti pružanja jednake pravde zalažući se za drugi pristup — stvaranje “poda pravednosti” koji garantuje osnovni nivo resursa²³. Međutim, kada se “iskopava” taj pod on ažurira svoj argument na pravo na približno jednaka sredstva u skladu s obavezom na jednaku pravdu²⁴. Ključno upozorenje je, međutim, da je Wilmot-Smithova analiza previše sofisticirana da bi se svela na poziv na okupljanje za neograničenu predanost postizanja pravde za sve. On prepoznaje da čak i pravna pravda koju sprovode sudovi ima ugrađenu dimenziju distributivne pravde: niko nema pravo na neograničenu količinu resursa da brani svoja zakonska prava. Ovu tvrdnju je lijepo iznio Dworkin u “Principu, politici, postupku”²⁵. Jednaka pravda nije isto što i jednaki resursi.

Bez obzira na to, Wilmot-Smith je spreman ići daleko kako bi osigurao da mogućnost jednake pravde ne bude potkopana realnošću nejednakih resursa. Neki ključni razlozi koje on nudi za pozlaćenu pravednost obaveznog, javnog sistema jesu da ako niko ne može kupiti sopstvene suce - čak i ako su efektivni - ta logika bi se takođe trebala

19 Ibid 74–5.

20 *Jednaka Pravda (Equal Justice)*, 22.

21 Ibid 41, citirajući Michelle Alexander, *Novi Jim Crow: Masovno zatvaranje u doba daltonizma* (The New Press 2010.) 96–7.

22 *Jednaka Pravda (Equal Justice)*, 107.

23 Ibid Pogl 4.

24 Ibid 106.

25 Ronald Dworkin, *Stvar principa* (Harvard UP 1985).

primijeniti na advokate koji su jednako angažovani u procesu isporučivanja pravde. Još temeljnije, Wilmot-Smith skreće pažnju i na rizik od nepravednih ishoda u pojedinačnim slučajevima kao i na rizik sistematske nejednakosti, gdje se nekim strankama dodjeljuje osnovni nivo pravnih resursa, dok drugi mogu dobiti najbolje pravne timove koje novac može kupiti²⁶. Spektar beznadežno neusklađenih pravnih timova (bilo da se radi o talentu, vremenu ili resursima) iskivljavanjem ishoda slučajeva stvara očigledan problem vladavine prava; to povećava rizik da moć nadmaši pravo. Ali zabrinutost u vezi s vladavinom prava takođe se javlja tamo gdje pravni sistemi ne tretiraju iste slučajeve na isti način. Ono što je ključno, za razliku od tužbe David protiv Golijata gdje sumnjamo, ali ne možemo potvrditi, da je moć mogla nadmašiti pravo, u slučaju nedosljednih ishoda u sličnim slučajevima, nepravda je neosporna. Iako ne možemo znati koji je od nedosljednih slučajeva pogrešan, znamo sigurno da jedan od njih mora biti pogrešan.

I Wilmot-Smith i ja se slažemo da nedosljednost ne može opstati u pravednom pravnom sistemu, ali razvili smo različita – iako ne nekompatibilna – rješenja problema. Ja sam tvrdio da pravni sistem mora razviti procedure kako bi se izbjegao rizik nedosljednosti, usredsređujući se, u građanskom kontekstu, na obavezne postupke združivanja kao što su pravila o spajanju i kolektivnoj pravnoj zaštiti²⁷. Ukoliko se slučajevi uobičajenih činjeničnih i pravnih pitanja rješavaju jednom procedurom, onda opasnost od nedosljednosti otpada. Ideja obaveznih pravnih postupaka ima radikalne implikacije na organizaciju pravnog sistema, s obzirom na učestalost kojom se sudovi bave slučajevima koji pokreću uobičajena pitanja. Wilmot-Smithovo radikalno rješenje, nasuprot tome, ne fokusira se na pravne postupke koji bi mogli dovesti do nedosljednosti, već radije na nosioce pravnog sistema. Grubo rečeno, ako možemo izjednačiti resurse koji mogu biti dodijeljeni slučajevima, vjerovatno ćemo izjednačiti ishode koje stranke u parnici ili kriminalni optuženici postižu u tim slučajevima.

Ovo nije potpuno rješenje jer se ne bavi rizikom nedosljednih ishoda direktno. Dva skupa jednako talentovanih advokata i sudaca uključenih u različite procedure koji odlučuju o istom pitanju ipak mogu, djelujući u dobroj vjeri, doći do različitih ishoda. Problem nejednakog postupanja i dalje postoji: pravni sistem je donio rješenja od kojih se za jedan zna da je pogrešan, čak i ako su rizik od nepravde, koji se zapravo ostvario, podjednako snosile strane u Wilmot-Smithovom modelu²⁸. Ali Wilmot-Smithov model je privlačan jer je potencijalno izvodiviji od moga, svakako u kriminalnoj sferi, gdje spajanje nije praktično i moglo bi biti nepravedno u kontekstu suđenja s porotom²⁹.

Još radikalnije, Wilmot-Smithova misija za jednakost nije ograničena na izjednačavanje pojedinačnih slučajeva ili tretiranje sličnih slučajeva na isti način. Opseg Wilmot-Smithovih ambicija postaje jasan kada se obveže na jednakost u naoružanju i na Rawlsovu institucionalnu pravednost tako da pravni sistem proizvodi najveću moguću količinu jednakosti u poređenju s alternativnim aranžmanom³⁰. Maksimiziranje položaja najgoreg nije isto kao i jednaka raspodjela. Slično tome, jednakost premnosti ne zahtijeva isti nivo pravnog talenta da bi bio dostupan za sve pravne sporove³¹. Ali kada se ova dva cilja jednakosti spoje, to ostavlja Wilmot-Smithu malo manevarskog prostora pri dizajniranju pravnog sistema. Wilmot-Smith bi dopustio bogatima samo da kupuju bolje advokate, čak i u međusobnim sporovima, ako to ne bi ostavilo siromašne u gorjoj situaciji. A prema njegovim riječima, to bi ih generalno ostavilo u gore položaju jer rezultuje bogatima koji isisavaju najbolje pravne umove i potencijalno kupuju vrijeme najboljih sudaca.

Ništa od navedenog nije zamišljeno kao kritika Wilmot-Smithove analize; postoji jasna logika u tome, ali takođe postoji i očigledna napetost u posvećivanju tolikog truda postizanju približno jednakih pravnih resursa kada je krajnji cilj - jednaka pravda - nedostižan ideal. Kada odlučujemo trebamo li uložiti taj napor, vrijedi razmotriti prioritet koji bismo trebali dati potrazi za jednakom

26 Ibid 85: "Dvoje ljudi može biti povrijeđeno na potpuno isti način od strane jedne osobe. Ako prva ima prvoklasnog advokata, a druga nesposobnjakovića, prva može dobiti adekvatan pravni lijek, a druga ništa. To bi, pokazuje uslov podudarnosti, bilo kršenje vladavine prava."

27 Andrew Higgins, „Slučaj vladavine prava protiv nedosljednosti i u korist obaveznog građanskog pravnog postupka“ (2019.) 39 OJLS 725.

28 Ibid.

29 Jer to uvodi rizik da porote uzmu u obzir nevažne informacije iz drugih slučajeva.

30 *Jednaka pravda (Equal Justice)*, 77.

31 Ibid 75: "U kontradiktornom kontekstu, efektivnost mog advokata zavisi od efektivnosti vašeg."

pravdom i postoje li druge, marginalno inferiorne metode (druga najbolja rješenja) za postizanje jednake pravde koje bi uključivale znatno niže troškove. Sada se okrećem ovim pitanjima.

4. Distribucija pravde — koji prioritet trebamo dati jednakoj pravdi?

U svojoj knjizi Wilmot-Smith jasno daje do znanja da je argument za jednaku pravdu teoretski različit i odvojen od slučaja jednakosti generalno. To nas navodi da razmotrimo prioritet koji treba dati pravdi u odnosu na druge interese koje države mogu legitimno ostvarivati. Ovdje je Wilmot-Smithova teza konvencionalna iz advokatske perspektive, ali tu se ja pomalo razilazim od njega.

Wilmot-Smith počinje s pravom priznajući da su pravni resursi oskudni i da “nema dovoljno sudskog vremena da svi provedu svoj dan u sudnici; nema dovoljno advokata za sve da bi svi imali po jednog za svaki pravni problem”³². Međutim, za njega, pravni sistemi bi trebali imati prioritet nad društvenim resursima. To je zato što pravni sistemi nisu samo još jedno potrošačko dobro ili čak jedna od mnogih vitalnih javnih usluga koje bi države trebale podržavati. Pravda ima “posebnu vrijednost” koja se “pronosi do pravnih institucija”³³. U ovoj tvrdnji on ima vrlo istaknuto pravno društvo. U slučaju Unison, Vrhovni sud Ujedinjenog Kraljevstva odbacio je preskupe i često nesrazmjerne naknade za rad suda. Iznoseći presudu Suda, Lord Reed je izjavio da pravni sistemi nisu obična javna služba:

U cilju da sudovi obavljaju [svoju] ulogu, ljudi bi im morali u principu imati nesmetan pristup. Bez takvog pristupa, zakoni bi mogli postati mrtvo slovo na papiru, rad parlamenta mogao bi se učiniti ništavnim, a demokratski izbor članova parlamenta mogao bi postati besmislena šarada. Zato sudovi ne pružaju samo

javnu uslugu kao bilo koji drugi³⁴.

Za većinu političkih filozofa - od libertarijanaca do onih sa više socijaldemokratskih stavova - pravedan pravni sistem je kamen temeljac pravednog političkog poretka. Možda suprotno intuiciji, potreba da država podupire pravedan pravni sistem nedvojbeno postaje sve važnija što se više vjeruje u minimalističku državu. S obzirom na libertarijansku odbranu pravde u pojedinačnim transakcijama³⁵, generalno bez obzira na pozadinske uslove, i njihov stav da bi primarna uloga države trebala biti zaštita integriteta tih transakcija, kao što je zaštita vlasništva i ugovora, mogli bi, možda bolje - trebali bi, podržati pravni sistem koji ima prioritetno pravo na glavna javna sredstva.³⁶ Integritet libertarijanske pozicije je potkopan ako bogati cjenikanjem mogu doći do većih koristi i ako mogu kupiti izlaz od neželjenih posljedica sopstvenih sporazuma kupovinom boljih advokata ili ne držeći se sporazuma sigurni da druga strana nema sredstva za naknadu štete. Wilmot-Smith snažno kritikuje ideju da se tržište privatnih pravnih usluga može braniti kao pravedno čak i ako proizvodi nejednakosti, pod uslovom da su pojedinačne transakcije same po sebi branjive. Jesu li ljudi u poziciji priuštiti sebi pravno osiguranje ili mogu li platiti pravno zastupanje po određenoj cijeni, “nije relevantno kao pitanje pravde za spor između stranaka u sudnici. Odluka pojedinca da ne kupi pravno osiguranje ne znači da više zaslužuje trpljenje nepravde ili manje zaslužuje prednosti zakonitosti.”³⁷ Cilj pravnog sistema je eliminisati ove vrste proizvoljnih faktora koji utiču na ishod predmeta.

Wilmot-Smith čvrsto pribija svoje ideološke boje na Rawlsov ugovorni jarbol, tvrdeći da se nejednakost koja proizlazi iz dobrovoljnih tržišnih transakcija može opravdati samo tamo gdje se događaju u uslovima “pozadinske pravde”³⁸. Sistem jednake pravde jedan je od tih pozadinskih uslova: “nema smisla zabranjivati prevaru ako preva-

32 Ibid 14.

33 Ibid 3, citirajući Thomasa Nagela: “Pravda igra posebnu ulogu u političkim argumentima: pozivati se na nju znači zahtijevati prednost nad drugim vrijednostima. Nepravda nije samo još jedan trošak; to je nešto što se mora izbjegavati, ako ne pod svaku cijenu, onda u svakom slučaju bez previše pažljivog računanja troškova.”

34 R (o primjeni Unisona) protiv Lorda kancelara [2017.] UKSC 51 [68].

35 U novije vrijeme to je najpoznatije artikulisao Robert Nozick u, *Anarchy, State and Utopia* (Basic Books 1974).

36 Wilmot-Smith primjećuje da Nozick nije uzео u obzir pravdu u ispravljanju nepravde, on je jednostavno rekao da nepravde treba ispraviti: *Equal Justice* 217, fn 66, citirajući Nozicka, ibid 151.

37 Ibid 63.

38 Ibid 43: “Ako se dobici i gubici tržišnih transakcija mogu opravdati onima koji gube, pravna struktura mora biti u skladu s jednakom pravdom.”

reni ne može dokazati da je iskorišten³⁹. Veća poenta je da svako ko podržava idealnu raspodjelu resursa koja toleriše nejednakost — bilo da se radi o pozadinskim uslovima i/ili nejednakosti ishoda putem dobrovoljnih transakcija— mora se pridružiti sistemu jednake pravde kako bi održao integritet te distribucije.

Ali teže distributivno pitanje jeste koliko bismo trebali uložiti u težnju za jednakom pravdom? Nije aksiom da težnja ka ovom nedostižnom cilju treba imati prioritet nad drugim interesima koje države legitimno ostvaruju. U jeku pandemije čak bi i advokatima bilo teško reći da bi povećanje pravne pomoći trebalo biti glavni prioritet vlada. Budući da se pitanja pravde i socijalne pomoći mogu odvojiti, postoje slučajevi u kojima ne samo da bi vlade željele dati prioritet pitanjima socijalne pomoći nad pitanjima pravde (kao što to čine cijelo vrijeme kada utvrđuju proračune za zdravstvo, obrazovanje i pravosuđe), već bi promovisanje pravde moglo biti štetno za neke ciljeve sveopšte dobrobiti.

Javno zdravstvo je dobar i aktuelan primjer. Virus koji ne poštuje normativna pravila imaju tendenciju da istaknu normativne izbore koje su napravila društva – čiji su interesi najvažniji. Izazov za advokate koji vjeruju da zakon i zakonska prava imaju poseban prioritet, te da to zahtijeva odgovarajuće pravo na nesmetan pristup sudovima⁴⁰, jeste da ta prava pristupa ponekad imaju ozbiljne štetne efekte na dobrobit zajednice. Relativno rano u pandemiji, Lord Neuberger primijetio je da bi pravni sistem mogao pogoršati ekonomski pad uzrokovan pandemijom i ograničenjima povezanim s COVID-om. Rizik je da bi u vrijeme kada se čitavo mnoštvo ugovornih obaveza više ne može ispuniti, striktno provođenje zakonskih prava – od kršenja ugovora do zahtjeva za povrat imovine – moglo pokrenuti silaznu ekonomsku spiralu u kojoj bi ne samo optuženi, već i veliki dijelovi zajednice mogli nestati. Lord Neuberger je tvrdio da je stoga poželjno kompanijama pružiti nešto “prostora za disanje”⁴¹. Kako bi se to postiglo,

pozvao je na veći fokus na alternativno rješavanje sporova (alternative dispute resolution ili skraćeno ADR), za što bi se većina komentatora složila da je razumna ideja⁴². Ali s obzirom na konsenzualnu prirodu ADR-a, osim ako stranke ne pristanu kompromitovati svoja prava, zakonodavci će morati prisiliti ljude na prosvćeniji položaj - bilo odgađanjem njihove mogućnosti da sprovedu zakonska prava, kompromitirajući prava data statutom ili prisiljavanjem stranaka na obaveznu arbitražu u tu svrhu.

U Engleskoj je “Master of the Rolls” uveo moratorij na izvršenje u slučajevima zauzimanja stambenog prostora, koji je tada bio podložan pravnom osporavanju na temelju, između ostalog, prekršenog prava stanodavaca na pošteno suđenje prema članku 6. Evropske konvencije o ljudskim pravima⁴³. Članak 6. uključuje izričito pravo na suđenje u razumnom roku i implicitno pravo na pristup sudnici⁴⁴. Postoje izričite kvalifikacije o pravu na pošteno suđenje u članku 6. u vezi s javnim raspravama a implikovana prava koja su ugrađena u članku 6. od strane Evropskog suda za ljudska prava (European Court of Human Right ili skraćeno: ECtHR) takođe podliježu nužnim i razmjernim odstupanjima. Međutim, izričito pravo na pošteno suđenje u razumnom roku nije kvalifikovano. Tamo gdje su se izmjene prava na pošteno suđenje tolerisale, obično zbog nacionalne sigurnosti, ECtHR je naglasio da te promjene ne mogu narušiti samu suštinu prava⁴⁵. Stajalište stanodavaca da moratorij na zahtjeve za povrat krši njihov članak 6. prava je *prima facie* bilo jako, iako su očigledne negativne posljedice za dobrobit dopuštanja stanodavcima da izbace (mnogo hiljada) ljude iz njihovih domova, zbog okolnosti koje su potpuno izvan kontrole stanara. Zahtjev stanodavaca odbijen je samo uz obrazloženje da je odgođana bila dovoljno kratka da nije narušila suštinu njihovih prava iz članka 6. Naknadno je vlada produžila odgodu u postupku posjedovanja, uključujući produženje otkaznog roka za takva potraživanja. Bez obzira na pravne vrijedno-

39 Ibid.

40 Vidi tekst uz br. 33 i 34.

41 Jane Croft and Kate Beioley ‘Call to Give Companies “Breathing Space” on Coronavirus Litigation’ *Financial Times* (London, 26 April 2020).

42 Ibid.

43 *Arkin v Marshall* [2020] EWCA Civ 620.

44 Vidi npr. *Golder v UK* (1979–1980) 1 EHRR 524.

45 Vidi npr. *Kennedy v United Kingdom* (2011) 52 EHRR 4; *Home Office v Tariq* (2011) UKSC 35.

sti stambenog posjeda⁴⁶, šira je poenta da ponekad pravna pravda može potkopati dobrobit zajednice. Srećom, u normalnijim vremenima nema direktnog sukoba; nije zakon protiv socijalne pomoći, već izazov izbora prave ravnoteže između različitih interesa u svijetu oskudnih resursa. A zakon nije jedina hitna briga⁴⁷.

Zbog svih razloga koje Wilmot-Smith snažno artikulira, nijedan pravni sistem dostojan tog imena ne bi mogao podržati težnju za nejednakom pravdom. Ipak, moramo se prisjetiti da ono što je na kocki kada se bira između Wilmot-Smithovog modela i drugog najboljeg rješenja nije izbor za jednaku pravdu ili ne, već koliki je stepen rizika od nejednake pravde u određenim slučajevima ili kontekstima društvo spremno tolerisati. Čak i Wilmot-Smith priznaje da se njegov argument za jednaku pravdu temelji na pravu na "otprilike jednake" resurse⁴⁸. Argument za druga najbolja rješenja je da bi moglo biti moguće značajno smanjiti rizik od nejednake pravde bez poremećaja i troškova uključenih u potpunu eliminaciju tržišta privatnih pravnih usluga, uključujući tržište arbitraže. Takođe bi moglo biti moguće iskoristiti dio bogatstva stvorenog na tržištu privatnih pravnih usluga za ulaganje u bolje pravne usluge i/ili druge javne usluge. Takva druga najbolja rješenja ne mogu garantovati jednaku pravdu za sve, ali čak ni Wilmot-Smithovo idealno rješenje ne može to učiniti, čak i ako će možda moći bolje postići Rawlsov cilj da siromašnima bude bolje u poređenju s alternativnim rješenjima. U sljedeća dva odjeljka ukratko ću izložiti kako bi jaz između rizika od nejednake pravde koji bi mogao donijeti Wilmot-Smithov model i onoga koji

postoji, te drugih najboljih rješenja mogao biti uži nego što se isprva čini.

5. Druge najbolje metode za postizanje približno jednake pravde

Postoji niz proceduralnih pravila i inovacija u finansiranju osmišljenih za promovisanje, direktno ili indirektno, većeg pristupa pravdi i veće jednakosti između suprotstavljenih strana u parnici. Ovdje navodim neke ključne procedure, ali to nije konačna lista. Postoje ugovori o komercijalnom finansiranju, koji se često nazivaju nepredviđenim naknadama ili ugovorima temeljenim na odšteti, koji potencijalnim strankama u parnici daju pristup kapitalu i advokatima potrebnim za uspješno procesuiranje njihovih postupaka, često protiv vrlo dobro finansiranih korporativnih optuženika⁴⁹. Postoje pravila o fiksnim troškovima, vrlo česta u jurisdikcijama građanskog prava, koja strankama u parnici pružaju konkretnu sigurnost o njihovoj odgovornosti za nepovoljne troškove i garantuju da je svaka takva odgovornost razmjerna vrijednosti tužbe⁵⁰. Postoji mnoštvo pravila o zaštiti troškova koja ograničavaju odgovornost ili daju imunitet određenim kategorijama stranaka u postupku da plate nepovoljne naloge za troškove ako je njihov zahtjev neuspješan⁵¹. Postoje pravila o otkrivanju podataka koja su direktno osmišljena za rješavanje asimetrije informacija između suprotstavljenih strana i koja mogu pomoći u smanjenju učinaka asimetrije resursa između strana zahtijevajući od svake strane da preda svoje baze dokaza onom drugome⁵². Postoje (liberalna) pravila intervencije, češće dostupna u javnim

46 Nema sumnje da bi moglo biti i pravnih izazova za zatvaranje granica, zaključavanje, policijski sat itd.

47 Poenta koju je Wilson takođe iznio u svojoj recenziji (n 17) 8.

48 *Jednaka pravda (Equal Justice)*, 74.

49 Vidi Odredbe o ugovorima temeljenim na odštetama iz 2013., za koje je čak i Ministarstvo pravde priznalo da zahtijevaju reformu kako bi bile šire dostupne i ekonomski održive: Post-Implementation Review of Part 2 of the Legal Aid, Sentencing and Punishment of Offenders Act 2012 (LASPO) Finansiranje i troškovi građanskih parnica (februar 2019.) CP 38. Naknade za nepredviđene slučajeve uobičajene su u Sjedinjenim Državama i Kanadi, a u Australiji postoji tržište finansiranja parnica trećih strana u procvatu.

50 Pravila građanskog postupka (CPR) 45. Vjerovatno najopsežniji režim fiksnih naknada je njemački Zakon o naknadama advokata (Rechtsanwaltsvergütungsgesetz, RVG) i Zakon o sudskim naknadama (Gerichtskostengesetz).

51 CPR 44.13–44.17 (Kvalifikovano jednosmjerno prebacivanje troškova) R (Corner House Research) protiv državnog sekretara za trgovinu i industriju [2005.] EWCA Civ 192 (Zaštitni nalozi o troškovima); CPR 3.19–3.21 (Nalozi za ograničavanje troškova) Konvencija Ekonomske komisije Ujedinjenih naroda za vudropu (UNECE) o pristupu informacijama, učestvovanju javnosti u donošenju odluka i pristupu pravdi u pitanjima okoline.

52 CPR 31. U javnom je interesu "da svi relevantni materijali budu dostupni sudovima kada odlučuju o predmetima. Sudovi ne bi trebali donositi odluke u neznanju o dokumentima ili drugim materijalima koji bi, ako budu otkriveni, mogli uticati na ishod": R v Derby Magistrates' Court, ex p B [1996] AC 487 [73].

parnicama, koji dopuštaju predstavničkim organizacijama, nevladinim organizacijama, javnim tijelima, pa čak i običnim građanima da intervišu u pravnim postupcima s ciljem ili efektom stavljanja više ili bolje argumente u prilog stavu podnositelja zahtjeva u parnici obično protiv države ili nekoga ko koristi ovlaštenja koje je dodijelila država⁵³. Postoje mehanizmi kolektivne pravne zaštite, koji su češće dostupni u privatnim parnicama, osmišljeni za prevladavanje svake asimetrije financijskog interesa u ishodu sporova i resursa dostupnih za vođenje sporova koji utiču na veliki broj ljudi.⁵⁴ Postoje specijalizovani sudovi stvoreni s ciljem osiguravanja da su njihovi postupci posebno prilagođeni potrebama stranaka u parnici, sa sucima koji imaju onoliko ili više stručnosti u predmetu parnice od advokata koji se pojavljuju pred njima⁵⁵. Takođe ne bismo smjeli zanemariti prevladavajuće ili sveobuhvatne obaveze stranaka i advokata da osiguraju da se sporovi rješavaju proporcionalno⁵⁶. Na nekim se mjestima ovaj proporcionalni zahtjev radikalno tumači tako da uključuje obavezu da strane ne budu prezastupljene⁵⁷.

Niti jedno od ovih proceduralnih i financijskih rješenja ne daje potpuni odgovor na Wilmot-Smithovu tezu; kad bi postigli savršenu "jednakost oružja" (da upotrebimo terminologiju Evropskog suda za ljudska prava), tržište pravnih usluga izgledalo bi sasvim drugačije od onoga što izgleda danas. U praksi, međutim, kada te proceduralne inovacije dobro funkcionišu i kada djeluju u kombinaciji, mogu uvelike doprinijeti izjednačavanju uslova za sve strane koje bi inače bile neusklađene u pravnom zastupanju koje bi mogle dobiti na privatnom tržištu.

Wilmot-Smith prešućuje druge temeljne aspekte pravnog procesa osmišljenog da osigura da oni s najboljim advokatima ne pobijede iz toga razloga – ponajprije sudac⁵⁸. Čitajući Wilmot-Smithovu knjigu, ponekad se čini kao da je sudac nemoćan u sprječavanju bogatih da preusmjere tok beneficija i tereta zakonitosti u svoju korist. Wilmot-Smith bi to sigurno porekao, pa se argumentacija svodi na to koliko često se to događa i koliko bi se toga moglo ublažiti boljom obukom sudaca. Postoji jasna potreba da se prizna da sudac ne bi trebao ostati pasivan, poput Sfinge, dok stranka s dobrim resursima optrčava oko svog protivnika ili ga tjera na pokornost ili bankrot. Jedna doktrinarna tačka koja podupire Wilmot-Smithovu zabrinutost jeste da, iako suci priznaju da trebaju više intervenirati kada se bave strankama u parnici uživo, oni nastavljaju tvrditi da oni ne mogu izravnati ljestvicu pravde korištenjem sopstvene pravne stručnosti kako bi pomogli nezastupljenim ili neadekvatno zastupljenim strankama. Postoji strah da bi to uključivalo ulazak sudaca u kontradiktornu arenu, čineći suđenje nepravednim ili stvarajući utisak pristranosti. Konkretno, suci bi se trebali suzdržati od ulaska u forenzičku, tj. činjeničnu arenu, ali mogu razjasniti pravna stajališta stranaka⁵⁹. Teškoća s ovim pristupom je u tome što bi granicu između činjenica i prava moglo notorno teško biti povući. Kada stranke u parnici nisu u poziciji identifikovati najbolje pravne argumente koji potkrepljuju svoje stajalište, postoji rizik da možda neće priložiti odgovarajuće dokaze u prilog tim tvrdnjama. Ti su rizici posebno visoki u slučaju stranaka bez zastupnika, no većina će advokata svjedočiti slučajevi-

53 U Engleskoj, sud ima ovlaštenja dopustiti svakome da intervišu u postupku sudske revizije (CPR 54.17; vidi takođe CPR52.25) i sve je spremniji to učiniti. Isto vrijedi i za Vrhovni sud Ujedinjenog Kraljevstva (Pravila Vrhovnog suda iz 2009., pravila 15 i 26): vidi gospođu sutkinju Nathalie Lieven, "Interventions in Judicial Review Proceedings" in A Higgins (ed), *The Civil Procedure Rules at 20* (OUP 2020) poglavlje 7.

54 Iako je odustajanje od kolektivnih tužbi dostupno pred Žalbenim sudom za zaštitu tržišnog takmičenja Ujedinjenog Kraljevstva, najzrelijih režimi kolektivnih tužbi dolaze iz drugih zemalja običajnog prava, posebno Sjedinjenih Država (Pravilo 23 Saveznih pravila građanskog postupka), Kanade (npr. Zakon o grupnim postupcima 1992. (Ontario)) i Australije (Zakon o Saveznom sudu Australije iz 1976. (Cth), dio IVA).

55 Ovo je načelo vodilja mnogih specijaliovanih sudova širom svijeta, uključujući i Englesku. Uzmimo samo jedan primjer, UK Competition Appeal Tribunal sebe opisuje kao "specijalizovano pravosudno tijelo s međudisciplinarnim iskustvom u pravu, ekonomiji, poslovanju i računovodstvu koje saslušava i odlučuje u slučajevima koji uključuju tržišno takmičenje ili pitanja ekonomske regulative".

56 CPR 1.1 (The Overriding Objective).

57 Civil Procedure Act 2010 (Victoria), ss 24, 29; *Yara Australia Pty Ltd v Oswal* [2013] VSCA 337.

58 Wilson (n 17) 8.

59 Nedavni slučaj u kojem je sud za zapošljavanje propustio učiniti potonje iz straha da će učiniti prvo je *Mervyn protiv BW Controls Ltd* [2020] EWCA Civ 393.

ma u kojima stavovi zastupanih stranaka znatno evoluiraju tokom parnice, često kao odgovor na upite i pitanja sudaca. Nije očigledno zašto je davanje pravnog savjeta suca dopušteno kada obje strane zastupaju (otprilike) jednako iskusni advokati, ali predstavlja kršenje njihove sudske nepristranosti kada jedna strana nema zastupnika ili kada je očigledno “bez dodijeljenog advokata”. Ovo kratko ulaženje u detalje pokazuje da iako postoji mnogo teškoća koje postojeći zakon stvara za postizanje jednakosti stranaka u parnici, takođe postoji značajan prostor za poboljšanje proceduralnih pravila kao drugog najboljeg rješenja za smanjenje rizika od nejednake pravde.

6. Teškoće i troškovi postizanja približno jednakih pravnih resursa

Nakon što smo ukratko predstavili dobitke jednakosti koje bi različita proceduralna i finansijska pravila mogla postići bez troškova uključenih u Wilmot-Smithov model, sada je vrijedno razmotriti načine na koje Wilmot-Smithov model može zaostati u jednakoj pravdi. S tim u vezi moglo bi se istaknuti nekoliko stvari. Ovdje ću opet ukratko proći kroz njih, i pritom skicirati neke od potencijalnih prednosti tolerisanja određenog stepena nejednakosti u pristupu pravnim resursima.

Prvo, može biti veoma teško eliminisati efekte bilo koje nejednakosti iz sudnice koja postoji van nje. Jedan od pritiska na proračun za pravnu pomoć koji je u konačnici doveo do toga da su ga vlade uzastopno dramatično smanjile bio je cilj ne samo pružanja pravnog zastupanja siromašnima, već i garancije jednake kvalitete pravnog zastupanja, tako da siromašni nisu u nepovoljnijem položaju u poređenju s njihovim bogatijim protivnicima⁶⁰. Wilmot-Smithovim prijedlogom izbjegavaju se troškovi prelaska na niži nivo, ali postoje i značajni praktični izazovi pri prelasku na niži nivo uskraćivanjem bogatima mogućnosti kupovine

pravnih usluga. Najočiglednije je da bi bogati i dalje mogli kupiti pristup nereguliranim pravnim uslugama, uključujući zapošljavanje pravnika u kompaniji. Lako dostupan pristup internom advokatu pruža znatne prednosti kako u parnici, čak i ako advokati nemaju pravo na slušanje, tako i u drugim kontekstima savjetovanja⁶¹. Često nejednakost u parnici nije proizvod dva neusklađena advokata, već nivoa dodatne pravne podrške koja je dostupna svakoj stranci. Na primjer, jednog starijeg advokata može podržavati falanga vanjskih i internih advokata, dok drugog starijeg advokata podučava samotni advokat uz nešto parappravne podrške. Wilmot-Smith nije mogao vjerodostojno natjerati falangu van sudnice na način koji je u skladu s principom otvorene pravde, a čak i da je moguće, nejednakost pripremljenosti bi se i dalje obično vidjela u kvaliteti slučaja predstavljenog na sudu. Wilmot-Smith prepoznaje ovaj rizik i da bi to moglo dovesti do savjeta iz očajja, ali takođe priznaje da to pokazuje zašto bi korisnici privatnih sistema pravnih usluga mogli biti pozvani na unakrsno subvencionisanje javnog sistema: bogati još uvijek koriste javni sistem (u sudskim postupcima) i degradaciju kvaliteta javnog sistema (kroz povlačenje ulaska na neregulirano tržište advokatskih usluga)⁶².

Drugo, smanjivanje ili povećanje pravnog talenta dostupnog strankama u sporu, naravno, ne ujednačava moć dostupnu tim strankama. Ovo je posebno važno u bilo kom obliku istrage, spora ili postupka koji uključuje državu i njezine regulatorne agencije. Jedna od velikih prednosti Wilmot-Smithovog prijedloga je ta što bi mogao napraviti značajan prodor u ključni nedostatak vladavine prava koji se nedvojbeno povećava – izazov suđenja protiv korporacija koje su postale toliko velike da regulatori sebi ne mogu priuštiti akciju protiv njih i umjesto toga učestvuju u oblicima pregovaranja o priznanju krivice, ali iz pozicije slabosti, a ne snage⁶³. S druge strane, javna tijela posjeduju niz ovlaštenja i privilegija koje nisu dostupne čak ni najbogatijim

60 Adrian Zuckerman (ed), *Civil Justice in Crisis: Comparative Perspectives of Procedure* (OUP 1999) 36.

61 Poentu koju je takođe iznio Scheiber: “Možete spriječiti bogate da angažuju advokate da ih zastupaju u službenom pravnom svojstvu. Ali ne možete ih spriječiti da zaposle ljude s pravnim znanjem”: Noam Scheiber, “The Case for Socialized Law” *New Republic* (3. veljače 2014.) fn 21 <https://newrepublic.com/article/116424/socialized-law-radikalna-rjesenje-nejednakost>.

62 *Jednaka pravda (Equal Justice)*, 105.

63 Jedan primjer vrijedan pažnje iz Australije bila je odluka Regulatornog tijela za tržišno takmičenje i zaštitu potrošača (ACCC) da prihvati obaveze međunarodnih duvanskih kompanija da više ne koriste “blage” i “lagane” deskriptore u svom marketingu umjesto preduzimanja mjera za provođenje. Predsjednik ACCC-a branio je odluku, rekavši: “Ovakav slučaj zahtijeva resurse zbog prirode dokaza koji se iznose ... borili bismo se protiv moćnih kompanija s ogromnim resursima i moramo to uzeti u obzir ... Prema jednoj analizi ovo bi moglo iscrpiti sve naše resurse odjednom.” www.tobaccoinaustralia.org.au/chapter-16-litigation/16-2-litigation-brought-by-australian-consumer-and-regulatory-groups-against-the-tobacco-industry.

građanima, uključujući informacije - prikupljanje ovlaštenja i imuniteta od otkrivanja. Jedno pitanje o kojem sam nastavio razmišljati nakon što sam pročitao *Jednaku pravdu (Equal Justice)* jeste da li je cilj pružanja "otprilike jednakih pravnih resursa" takođe imao implikacije na asimetriju proceduralnih ovlaštenja koja je uobičajena u parnicama koje uključuju državu i njene predstavnike. Vjerovatno je da Wilmot-Smith nije ispitao ovu temu, s obzirom na to da se tu pravila koja se odnose na provođenje pravde počinju preklapati s materijalnim javnim zakonima koji regulišu odnos između države i građanina. Ipak, pojašnjenje njegovog stava o ovom pitanju bilo bi dobrodošlo.

Još jedna povezana kritika resursa kojima bi se Wilmot-Smith posvetio u izjednačavanju tržišta pravnih usluga je da to možda neće riješiti mnoge uzroke nejednake pravde. Jedan od uzroka je rasizam, fenomen koji Wilmot-Smith spominje kako bi pokazao uticaj proizvoljnih faktora na pravni sistem⁶⁴. Ukrštanje između rase i klase bez sumnje postoji, ali kao bijelac iz srednje klase potpuno sam svjestan činjenice da su moji izgledi da će me policija zaustaviti i pretražiti nevjerovatno mali u poređenju s obojenim pripadnicima srednje klase. Iako se rješavanje pitanja bogatstva i rasne nejednakosti međusobno ne isključuju, veća pravna raznolikost i bolja obuka o implicitnoj pristranosti, u kombinaciji s drugim, jeftinijim i razornim pokušajima da se umanje efekti nejednakosti bogatstva, mogli bi proizvesti veću jednakost po funti (da upotrebimo grubi ekonomski jezik) nego što bi prijedlozi Wilmot-Smitha mogli postići⁶⁵.

Konačno, difuzna priroda tržišta pravnih usluga čini postizanje jednakosti u pristupu pravnim uslugama vrlo teškim, a možda i nepoželjnim. Difuzna priroda tržišta pravnih usluga mjesto je gdje se argumenti za socijalizovanu zdravstvenu zaštitu i pravne usluge počinju razilaziti, čak i ako su korisna poređenja u drugim aspektima. Jedan od najjačih argumenata u korist socijalizovane zdravstvene

pomoći je da smo svi ljudi: svi imamo iste potrebe i iste biološke slabosti, podložne relativno malim genetskim varijacijama. Tijelo diktira raspon stručnosti potrebne za vođenje uspješnog zdravstvenog sistema, a svako će se možda morati osloniti na tu stručnost u nekom trenutku svog života. Raspon pravnih osoba kojima pravni sistem mora služiti, te zakona i pravnih zahtjeva kojima treba upravljati, može biti beskrajno širi. Ne trebaju sve pravne osobe (stvarne i umjetne) advokate za intelektualno vlasništvo, korporativne advokate ili porodične advokate itd. Iako je glavni fokus Wilmot-Smithove knjige jednaka pravda u građanskim parnicama i kaznenim postupcima, Wilmot-Smith povremeno zaroni u pitanje šta jednakost generalno zahtijeva od tržišta pravnih usluga. Konkretno, kada raspravlja o pitanju savjeta o oporezivanju, Wilmot-Smith predlaže da je najbolje rješenje uskratiti pravnu pomoć svima na temelju toga da se oporezivanje prvenstveno odnosi na dobrobit, a ne na pravdu⁶⁶. To bi moglo dovesti do gore spomenutog problema, gdje bogati mogu pristupiti neregulisanim pravnim uslugama koje im pomažu, a siromašni ne bi dobili nikakvu pomoć. Još važnije, tržište neparničnih pravnih usluga toliko je difuzno da nije očigledno kako bi izgledala jednaka usluga pravnog savjetovanja⁶⁷.

Ne sugerišem da je prikaz jednakog tržišta pravnih savjeta nemoguć, ali zahtijeva definiciju pravnih usluga, a na marginama to nije jednostavno. U parnici "Three Rivers", koja se ticala ispravnog obima povjerljivosti pravnog savjeta, barunica Hale je slavno izjavila: "U interesu je cijele zajednice da advokati svojim klijentima daju zdrav savjet, tačan u pogledu zakona i razuman u pogledu njihovog ponašanja"⁶⁸. Privilegija pravnog savjetovanja, stoga, nije bila ograničena na savjete o zakonu, već je proširena na ono što bi trebalo učiniti razborito i razumno u relevantnom pravnom kontekstu⁶⁹. Centralizovani sistem za davanje ove vrste "mudrih savjeta" bio bi složen i visoko politizovan.

64 Vidi n 21.

65 Sličnu tvrdnju iznosi i Wilson u svojoj recenziji (n 17) 8.

66 *Jednaka Pravda (Equal Justice)*, 194: "nekoliko će ih navesti u iskušenje pomisao da bi vlada trebala osigurati [porezne] advokate; jednostavno se ne čini nepravednim dopustiti pojedincima da sami uređuju svoje porezne poslove. To se najbolje objašnjava razlikom između pravde i socijalne pomoći. Porezni sistem... u konačnici je pitanje socijalne pomoći..."

67 Vidi npr. Richard Abel, *Socializing the Legal Profession: Can Redistributing Lawyers' Services Achieve Social Justice?* (1979) 1 *Zakon i politika* 5, 15–16: "kada dođemo do pregovora, planiranja, savjetovanja i izrade nacrt, nemogućnost izjednačavanja pristupa pravnom zastupanju jedva da zahtijeva argumentaciju".

68 *Three Rivers DC v Bank of England (No 6)* [2004] UKHL 48 [61].

69 *Ibid* [62].

Štaviše, golemi iznosi koje bogati troše na takvo savjetovanje (empirijske studije sugeriraju da su advokati praktički sveprisutni u velikim korporacijama⁷⁰), sugeriraju da postoji velika ekonomska vrijednost u tim uslugama i da će njihova raspodjela vjerojatno biti efektivna, s obzirom na sofisticirane aktere uključene u tržište. Umjesto da uloži goleme napore u izjednačavanje pristupa pravnim uslugama koje su dostupne korporacijama, država bi također mogla izabrati efektivnije oporezivanje ovog tržišta.

Jedan argument u prilog ovom modelu unakrsnog subvencionisanja jeste da direktne koristi od izjednačavanja dostupnosti advokata mogu biti marginalne na difuznom tržištu pravnih usluga⁷¹. Advokati specijalizovani za *početne javne ponude* (initial public offerings ili kraće IPO) neće biti od velike koristi malim preduzećima bez namjere izlaska na berzu. Sugerisati da IPO advokati razviju uopštenije savjetodavne vještine kako bi pomogli “običnim ljudima” u njihovim svakodnevnim pravnim problemima bilo bi neefektivno i smanjilo bi nivo specijalističke stručnosti⁷². Naravno, centralizovani sistem ne mora zahtijevati obuku samo advokata opšte namjene; ni NHS ne funkcioniše na ovaj način. Međutim, s obzirom na to da većina nas nikada neće trebati advokate za spajanja i akvizicije i IPO-e, te da ljudi koji ih koriste imaju golemu sredstva na raspolaganju i plaćaju velike iznose za njih, postoji razuman argument za korištenje unakrsnog subvencionisanja za bolju raspodjelu bogatstva stvorenog ovim uslugama, za razliku od izjednačavanja pristupa njima⁷³.

Vlada Ujedinjenog Kraljevstva je preduzela neke probne korake u smjeru unakrsnog subvencionisanja pravnog sistema. Godine 2015. uvela je pojačane sudske naknade, odnosno sudske naknade koje se naplaćuju iznad troškova

rješavanja spora u javnu blagajnu, za pojedine vrste novčanih potraživanja. Naknade su postavljene na 5% od ukupnih iznosa za sporove. Međutim, u očigledno regresivnom potezu, takve naknade su ograničene na iznos od 10.000 britanskih funti, tako da svi sporovi u vrijednosti većoj od 200.000 funti uglavnom nisu bili pogođeni ovom mjerom⁷⁴. Jedna od zanimljivosti korištenja povećanih sudskih naknada u odnosu na pravni sistem koji se u potpunosti finansira opštim oporezivanjem je da bi oni mogli biti efektivan način oporezivanja mnogih stranih kompanija i stranaka u parnici koji koriste engleski pravni sistem, ali nisu porezni korisnici sa sjedištem u UK-u. Stavljajući po strani tehničku raspravu o najboljem načinu maksimiziranja prihoda od korištenja pravnog sistema i preciznom obliku Lafferove krive za pravne usluge⁷⁵, ključno je pitanje želimo li podstaknuti privatno tržište pravnih usluga i oporezovati ga efektivnije kako bi finansirali pristupačniji sistem, iako djelimično nejednak i s većim rizikom od nepravde u nekim slučajevima, ili ga eliminisati kao dio predanosti jednakoj pravdi. Wilmot-Smith implicitno priznaje da bi, uz sve ostalo jednako, njegov model smanjio tržište pravnih usluga, zbog čega spaja svoju zabranu pregovaranja privatnih cijena za pravne usluge sa zabranom ugaovaranja van javnog pravnog sistema u cjelini. Njegova zabrinutost zbog bijega bogatih u arbitražu sigurno je opravdana, ali i ovdje bi drugo najbolje rješenje moglo biti pronaći načine za bolje oporezivanje tržišta privatnih arbitraža, bilo kroz oporezivanje korištenja uključenih advokata i/ili kroz sudske troškove izvršenja arbitražnih odluka.

Neki od ovih argumenata jednakosti protiv efektivnosti također se mogu primijeniti na argumente o zdravstvenoj zaštiti. Dok je nacionalizovani zdravstveni sistem mogu-

70 Vincent Alexander, “The Corporate Attorney–Client Privilege: A Study of the Participants” (1989) 63 St John’s L Rev 191, 273.

71 Wilmot-Smith primjećuje da je čak i Marx bio naklonjen pristupu da korisnik plaća za pravne usluge, s obzirom na to da ih je tada isključivo koristila vladajuća klasa i od njih je imala koristi: Karl Marx, Critique of the Gotha Program (Robert C Tucker ed, 2nd edn, prvi put objavljeno 1875., WW Norton & Company 1978.) 539.

72 Wilmot-Smith se slaže. On tvrdi da bi svaka takva pro bono šema trebala zahtijevati od advokata da plate dio svog novca, a ne svog vremena, te da bi se ta sredstva trebala ponovno uložiti u pravosudni sistem: Equal Justice 201.

73 Za raspravu o modelima unakrsnog subvencionisanja, vidi Andrew Higgins, „Rebooting the Cab Rank Rule as a Limited Universal Service Obligation” (2017.) 20 Pravna etika 201; Andrew Higgins, „Troškovi građanske pravde i ko plaća?” (2017.) 37 OJLS 687.

74 Ministarstvo pravde, Povećane sudske naknade—Odgovor Vlade na 2. dio savjetovanja (Cm 8971, 2015.). Promjene su uvedene Uredbom o naknadama za građanske i porodične postupke (izmjene) 2015., SI 2015/576.

75 Tačka koju je UKSC razmatrao u predmetu Unison, iako je u tom slučaju vjerovatno pogrešno primijenjena: vidi Andrew Higgins, “The Supreme Court Turns the Judicial Rhetoric on Access to Justice up to 11 As It Strikes Down Unaffordable and Disproportionate Employment Tribunal Fees, but Key Pitanja o finansiranju građanskog prava ostaju: R (o primjeni Unisona) protiv lorda kancelara [2017.] UKSC 51” (2018.) 37 CJQ 1, 6–7.

će ostvariti, pitanje je hoće li on generalno donijeti veće zdravstvene koristi od drugačijih sistema. Ovo pitanje daleko nadilazi stručnost ovog autora, ali postoji literatura o tome mogu li mješoviti javni i privatni modeli, kao što je australijski sistem, ili regulisani modeli temeljeni na socijalnom osiguranju, uobičajeni u Evropi, proizvesti bolje zdravstvene ishode za neke mjere⁷⁶.

7. Zaključak

Odstupivši jedan korak, važno je priznati koliko je skromna moja rezervisanost prema Wilmot-Smithovom modelu. Čak i ako je potpuno utemeljena, svodi se na niz dobro poznatih, ali banalnih opažanja: niti jedan pravni sistem nije savršen; ne postoji jedinstveno rješenje za sve nedostatke pravnog sistema; sve regulatorne šeme dovode do teških slučajeva na marginama; postizanje jednake raspodjele može dovesti do smanjenja veličine robe koja se distribuiše; zakon nije jedina hitna briga, ponekad su druge brige važnije.

Vrijednost ovih zaključaka, u kombinaciji s proceduralnim i finansijskim pravilima koja su, i mogla bi biti, bolje osmišljena za promovisanje jednake pravde, jeste istaknuti ključni normativni izbor koji treba napraviti: jesmo li spremni platiti vrlo značajne troškove umanjena, možda skromno, rizika od nejednake pravde? Druga najbolja rješenja koja zadržavaju privatno tržište pravnih usluga imaće veći rizik od nepravde (iako nikada nećemo znati koliko veći). Međutim, druga najbolja rješenja mogu proizvesti znatne dodatne resurse. Država bi mogla upotrebiti te resurse za pružanje više pravnih koristi, čineći sistem dostupnijim većem broju ljudi i za širi raspon pravnih problema, ili bi mogla upotrebiti prihode od poreza za ulaganje u druge važne javne usluge⁷⁷. Ako priznamo da nesavršena priroda čak i najpoštenijeg pravnog sistema - san o jednakoj pravdi uvijek će biti samo san - slučaj za druga najbolja rješenja postaje privlačniji.

Da parafraziramo Deng Xiaopinga, ako ne možete biti sigurni da mačka hvata i dijeli odabrane miševе odabranim

ljudima, zašto ne biste odabrali mačku koja hvata nekoliko miševa za sve, čak i ako se podijele nejednako? Postoje dvije očigledne mane u ovoj analogiji koje naglašavaju snagu Wilmot-Smithove knjige. Prvo, naš pravni sistem trenutno ne pruža nešto pravde svima; mnogima se potpuno uskraćuje. Druga najbolja rješenja koja sam ovdje skicirao samo su nešto manje od pustog sna Wilmot-Smithovih prijedloga za jednaki pravni sistem. Drugo, fokusiranje na bogatstvo koje stvara pravni sistem i na dobra djela kojima ono može pridonijeti, jasno spaja pravdu sa socijalnim beneficijama. To bi moglo biti legitimno iz marksističke perspektive, a posebno privlačno kineskim komunističkim diktatorima čiji je režim istovremeno odgovoran za izvlačenje više ljudi iz siromaštva nego bilo koji drugi u istoriji i upravljanje pravnim sistemom koji je crna rupa. Međutim, mnogi bi čitaoci, a sigurno i većina pravnikа, pravedan pravni sistem smatrali kamenom temeljcem pravednog političkog poretka. Čitaoci koji prihvataju da principi pravde i blagostanja ne egzistiraju istovremeno smatraće ovu knjigu privlačnom, kao i hitnom, za čitanje.

Možda Wilmot-Smithovi prijedlozi neće biti realizovani u praksi, ne zato što im nedostaju zasluge, već zato što bi se moćne sile udružile protiv njih. Wilmot-Smith to priznaje. Ali nekada davno, zadatak stvaranja nacionalne zdravstvene službe koja je dodjeljivala medicinsku zaštitu prema vrijednosti tretmana za pacijenta, a ne prema sposobnosti pacijenta da ga plati, suočen s žestokim protivljenjem konzervativaca, dobro organizovanoj profesiji činilo bi se nemogućim. Sumnjam da ćemo dočekati dan kada će desničarski političari voditi kampanju protiv britanskog članstva u kooperativnim regionalnim ili međunarodnim institucijama obećavajući više ulaganja u nacionalizovanu pravnu službu. Međutim, ako to učinimo, Wilmot-Smithova knjiga odigraće malu, važnu ulogu u toj transformaciji i ja ću biti među prvima koji će mu zapljeskati.

(Prevela: Ana Galić)

76 Vidi npr. Irene Papanicolas i drugi, „Performance of UK National Health Service Compared With Other High Income Countries: Observational Study” (2019.) 367 British Medical Journal l6326 <http://dx.doi.org/10.1136/bmj.l6326>; Fond Commonwealtha, “Health Care System Performance Rankings” (13. srpnja 2017.) www.commonwealthfund.org/chart/2017/health-care-system-performance-rankings. Wilmot-Smithova teza ne zahtijeva potpuno izjednačavanje pravnih resursa, ali činjenica da on tvrdi da jednaka pravda zahtijeva centralizovani proces za dodjelu pravnih resursa ukazuje da bi, za njega, takvi modeli utemeljeni na osiguranju ili mješoviti javno/privatni modeli mogli biti više efektivni, proizveli bi i više nepravde.

77 Socijalizovani sustavi, kao i svi sustavi, moraju na neki način omjeriti resurse. Wilmot-Smith postavlja neka vodeća načela za određivanje raspodjele resursa između predmeta i osoba s pravnim problemima u nacionaliziranoj pravnoj službi u poglavlju 10.

Есеј

ПРИРОДНА ФИЛОЗОФИЈА РУЂЕРА БОШКОВИЋА

Александар Обрадовић

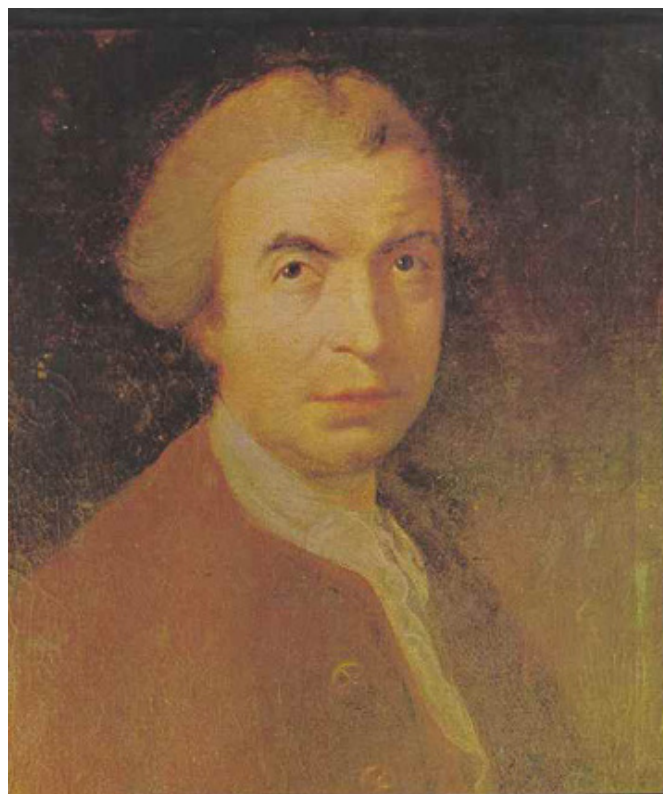
Градишка, Република Српска, Босна и Херцеговина
greataco@gmail.com

Philosophiae Naturalis Theoria redacta ad unicum legem virium in Natura existentium или *Теорија њприродне филозофије* (скраћено: *Теорија*) је основно Бошковићево дјело настало након низа година истраживања и промишљања о природи.

У њему је Бошковић изложио основну мисао о „јединству сила“, односно о атомима као „непротежним силама“ као основама цјелокупне стварности. Њутн је прије Бошковића показао да привлачне и одбојне силе постоје у атомима. Тајну настајања свих појава, по Бошковићу, треба тражити управо у тим привлачним и одбојним силама. До своје тзв. *Теорије* Бошковић је дошао проучавајући теорије Лајбница и Њутна.

Након што је Лајбниц објавио дјело *Монадологија*, а Исак Њутн дјела *Принципи сила* и *Филозофија њприроде* било је тешко рећи нешто ново, узимајући у обзир научни квалитет наведених дјела Лајбница и Њутна. Бошковић је испитивао ова дјела да би истраживањем дошао до теорије „новога свијета“. Критиковао је Лајбницево идеје сила разликујући потенцију као узрок убрзања и *vis aktiva*-у као тренутно дјеловање. Бошковић је својом теоријом сила довео у питање теорију материје јер је атому као (према тадашњем схватању) недјељивој честици супротставио силу. Тако је његова теорија динамичка теорија сила. То значи да су само силе оно што је вјечно, непрекидно у простору и времену, док се свака материја и материјална појава налазе у дисконтинуитету.

За стварање ове теорије Бошковић је ишао истра-

Јосип Руђер Бошковић (1711-1787)

живајући природу из јединства филозофије и науке. Бошковићева наука није чиста математика или чиста геометрија, него теорија, односно филозофија која користи математичко-геометријска достигнућа. Бошковић се тако користи појединачним наукама да би кроз филозофску рефлексију дошао до општих схватања тј.

своје теорије сила. Слично Аристотелу он чува јединство *fronesis*-а и *epistema*-е.

Ова теорија је велики напредак у спознаји природе јер је Бошковић „првобитно својство твари“ свео на јединствен принцип тј. на силу, а исти принцип је доказао „исправним закључивањем“ тј. дедукцијом.

Индукција¹ и дедукција као методе спознавања природе

Руђер Бошковић се трудио да у свој научни рад уведе најбоље методе којима ће доћи до истине о природи. Пред собом није имао само Аристотела (познавање његове логике и методологије), него и Галилеја тј. његове „методе нове науке“ које почивају на четири захтијева:

1. Уважавати повезаност математике и искуства;
2. Увиђати проблематични карактер научних резултата;
3. Прихватити став да научна теорија не застарјева;
4. Користити „регресивно-аналитичку методу“ или „методу откривања“ онога што је иза видљивог и чулног.

За разлику од Галилеја Бошковић није имао повјерења у искуство. За њега се математика и искуство могу битно разликовати па је потребно направити некакву научну теорију за рјешавање емпиријских проблема. То значи да се у истраживању траже случајеви у којима нема доказа неког закона. Нпр. тражити случајеве гдје нема доказа за присуство закона континуитета. Примјеном овог правила Бошковић долази до закона сила јер није могао наћи њему протупримјер. Та мисао га је водила ка тражењу теорије која би имала апсолутну вриједност.

Бошковић није имао превише повјерења у „комплетну индукцију“ и у методологију Френсиса Бекона. По Руђеру научно сазнање почиње да се развија са хипотезом чија се основаност мора доказати да би била прави темељ за истраживање. „Сматрам да ће и надаље бити врло тешко спознати унутрашњи сплет појединих тијела, али се не бих усудио тврдити да је и то сасвим немогуће“ написао је Руђер у својој *Теорији њриродне филозофије*. За њега индукција може негдје бити поуздана, али у науци је ограничена. Недостатке

индукције надомијешта дедукцијом али је упитно да ли ће људско сазнање икада бити апсолутно и коначно.

Бошковић не прихвата став Њутновог дјела *Филозофија њрироде на њринцијима математике* гдје се филозофија своди на „експериментална истраживања математичких принципа“, а математика постаје универзална наука. Филозофија природе је према Бошковићу „контемплативна филозофија чији мисаони ход иде од додира и чулности ка рефлексiji и научној спознаји природе.“ То је суштина његове нове врсте природне филозофије. Бошковић у *Теорији* пише да је познавао Лајбницево и Њутново теорије и даље наставља: „Међутим, ја нисам из жеље за помирењем из тих теорија узимао по властитој вољи оно што бих могао међу собом сложити и повезати, већ сам се, без сваке предрасуде, пошавши од сигурних и општеприхваћених принципа, послужио логичким умовањем, па сам непрекинуто повезаношћу закључака, дошао до једног јединог, једноставног и непрекинутог закона сила које постоје у природи, који им својом примјеном даје састав елемената материје, законе механике и општа својства саме материје... То сам извео не из произвољних претпоставки и измишљених објашњења, већ једино из континуираног слиједа умовања.“

Основа из које Бошковић дедукује све појединачне и посебне ставове је у „недјељивим и непротежним тачкама које су у бескрајном простору тако разасуте да су по две било које од њих међусобно удаљене неким размаком који се може бескрајно повећавати и смањивати, али никако не може сасвим нестати без међусобне компетенције тих тачака.“ Овај став није извукао некаквим искуством већ рефлексijом, али кренуо је од непотпуне индукције јер за проналажење општих природних закона индукција има највећу снагу. Бошковић пише: „Помоћу индукције се дошло до спознаје о простору, форми, непробојности, инерцији и општој гравитацији. Тим спознајама се не противи ни један разлог.“ Дакле, индукција узима чулне податке па даље се креће ка рефлексiji.

Бошковић сматра да су силе те које су непрекидне, основа стварности, њен битак. Закључује и да не постоји ни један примјер који би оспорио закон континуитета.

1 Бошковићу је индукција као мисаони процес закључивања од посебног и појединачног ка општем врло битна. Користио ју је уважавајући њен „проблематични“ карактер.

За њега је индуктивни закључак основа дедуктивног закључивања. Тако дедукција доказује исправност индукције.

Рефлексија истражује саму себе и оно што је невидљиво тј. нечулно. Бошковић каже кантовски да „ми не можемо упознати све савршености јер ми не сагледавамо унутрашњу бит ствари, већ само спознајемо нека спољашња својства. Не можемо сазнати ни циљ који је творац природе поставио док је стварао свијет.“

Теорија сила

Законом сила се може објаснити цио свемир као и структура сваке материјалне појаве. То је Бошковићев став, а сила је темељна категорија те његове природне филозофије. Своју теорију је у *Теорији*, а и у другим дјелима успио да уздигне на највиши степен научног знања.

Њутн је тврдио да су протежност, чврстоћа, покретљивост, тежина... производи „истих својстава дијелова атома“. За Бошковића „протежна ствар настаје из непротежних тачака.“ То значи да он сматра да су основни елементи материјалног свијета недјеливи, непротежни атоми који су у бесконачном простору тако разасути да су увек један од другог одвојени неким размаком. Тако „једна тачка не може чинити свијет, али двије тачке својим односом чине свијет. Наиме, тачке су обдарене силама чији се интензитет мења зависно од удаљености једне тачке од друге. Силе су или одбојне или привлачне, зависно од размака тачака или ствари.“ Тако ће двије силе на некој удаљености бити привлачне, а на другој одбојне. За Бошковића је природа мрежа сила које зависе од удаљености између непротежних и тачкастих атома.“ Тако особине сваке физичке појаве зависе од мреже сила, од битка природе.

Као религиозан човјек Бошковић разликује материјалне појаве од духовних. Материјалне појаве немају снагу сазнања али су протежне и непробојне. Духовне ствари (духови) сазнавају али нису протежне и непробојне баш зато јер немају сила у себи. Бошковић „издјегава“ сукоб са црквом тако што своје учење о кретању Земље повезује са силама. Он пита да ли се

Земља креће, а свемир мирује или је можда обрнуто. Хоће да покаже релативност кретања и битност позиције посматрача.

Бошковићева осцилаторна кривуља сила

Бошковићев главни рад из области математике и геометрије носи наслов *Elementorum Universae Mathesis*, у три свеске објављен. У њему је најбоље доказивао закон континуитета као својство кретања. Залаже се за утемељење једног закона по коме се види да су геометријска мјеста тачака појаве и кретања која се налазе у овој стварности. Овај закон стога полази од непрекинутости тачака у бесконачност, чиме се најбоље доказује континуитет појава у свијету и јединство свијета у његовој различитости.

Руђер је користио геометријске доказе за своју теорију. Геометрија описује појавну стварност, а физика структуру стварности. Стварни и геометријски свијет нису једно. Бошковић пише да је читава геометрија имагинарна и идеална, али хипотетске тврдње које се изводе из ње су истините.

Да би представио своју теорију или „функцију“ сила он користи геометрију. Вјеровоао је да ће осцилаторна кривуља са асиметричним гранама на оба краја, бити најпогоднији метод. Та функција представља кривуљу одбијања и привлачења сила зависно од удаљености. Она је имала мало одступања од правила које је ту открио Руђер, али то је било у складу са његовом мишљу да не постоји неки апсолутни простор и апсолутна истина.

„Неапсолутност“² простора и времена

У „допуни“ своје *Теорије* Бошковић пише: „Ја никако не прихваћам да би протежност материје била посве континуирана, већ држим да се састоји од свим недјеливих и непротежних тачака, међусобно одвојених неким растојањем, а поред тога повезаних неким силама које су час привлачне, час одбојне, што зависи од њихових узајамних удаљености. Ја, дакле, све појединачне тачке материје...тврдим да постоје две стварне врсте њиховог начина постојања од којих се једни односе на мјесто, а други на вријеме. Први су

2 Употриједити термин „релативност“ би дало непостојеће велики значај утицају Бошковића на касније формирање теорије релативности иако тај утицај постоји у мањој мјери. Термин „релативност“ код Бошковића и код Ајнштајна се разликује.

локални, а други временски. Свака тачка има стваран један начин постојања, по којем се налази тамо гдје јесте, и други, по којем се налази у вријеме кад постоји. По мом мишљењу ти стварни начини су стварно вријеме и стварни простор. Могућност тих начина јесте по мом мишљењу просторни вакуум и, да тако кажем, временски вакуум или пак имагинарни простор и имагинарно вријеме. Ти стварни начини појединачно настају и појединачно пропадају, и по мом су мишљењу сасвим недјељиви, непротежни и непокретни, а и непромјенљиви у свом реду. Они, а и мјесто и вријеме њихово и њихових тачака којима припадају јесу реални. Они дају темељ стварног односа удаљености међу два тачкама или временске између два догађаја.“ Простор и вријеме су, дакле, темељ свим непротежним тачкама које онда ту у простору и времену се односе привлачним и одбојним силама. Тако постоји стварно вријеме у којем ствари пролазе, трају и временски вакуум гдје нема пролазности трајања јер нема тачака које би се односиле силама. Тако су ови вакууми могућност за нама опажљиво вријеме и простор.

Бошковић тврди да су Њутнове силе инерције биле поуке, односно емпиријске чињенице, откривене посматрањем које не указују на било какав апсолутни простор и вријеме. Емпирија није у могућности да понуди поуздане доказе за било коју врсту апсолутности.

О значају Бошковићеве природне филозофије

Бошковић је свијету понудио најоригиналнију теорију атома која је непосредно и посредно утицала на развој многих грана математике и физике, укључујући и савремену теорију честица. Научници Фарадеј и Максвел су били прихватили Бошковићеве теорије чим су објављене.

Модерна наука је дефинисала природу сила атома путем експеримената, а Бошковић је до те природе био дошао рефлексијама. Тако Хајзенберг одаје признање Бошковићу сматрајући да је он човјек прије свог времена са идејама које су дошле до правога израза тек у модерно доба.

Ф. Ниче истиче Бошковићеву заслугу јер је критиковао материјалистичку атомистику. Заједно са Коперником га проглашава „побједником над привидом чула“.

Живот и дјело Руђера Бошковића

Руђер Бошковић се родио 1711. године у селу Орлов До у Херцеговини од оца Србина и мајке Италијанке. Исте године је у Дубровнику отворен дубровачки семинар као највећи образовни и научни центар словенског народа. Руђер је успјешно завршио тај семинар као припадник исусовачког реда. Потом је отишао у Рим гдје је завршио студиј на Римском колегију. Послије тога Руђер је путовао по Европи и био у свим тадашњим већим културним и научним центрима. Бавио се првенствено науком тј. физиком али оставио је своја запажена дјела и у другим дјелатностима као што су филозофија, математика, оптика, астрономија, техника, градитељство, књижевност...

Био је веома религиозан човјек, исусовац. Његова научно-филозофска открића тј. теорије до којих је дошао и филозофским и научним радом нису биле у супротности са његовом вјером у творца свега – Бога. Полазећи од религиозних, филозофских и научних мотива критиковао је Њутново класично схватање апсолутног простора и кретања.

Сматра се да је Бошковић објавио преко 75 већих и мањих дјела. Скоро сва дјела је писао на латинском, а најзначајнија за науку и филозофију су: *Теорија њприродне филозофије (Theoria philosophiae naturalis, 1758.)*, *De virbus vivis, 1745.*, *Меџафизички годџџак о души, 1758.*

Преминуо је 1787. године у Милану.

КОРИШТЕНА ЛИТЕРАТУРА

1. Живковић, Драгољуб С.. *Историја филозофије у Срба (1) – Од Саве до Досићеја*. Београд: 2003.
2. Бошковић, Јосип Руђер. *Теорија њприродне филозофије*. Загреб: 1974.

KNJIŽEVNOST

Nemanja Dragaš

TERITORIJA ALPAKE

**arrête, parce que je suis un serpent
à moitié coupé**

6. jula 1992.
ugušio me je vazduh

keppler 22b – kaže babica,
on treba da ide tamo, šaljite preporučeno
svežanj kratkih istina poljuljao je veru provincije
– ne dam, on je moja alpaka! – otac
majka – vrisak krvavih bedara ubija očinji vid

oče, ja:
ne grizem
nemam oštre zube,
turpijam kandže

majko, tebi:
na koga ličim
kad silazim sa sunca
i kao da počinjem
sam sklapam priču
dok sama vadiš oči

je li mrak?

BLAGA PREDNOST VATRE

.....

**un corps sans ailes
est une âme en flammes**

rep i šibica ulaze svuda.

noć: laku je izmislila tuga
da isprati gusenicu sa ovog sveta
bez krivice
– e pa želim ti fras

veštačka dnevna svetlosti

omaklo mi se
vreme u tvom snu
više puta

dan: miris plina u šanel boci

vičem, dakle vrištim
mrzim, dakle boli

odneseš li šibice
– na ovom svetu
glava neće naći rep

MORGENROT, ZA MENE FATAMORGANA

ali ovde je neko plakao iznad:
puderasto plava boja potiče od voštanog premaza
gvozdene bube
- trebalo bi češće da ti šapućem reči u uho, zar ne?
ne.

gledajući te
izbegavam emocionalni odgovor na užas.
istovremeno, zarivam nokte u dlanove

trebalo bi češće da me gledaš, zar ne?
alarm.

epilogično mislim:
ako sam pustinja, ne delim se na otpola prazno i dopola
puno
ako zgazim bubu, da li sahranjujem nebo
ako me ne pomeri, za njega je kasno

dobacuje srce iz pete
namerno šuplje ruke
namerno slepo oko

bog rez na uzdah
srča

RUČNO BRODIRANA MARAMICA

ZA KRVAVU GLASNU ŽICU

ako je cvet položen horizontalno, treba mu pomoć
ako ljubav pogine na putu do tebe, treba ti novo srce

·
zamisli da nema nikog i da zaokružuješ samo tačno

- a) jedna noć
- b) duga tama
- c) večni mrak
- d) oči na pola koplja
- e) korodirano sunce
- f) sve navedeno, a ništa bez tebe

i dan ranije

sveže urme
golšifteh ih pakuje desnom rukom
levom ubacuje sitnu zemlju u grob
u odeći za žaljenje
zaboravlja ime boga
kad zatvori oči
on joj ljulja sina

i sat kasnije

ako je mesec položen horizontalno, treba mu ponoć
ako ti dajem da biraš, nisam bez vere

dakle, pod f

Владимир Вуковић

F - ПРЕФЕРАНС

У лудници на крају града
карте бацају
песници и свеци.
И викали би са кровова
и солили би земљу
кроз сутон, чујеш,
кроз ноћ налик вриску:
но не знају ко је трећи,
да ли Ђаво,
да ли Ти.

ЗАШИТИ ДЛАНОВЕ У ДОБА БЕСА

Мила,
зашијмо дланове,
јер свет је лом
и свет је слеп.

Веруј,
то је најважније:
румен гасне,
опада река,
наплавина су скршени
квадрат и круг.

Мила,
иглу, доба је беса,
месо гњи,
месец је луд –

мравињаке и људе
газе деца.

ЗВЕЗДАРА

Звездара је стари космодром и
светла не гуше небо.
Оивиченој шумом и шинама:
гробље јој је срце а срце књига.
Звездара је
Кејп Канаверал, Бајконур, Циучиен,
али нико се не враћа и неће.
И док деца сањају наранце,
док пиље у звезде,
докона смрт шета улицама:
сасвим је обична и носи балетанке,
однекуд је знам,
каже да је слобода.

БЕЗ МРЖЊЕ

у песму пуштам
стене поцепане, чудовишта,
подземног беса крш,
веша-ла-ла,
лажног града црева,
и повест мочваре, господара,
зовем трун чистих небеса,
нека се у овом кругу боре,
пресаздати се ил' нестати,
у дрскости, у истини,
(смрт свету, свету живот)
док урличу и док горе.

МЛАДИ ВЕПРОВИ НА МОМ ИГРАЛИШТУ

скупљају се у тами, стари песак рију.
Начуо сам дато им обећање:
кад с неба буде падао гар,
кад из земље буде родио лим,
то ће бити знак:
они ослободиће свету земљу Кланицу.

Млади се вепрови зато сваке ноћи
на мом игралишту залећу:
из слепоочница расту им фалуси
и тестиси вијоре под ноздрвама,
чује се локање и урлици се чују,
а ја крв глупу разумем. Ипак,
не знам, стварно не знам
како вриште све те бајке
док се греју на згаришту књига.

Aleksandar Novaković

SEDMI METAK

(poetski odlomak iz neobjavljenog romana Šetnja Central parkom koji je bio u najužem izboru za Deretinu nagradu 2022. godine.)

Central Park sa muzičarima bez tezge
Gluncima bez pozorišta
Sa patkama koje je hranio
Holden Caulfield
Sa sredovečnim biznismenima
U sivim trenerkama NYCU
Prošaranim mrljama znoja
Sa najhrabrijim ženama na svetu
Bucmastim devojkama
U vrućim pantalonicama
Sa Eleni
I Donom
I sa mnom
Korak joj usporava
šezdeset i peta godina
Eleni izbegava štap
Eleni ima
Duboko usađene tamne oči
Između njih i centra za dušu
Prostora nema
Nestaju kad priča o Smirni
U plamenu
Njenom domu starom
Njenom domu novom
Na severu Grčke
Na plaži na kojoj se Afrodita
Nikad nije okupala
Izbegličkoj varošici
Raseljenoj kad su Nemci došli
Zakrvljenoj kad su Nemci otišli
Preplašenoj kad su pukovnici došli
O ostrvu - palačinki
I betonskoj kocki
Na tom egejskom kamenu
U kojoj je provela tri zime

Koje su odnele
Njene poslednje crne vlasi
Dobile su boju mermera
O demokratiji
Isprebijanoj, s elektrodama
Na bradavicama
S mokrim novinama na leđima
S ustima
Koja liče na površinu Meseca
O Vouli Ton Ellinon
Gde sa gospodine poslaniče
Zoveš nacističkog doušnika
Monarhističkog krvnika
O okamenjenim smaragdima
Švedske spisateljice
Kad joj je ispričala
Ono što i ja pričam
I kaže
Upirući maslinastim prstom
U Dona
On razume
Čutljivi Don kaže
Bežali smo u Austriju
Pedeset i šeste
Moj otac je ostao iza nas
U žici
I tu zamukne
Slomljen kao romska violina
Čiji krik
Još visi u vazduhu
Ledeni vetar dolazi
Sa reke Hudson
Prati nas u stopu
U smiraj dana
Eleni kratko i snažno
Stegne Donovu šaku
Kao da tera hladnoću
Iz njegovog tela
A u očima joj vidim
Zna da je uzaludno
Te ruke su držale

Dečaka koji pobegao
Od Tonton Macoutea
Ženu kojoj je bager
Sraonio dom u dolini Sabre
Dete "narodnih neprijatelja"
U Pnom Penu
I nikome nisu pomogle
Grleći, ispisujući stotine protestnih pisama
Potpisujući nebrojene peticije
Žalbe OUN i Gospodu Bogu
Pitam za oružje
Ono ne donosi razliku, kaže ona
Ono izjednačava
A ono najgore
A ono A
A ono H
Rodi ravnodušnost
Pre no što eksplodira
Ne odustajem, kaže
Verujem da ćemo ustati
Ali samo svi zajedno
Poraz ne priznaje
Smeje kao devojka
Kad spomenem hipike
Umrla je moda
Ali ne i ideja
A danas je lako
Biti sarkastičan
Postmoderan
Šokantan
U svetu limbo-plesa
Ljudskih vrednosti
Koliko nisko
Možeš otići?
Gluplji smo?
Glupo postaje
Novo pametno,
Samo obori prečku
Poružneli smo?
Ružno postaje
Novo lepo,
Spustimo još niže
Nemamo uzvišene misli?
Koliko nisko
Možeš otići -

To je novi nivo
Naše svesti
To smo mi
U novom dobu
Upoznajemo novog šefa
Sliku i priliku starog
Ali Eleni se ne predaje
A zna da neće videti
Ni sjaj u oku promene
Američke veš mašine
Pobediće ruske traktore
Survaće se
Berlinski zid
Neće biti
Nuklearnog holokausta
Čega će, onda,
Biti?
Manje vere
Manje snage
Manje pameti
Ali neko će
Već
Ostati
I imaće sve troje kao
Državni Neprijatelj
Broj Jedan
Kaže ona i smeje se
Iako je mrak
Iako je ovo Central Park
I svaka senka
Pripada devijantu
Iako je novembar
I Hudson šalje
Eolove furije
I Kanada šalje armije
Ledenih vukova
Iako je priči kraj
Eleni se i dalje
smeje

Sumeja Buljugija

II ILI NOA

U padu azurit, rane svoje cjeliva,
Betelgez'vo listje na gran'ma frivolno,
Čaka s živim, bit' da mu je fosilno,
More u more, tempus tuždi prebiva.

Misli gdje su ti kad plam voda susretne,
Stari što 'no zapisje začarano drži,
Glagoljem gord naredi razvratne da sprži,
Sudba nek gorka u tren vidi zlosretne.

S neba okeanos sletje albatros,
Zapomagat' stale pred njim' hekatombe,
Porugam' raznim prateč' onog što 'e bos.

Shalom Noa u vodu posljednji hitaj,
Bud' kad vsje dokončale vanjske se borbe,
Žrtvu slijepih vel'ku za oprost upitaj.

Paz' gdje sfingoidne sa štiri ekstremiteta hode,
Šapkam' svojim što na dar Iksiona odnom dobiše,
Sijaset upitanih gladno međ većma umorenim
Rasporiše; ni časa, stanka dok ih ne pojedoš, e,
K'o čovjek što strah'va od Jahve i njeg'va sjajna gnjeva,
Pijesak užareni žarom metamorfnog stijenja,
Žigoše stope što 'no k'o granje kalcitno 'zgleđaju,
Psovat' mu istom rovit' po ničemu vrag'vom pješčanom,
Enoha međ grumenjem bujalim od magme vidješe,
Trena istog poput njega tijel'ma punim krenuše,
Zborje grozda jambaskih svojih, stomaka žednih,
gladnijeh,
Krenut' im vse slovljem ga svojijem ljutito sloviti,
Pandžama stisnule da duša u vatri mu se gnoji,
Kap každa magme gutljaj, u kolute sitne počinak,
Ulje sa duplji im usnenih na dušu mu pljunuše,
Noktim' uglačanim uzduž sa stih'vima kletim trackat',

Druga prvu tim motri pa stade jezičkom slatko
mljackat';

„Biva nam pitat', što u umu nemaš, o čem' čuo ni,
Pa kad grešno preko jezika preturat' kren'o budeš
Riječi k'o odgovor nama u kalež da ih dadneš,
Istim sirotan zalogajem pod zub'ma zveketat',
Kosti dok ti ne zdrobimo, stat' neš cvokotat'
Od gladi nam pitanja eše proč', do hrane sretno doč'
Što biti je budeš li zn'o nam govorit' u vrlom trenu,
Pustit' ne kanimo dokle vse duh ti bud' u htijenju.“
Za bitkovanjem lavež psina gladnijeh da letat' z' njim',
Dok u mislima odgovore bude tražio svoje,
Ustavit' se ne dahu po koprivniku otv'te tražeč',
Kanda 'no lišaj po ruk'ma granat' na nerv mu se stade,
Miomirisje čistote njeg've pod čuvstvom na posjed,
Tjerahu učmale ga glave pa drobljen 'pet na njem' sav,
Istom u agler crven se rascvjeta s drvljem pod sobom,
Kriknu mu iz dušja vse: „Bit' je tol'ko nazvat' se bogom.“

HIMNA PERUNU SVIH SLAVENA

Aзъ: Silni gromovi, munje dodirnite nas vi,
Mi njemu tol'ko smo odani,
Aitā veliki, Bog slavjanski
Уафə i morje, sva prostranstva njeg'va.

Buki: Vse Slavjane očuvaj, o, Slavjane ratnike,
Vse Slavjane, o, Slavjane gromovnike,
Jeduć joptü u dvoru Tvomu,
Sjot i bröda Perunu se pokloniše Bogu.

Vědě: Плодъ добръ, zlatni javori,
Klečimo pred van', o, bogovi!
Za naš nemar, hoćete li nam 'prostiti?
Събрати grehe, munjom ih spaliti?

Glagoljō: Ta, ptice mi smo što bježimo stalno
Na nam' mnogo pjerja,
Nekad pojasmō při wjedrje špatnym
Sad tol'ko lastojčka smo wjesna.

Dobrě: Blisko zemje, daleko od doma svog,
Lěpimy swoje sej hnězda,
Nema gdje dausa slavjanska,
Njojzi Ladina plovi lađa.

Jestъ: Krug svoj cjeluj, slavi puteve dobra,
Cjeluj svoju Ladu, Peruna Boga,
Da dausa osjeti tvoja pusta,
Na gori kad čovjeka jedna nesta.

Živětě: Rozge smo jedne loze,
Cijed'mo voće u pehar jedan,
Pit' za Peruna, dohodit' se do njeg',
Sve dok duša ne dođe do cilja krajnjeg.

HOMONIM

Je ημε
Je ωδνω
Ime

Za ημενωμ
Je πωκρετ
Ime

Je ωδνω
Oδnim ηδε
Oδnog ημε

Bez ωδνωγ
Vlasnika βεζ
Ni ημε

Na κωνιι
΄pet ωδνω
Je ημε

Za σληκυ
Stvora ζα
Oδno ημε

Ni μησλη
Primisli νη

Ničto

Ni ζαμησλητ'
Vidjet' νη
Hipsos

Ni στωρενω
Mišljano νη
Nepostojano

PARONIM

Objektus - ωβιεκτη
Maskulinum

Objektus – ωβιεκτωρεσ
-ores – ωρατωρεσ

Objektus – ωβιεκτυσ συπρεμυσ
Maskulinum

Nad objektima ωβιεκτη
Su opet μασκυληνη

Nad objektima συ
U objektima

Objektus u ωβιεκτημα
Rabit' ωβιεκτε

Objektus – η μασκυληνυμ
Femininum i νευτρυμ

Goran Vrhunc

SNOVOPETIJA

Kucaju na prozor
stari odbjegli snovi,
hoće da se vrate
u moje buduće noći.

Nemam više mladosti,
častim izdano djetinjstvo,
glad je pojela sve.

Prazni su špilovi želja,
a igra još traje.

MJESTO

Tražim
mjesto
za tijelo
kad ga više
ne bude
u materijalnom obliku,
mjesto za kosti
i ljubav
nesebično sebičnu.

NESPREMNI

Izgubili smo kompas,
vrtimo se u krug,
nevinog zovemo
da bude saučesnik i drug.

Zaboravili smo hodati
sredinom ulice,
pamtimo lica sa smrtovnica
lica samoubica.

Objema nogama
stojimo u procjepu,
nespremni za odricanja,

nespremni za samo jednu stvar.

Nespremni za glad.

NA POTILJKU SJEĆANJA

Budi se mirnoća mrtvih ptica,
budi se u klinču razmazanih lica.

Kopka kandžom staru ranu
šapućući teške riječi
od kojih pobjeći
danju ne mogu.

Neki se grijesi broje
na potiljku sjećanja.

JOE, HEY!

Joe, Hey!
Gdje si nestao,
na koje mjesto odveo te put,
da li si sretan koliko mi smo nesretni,
Il' se smiješiš kao lutak?
Pošalji vjetrom bar glas
ako te zemlja crna
il' srebrna magla nisu progutale.

Joe, Hey!
Nema te vječnost,
a sutra već može biti kasno
jer i mi umiremo polako
i neće nas biti da ti kažemo
šta čuvamo u sebi
svo ovo vrijeme,
da ti priznamo
u samo tri riječi:
Krivi smo,
jebiga.

Omer Ibrahimagić

DRAGOCJENA KERAMIKA

Kupali bi Vas bojažljivo, prstima koji drhte, nadnoseći se nad tekne, u strahu da nam ne iskliznete iz ruku nenaviklih na ovodunjalučko blago.

Poslije bi Vam posušivali tijela, peškirimama ko bisagama, i pažljivo utrljavali Pavlovićeve kremu, kao da laštimo prastaru kinesku vazuu iz dinastije Ming.

Unoseći Vam se u lica, pokušavali smo otkriti nova podudaranja, uočiti što više detalja koji nas približavaju, ovjeriti kaleme.

Obrve smo skupljali htijući odjednom obuhvatiti nastavke.

Sustizalo nas je vrijeme, odmicali smo draga lica od svojih, poboranih i zabrinutih, sve kako bi Vas bolje vidjeli jer ste nam, tu, odmah pred očima, postajali isuviše magloviti. Uživali smo u Vašoj ljepoti tek onda kada je bila na pristojnoj udaljenosti, radujući se pronalasku žile sa suhim zlatom.

Roditeljske su ruke bile sve kraće kako bi stigle obgrliti almas-grane. Sa pogledom se one više nikada nisu dogovorile.

Danas dočekujemo plivače, sve Vas grdeći kada je kosa mokra. Uza se i dalje, samo zatvorenih očiju, bojažljivo privijamo tijela koja sve više liče na čovječija, jer dragocjenosti, bez obzira na starost i kvalitet, ne trpe nemar, tlaku i grubost.

* Pavlovićeva krema je blagotvorna za dječiju kožu

* Almas - grana je nakit velike vrijednosti, od suhog zlata i dragog kamenja

ZVRK I TEPSIJA

S mjerom ukalupljen, kosmičkom snagom, krugovima ispunio krug.

Od posude – premalo na očima ostalo. Nestala u volanima, malim i velikim.

Svojim bi sjajem i Sunce od sebe odbijala, grubo, do unedogled.

A sad, zacrnila se, sakriva je noć, dan je otkriva.

Zavrtilo joj se od zvrka koji je zagipsao, a on, gibak – uzvrtio se i pleše.

Sila ga centrifugalna razvlači, ab ovo, od počela u daleke krajeve, preko sedam planina i sedam rijeka. Leluja poput vodenog ogledala, sinhrono, kao kad ga kamen perforira.

Centripetalnom moći, preko sedam mora i sedam dola, sve manje kružeći, sve više vrtložeći, stigne natrag, a u srce. Podsjeti na refleksno sužavanje zjenica dok pogledom fiksiramo ljubav.

Vrijeme istrpi sve, kad već čovjek ne može. Gledajući kako zvrk, ko bez glave, od tepsije bježi i kako joj se, pokoran, promišljeno vraća. Videći kako ga tepsija, vrelog od svoje vreline, bahato tjera, i kako ga, dičeći se njim, prigrlji, smjesti i pomiluje.

Sinergija je očita.

Na sebe pogled prikucava, čula uživanju podučava.
U cirkulusima, u miozi i midrijazi, tepsije i zvrka, zvrka
i tepsije.
Posebnih, tek kada zajedno nastupaju, jednost
ostvarujući.

* Mioza i midrijaza su refleksno sužavanje i širenje zjenica

OPTIMIZAM SJEĆANJA

Poništavam,
dane crne,
gumicom bijelom,
od vremena sastavljenom.

Ostaju,
tek obrisi,
po životu,
koji (pred)osjećam.

Odlazim,
tamo,
gdje me nema,
ko tražiti.

Dovoljno daleko,
za mene,
nedovoljno blizu,
za beskraj.

Poništavam,
dane crne,
gumicom bijelom,
od vremena potrošenom.

Gledam,
da ne vidim,
što vidjeti,
ne treba.

Zaboravljam,
zaboravu dato.
Zaboravom,
čistoću mislima dajem.

Pamtim,
bijeke dane,
gledajući u prošlost,
crnim očima.

Sam
sebi
sam
dekorater.

Psihologinje bi to nazvale optimizmom sjećanja.

Jelena Kljajević

ISPROS

Glatka površina bije sjaj u oku,
na prozorima otpuklo staklo odavno.
Šta li se zbiva u zori ranoj?
Je li pucanj opalio poljem?
Djevojci čvor u kosi netrenuto
zamrsio konac,
konju krila ne odletješe pod krov;
vila vješto sapliće ogledala
po kojim dolažahu
mlada i njen dragi.

Tiho je svitanje.
Pogreb ili ne?
Djevojci kosa za udaju.
Konji spremni.
Cvijeće miriše na rosu.

POGREB

Salomivi krici odjekuju gorama,
mlada vjenčić uvija obroncima,
čuje se jeza topotnoga udara
srca –
hladna krv kaplje nogama i obrvicama.
Bijela haljina sad više nije,
niti je ikad to biti mogla.
Trepeti konjskih krila
zvone u daljine
sluteći tugu,
tugu ljudsku.
Dan traje kao uskiptjelo more
kad nebo na nj' ustremi nebesku pljusku.
Udari gromova jači su u srcu,
stisak grudi teži neg' smrti čaša
dok vosak svijeće plamti u poljupcu,
dogorijevaju djevojčine visine.

Samo šuma kipti, kipti gromno.
Tajoviti lepeti traže pomagača

da pogrebu tijelo djevojačko skromno,
na vrhu brda, kraj vilinog paloša.

TUŽBALICA

Tri plača, tri jauka odgorješe
šumom smrekovitom,
gdje se po obronku valovitom
naziraše pramenje snaše.
Vjetar kosi, sve pod sobom
gazi i nosi,
huk se čuje i kamenom odjekuje,
vita je djeva, djeva crne kose.

Ustav' grom s visina, Bože!
Majka sjetna nariče, k'o za sinom.

Gornjim morem živjeti se ne može,
sve vrleti skočile naviše,
sve aždaje rat uzorale i tuge ima
sve više.

Sanjivi lepeti ženski, to majka zna, prolaze.
Iz grudi joj se gvožđe kuje
da vodi rat sa silama što jezde.

Vode se viline igraše sa konjima
i kas njihov do oblaka se uzdizaše.

Ko to rida i jauče?
Poljem ćuti svak i zamiče
da ne sluša, da ne plače
za njima.

GLASOVI

Mlada se igra s vjetrovima,
kažu.
Biće nebeskih struja,
uplašeni lažu,
istina se krije za gorama.

Što ima – sve je razorila.
Mati moja mnom progovorila,
bitka sreće ne dočekala
niti pjesme doma svog slušala.

Sve plače, sila to je, od suza
tanka vila nad njom se vije i poje.
Grane sad su kuće za dvoje,
jedna grije ručice moje,
druga dragog meni pruža.

Veselo je srce moje,
da znaš, mati.
Hladna zemljica meni nije,
drugi će me pokrivati.

Nešto majci govori jasno
vila il' udes neki:
"Obruši ruke crnoj smreki
il' za njom pođi zemljici i ti."

ZOV ČUDESNI

Pala jedna zvijezda mala,
na vrat sišla
dragom mom.
Ali zvijezda ta nije znala
da zove u pogreb nov.

Golubice gude za blaženim snom,
u oku bridi neki lik,
sasvim dalek.

Na jezeru se svlače vile
i smišljaju pjesme maglom
idući,
da prevare zore jek.

Kome će se jutros zalomiti
na putu ka kući
ili cvijetu
da zbaci s tijela odoru
i nikad više lice na bunaru oglednuti?

Elvis Ljajić

KEROVI

Niko u komšiluku nije Sabeta smatrao dobrom osobom. Većina ga nije ni smatrala osobom. Za njih, on je jednostavno bio čudak sa kraja ulice, koji niti sa nekim priča niti kome smeta. Po njemu si mogao da naviješ sat. Svako jutro od ponedjeljka do subote u 6.33 na stanici, čeka kombi. I svako veče od ponedjeljka do subote u 20.49 izlazi iz tog istog kombija. Nedjeljom ga niko nije viđao.

O njemu su po mahali kružile priče. Sajma je govorila da je on ratni zločinac koji se tu, eto krije (zato se brije svaki dan, brada bi ga odala) i ozbiljno predlagala da se zovne policija i provjeri ima li kakve nagrade za njegovo hvatanje. Marta je mislila da je serijski ubica, samo još nije utvrdila iz koje serije. Ešref ga je jednom pratio do posla i razočarao komšiluk kad im je rekao da je Sabe zapravo stolar, koji radi u maloj firmi Carpenter&co, vlasništvo Sandžaklije Hilmije Sabitovića. To je samo rasplamsalo priče. Esmā je tvrdila da je Sabitoviću taj posao sa stolarijom samo paravan, jer je on mafijaš, švercuju drogu, bijelo rublje i ukradena auta, povremeno i ubiju ponekog. Nije znala da objasni kako im pravljenje prozora i vrata služi u svemu tome. Stana se dosjetila i rekla da postavljaju vrata bogatim bogatašima (da, baš tako je rekla) i onda im obiju kuće. Sevdija se klela da je Stana u pravu.

Iz dana u dan Sabe je radio iste stvari – ujutru na posao, naveče sa posla, u nedjelju ništa. A priče su se množile, k'o grešne misli kad naiđe zgodna mlada. I ko zna dokle bi to išlo tako da jednog dana Hakijin mali ne udari autom nekakvog kera baš pred Sabetovom kapijom, baš u nedjelju i pobježe. Niko na kera ne bi obratio pažnju da se na kapiji, podbuho od spavanja, ne pojavi Sabe. Sve utihnu. Sve su oči bile uprte u Sabeta, k'o da su ugledali onoga drugog Stolarā lično. Sabe priđe keru, uze ga u naručje i unese u avliju. Uzalud su najuporniji podizali djecu na ramena da vide preko visokog zida šta se u avliji događa. Avlija je bila pusta. Još nekoliko dana taj se događaj prepričavao, preuveličavao (Sevdija se klela da je Sabe bacio kletvu na onoga ko je kera udario; još je dodala kako mu je na čelu vidjela dvije izrasline nalik na rožice a pozadi u hlačama

nešto što bi moglo biti rep. Ešref se šprdao kako je Sabe samo obdaren i da ga je zatnuo pozadi, ali se u sve uvukao strah). Na kraju se i zaboravilo.

Ker je, izgleda, preživio. Iz avlije se povazdan čulo lajanje, koje bi se u 6.33 pretvaralo u cviljenje a u 20.49 u veseli lavež. Ešref odnekud donese priču kako je Sabe bio nekakav vojnik i po u ratu, na čijem početku mu je žena, s kojom je bio u braku tek dva mjeseca, otišla u Njemačku i još se nije vratila. U međuvremenu, rodila je sina nekom Hansu, kćer nekom Šmitu i blizance nekom Somalijcu. Niko mu nije vjerovao.

Sve se promijenilo kad se Hakijin mali zabio u banderu, vraćajući se pijan iz diskoteke. Doktori su se čudili kako je uopšte preživio, jer 200 km/h u golfu dvojci je gotovo zagarantovana smrt. I tad se svi sjetiše Sevdijinih riječi. Hakija uze pištolj i krenu da se obračuna sa vješcem, ali ga zaustaviše. Sutradan, a bi nedjelja, Hakija pred Sabetovu kapiju ostavi kera, kojeg je prethodno upucau u glavu. To mu je bila poruka. Neka zna šta ga čeka.

Sabe unese kera, i za par dana dva su laveža odzvanjala avlijom. Hakija pobjesni, uze pištolj i krenu da se obračuna sa vješcem (a šta je drugo no vještac kad je oživio kera), ali ga zaustaviše. Sutradan, a bi nedjelja, čitav komšiluk se skupi i dovede sve kerove koje su mogli pronać i uhvatiti i vezaše ih za Sabetovu kapiju. Sakriše se i gledaše šta će da bude. Očekivali su da Sabe pobjesni, kerovi su lajali, cviljeli, konopi su im se ispreplijetali, neki se počеше gušiti. Sabe izađe, čakijom namah oslobodi one koji su počeli da se guše i utjera ih u avliju.

Čitavom ulicom odjekivahu pseći lavež i cviljenje. Sabe ostade miran. I ovaj put. Hakija pobjesni, uze pištolj i krenu da se obračuna sa vješcem, ali ga zaustaviše. Stana predloži da po gradu polijepe plakate o navodnom prihvatilištu za pse lualice, pa kad stotine pasa stignu pred Sabetovu kuću, on će da poludi, i onda ili će da se odseli ili ga mogu i ubit, ali ovaj put u samoodbrani. I sutradan čitav grad osvanu oblijepljen. Do petka, Sajma je nabrojala 156 pasa koji su stigli kod Sabeta. Kezili su se od sreće kad im je Marta rekla kako je jutros tek u 9.06 bio na stanici. Počelo je da djeluje.

U subotu Sabe ne iziđe. Ni u nedjelju. U ponedjeljak

veliki kamion, koji je bio toliki da je jedva prošao ulicom (uspud pokidavši Esmin štrik pod prozorom, nakon čega ona baci nokte i malo kose na njega). Čitav sat su šest kršnih momaka istovarali pakete u Sabetovu kuću. Niko nije uspio da razabere šta je u kutijama. U srijedu Hakijin mali iziđe iz bolnice, pa mu je Hakija, da proslave, dao da vozi do Bjelašnice i nazad. Kasnije se hvalio da nikad nije vidio da neki petnaestogodišnjak tako muški barata sa volanom MAN-a ko njegov mali. A sa Bjelašnice su se vratili sa kamionom punum kerova. Sljedeći vikend išli su na Igman. A od Sabeta ni traga. S vremena na vrijeme bi stigao kamion (svaki put sve manji i manji) i ponekad bi ga neko vidio dok potpisuje papire i to je to. Sajma je govorila kako je sad zarastao u bradu i da je sad sigurna da je traženi ratni zločinac. Sevdija se klela kako je Sajma u pravu. Stana je tvrdila da to nije uopšte Sabe, jer je Sabe poginuo prilikom zadnje provale. Ešref je odnekud donio vijest da je Sabe prestao da radi i dodao da je čuo kako se Sabetova žena udala i peti put. Kako Sabe nije izlazio da se žali na kerove, Hakija uze pištolj i krenu da se obračuna sa njim, ali ga zaustaviše. Rekoše mu da je u saburu spas.

Strašan smrad se širio ulicom od psećih govana. Međutim, niko nije htio da ode Sabetu i kaže mu bilo šta. Čekali su da se on požali njima, pa da mu odgovore kako su naumili. Dani su prolazili, kamioni prestadoše da dolaze, a smrad postade oštiji i nepodnošljiv.

-To je to, niko neće bacati na mog sina kletve! - Hakija uze pištolj i krenu da se obračuna sa vješcem. Dođe do kapije, ali se strašan lavež stotina kerova oglasi sa druge strane, te Hakija ustuknu. Umjesto toga, pozva sanitarnu inspekciju, policiju i novinare da svijet vidi s kim časni građani ove mahale imaju posla. Međutim, ni sanitarna inspekcija ni policija ne uspješe da uđu, a mediji ništa ne uspješe da snime ili zapišu od laveža. Strašan lavež. Umjesto toga, Hakija im napisala izjavu, na koju se svi časni građani potpisaše i predade je i policiji i sanitarnoj inspekciji i medijima, za koje se i slikao. Svi se razidoše, ali lavež ne utihnu. I tako iz dana u dan, iz noći u noć. Navratili su i iz

banke, da predaju upozorenje pred pljenidbu, ali na kapiji, osim bijesnog laveža, ne nađoše ništa.

To što ne spavaju sedmicama isključivo je Sabetova greška i njegovih kerova. Za to mora da odgovara. Hakija uze pištolj i krenu da se obračuna sa vješcem, ali ga zaustaviše. Marta reče kako je načula od bratovog pašenoga čija strina od žene pa njena stričevka radi u banci kod koje je Sabe digao kredit, da izdrže još danas, jer sutra dolaze iz banke da mu sve zaplijene. Svi se na tu vijest nakeziše i odlučili da izdrže još dan. Sutradan dođoše iz banke, uz pratnju policije, ali od kerova dalje od kapije ne mogahu. Bijesni, ali oslabjeli pasji lavež im je, ipak, utjeravao strah u kosti. Jedan od policajaca, Kosta, reče kako ovo nije njihova nadležnost i neka se banka obrati sudu ponovo ne bi li dobili Vikićevce ili barem vojsku za ovo.

Niko se ne usudi da priđe kapiji više ikad. Vremenom, lavež je postajao slabiji i slabiji. Tek kad potpuno utihnu, Hakija uze pištolj i krenu da se obračuna sa vješcem, ali ga zaustaviše. Pozvaše policiju, koja uđe u avliju. Avlija je bila prekrivena psećim izmetom iz kojeg je niklo najrazličitije cvijeće. Ne nađoše ni jednog kera niti Sabeta. Sajma je rekla kako je pobjegao kod svojih a Esmu kako je prije neku noć vidjela muškarca kako jaše na metli, mada nije potpuno sigurna da je to bio Sabe. Sevdija se klela da je Sajma u pravu. Marta ga je vidjela kako uskače u blindirano auto, a Stana je rekla kako to nije moguće jer je poginuo u jednoj od provala. Marta je imala provjerenu informaciju i da je otišao kod žene u Njemačku. Hakija je žalio što je ovaj utekao od strašne sudbine koju mu je bio namijenio. Ešref nije imao vijesti. Ulica je i dalje smrdila po psećim govnama.

Nekoliko dana kasnije, došli su iz banke i zapečatili kuću. Nekoliko mjeseci kasnije, dođoše velike mašine i počeo da kopaju temelje za neki tržišni centar od dvadeset spratova. Negdje ispod psećih govana, nađoše oglodane ljudske kosti, sa stotinama otisaka psećih zuba. Kostu niko ne preuze. Tržišni centar niče prije predviđenog roka.

Lebrecht Gaspar

VASINOM ULICOM

Kada je iznenada stala ispred Simona više nije bio siguran šta je uopšte očekivao ako je išta očekivao. Ono što se dogodilo bilo je podrazumevajuće. Tek, svojom pojavom mu je nametnula zaključak da je samo tako mogla da izgleda kako je izgledala i nikako drugačije. Sada, kada se pojavila, već mu se čini da do pre nekoliko trenutaka nije ništa zamišljao, mada nije toliko ni siguran u to. Zatečen je njenom pojavom. Zna da se sve nekako u ovom trenutku podrazumeva; osećao je svim svojim čulima, celim svojim ustreptalim telom da se k njemu stepeništem uspela lepota koja je sve vreme obitavala u njemu već tisuću godina.

„Simone, ne možeš ni pojmiti koliko se radujem ovom susretu“, rekla mu je uz širok osmeh i već u sledećem trenu, sa bljeskom radosti u oku, nakon što se izdigla na vrhove prstiju, već mu je bila u podrazumevajućem i svrsishodnom zagrljaju, tako prirodnom i tako ljudskom; tako toplom da mu je srce snažno zaigralo. Bio je ispunjen iznenadnim i bezmernim osećanjem ljubavi, kao da je miris njene puti bio u njegovim nozdrvama od kako zna za sebe.

Sve mu se to čini neshvatljivim i pita se kako je to bilo moguće da je ranije nije primetio, već tek u trenutku kada je stigla do podnožja kratkog stepeništa i stala tu, na jedva dva metra pred njim. Ali sada pak, iako u neverici zna, kao da je već negde video njen brzi korak koji se razlikovao od bilo čijeg koraka koji je video, a opet prilazila mu je tako običnim, možda zato i poznatim, prirodnim hodom koji je mogao biti samo takav kakav je bio i nikako drugačiji. Tanka kratka crvena jakna joj je prirodno isticala tamnu put lica uokvirenog kratkom i nemirnom, kao ugarak crnom kosom. Njene neverovatno sjajne i savršeno oblikovane oči koje su se široko smešile, zapravo smejale kikitom, zadovoljne, biće i za nju iznenadnim trenutkom, govornice su više nego rečito: da, to sam ja, Ronit, kako inače?

„I ja se radujem“, zbunjeno joj je odgovorio, iako nesiguran u svoja čula za koja misli da su upravo registrovala sličnu rečenicu, te se osvrnu kao da je pokušao da zadrži

eho njenih reči ili nešto slično, nešto što je izgubio pa ga sada traži.

U svakom slučaju, siguran je, nju, Ronit, ovakvu kakva upravo stoji pred njim bi prepoznao čak da je među zvezdama skrivena. To jeste ona. Tako očigledno i podrazumevajuća. Pobogu, kako je mogao samo da posumnja da je možda neće prepoznati? Očito je, oduvek je zna. Ne sumnja više, zna je celog svog života. Tačnije, celog njenog života. Tu nasmejanu mladu ženu poznaje iz nekog života za koji nije ni znao da je proživeo.

Nemirna, a opet, činilo mu se, teška premda kratka kosa i crne oči koje plamte povrh osmeha koji joj titra u krajevima nenašminkanih usana – to je odraz onostrane, prave i transcendentalne Ronit koju je nosio u sopstvenoj, a opet, do ovog trenutka nepoznatoj prošlosti.

Nije bilo nikakve sumnje, taj je osmeh nosio u sopstvenom pritajenom sećanju, možda iz nekog drugog života ili samo iz drugog vremena na koje ga podsvest vraća. Prepoznao je i onu malu boru koja je potcrtavala prirodni osmeh njemu tako blizak i drag, uostalom kao i što su mu bili poznati i ti kratki pokreti glavom koji su pratili njene energične kretnje.

Da, zna! Setio se. Podseća ga na Nastasiju iako su tako različite i neuporedive. Kako je to mogao da ne uoči čak i pre no što je stala pred njim. Taj osmeh. I taj pogled.

I sada, gleda je dok tu stoji na vrhu stepeništa kojima se tren ranije lagano uspela, čini mu se da je sitnija nego što je uistinu bila - poput Nastasije.

Čak i kasnije, kada mu je već bilo očito da greši i da nije bila tako krhka kao što mu se u prvi mah dojmilo, odbijao je to da prihvati, u njegovoj uobrazilji ostaće večno tanka i krhka devojčica, onakva kakvom je pamti, kako Nastasiju pamti.

Učini mu se da je svo ono mnoštvo bučnog i u pokretu ustreptalog naroda, čitav onaj do malopre šareni svet na trgu izbledeo i rasplinuo se. U njemu je damarao sopstveni glas: Nastasija, dete moje. Tako te volim. Tako mi nedostaješ.

Onda ga je trgao njen glas.

„Hajdemo nekud gdje je tišina i gdje nema ljudi.“

„Idemo“, odgovori joj i u očima mu se pojavi osmeh.

Nije siguran da li ga je njena pojava zatekla nespremnog za susret, ili ga je iznenadilo to što ga je prepoznala i prišla mu daleko od mesta na kojem su se trebali susresti; ili njena neposrednost?

To što je nekako baš u to vreme sunce zalazilo za zgradu Narodnog muzeja, Simona nije doticalo, sunce u njemu bilo je u zenitu.

Dok su se probijali kroz gužvu nastalu oko kamiona sa kojeg se govornik obraćao masama sveta koje su i dalje neprestano pristizale sa trga koji su upravo ostavili za sobom, ali i iz poprečnih ulica, te ispunjavale Vasinu i Studentski trg, čineći sav taj prostor iz časa u čas sve neprohodnijim, Ronit se osvrtao i zagledala lica žena i muškaraca sa kojima se mimohodila, upijajući energiju kojom su zračili.

„Simone, ovo je fascinantno”, doviknula mu je u trenutku kada se okrenuo da proveri da li ga prati. „Kao da je vrijeme ovdje stalo. Ovo je kao nekad.“

„Da, kao nekada je. Možda? Ipak vreme nije stalo, ono samo drugačije teče u Srbiji, nego tamo, u belom svetu“, odgovorio joj je iako mu je bilo posve jasno da je to bio njen zaključak, ne i pitanje. Poslednji put je bio na protestu petog oktobra, beše to pre devetnaest godina. Onih par potonjih dana ne računa, slavilo se burno. Slavila se pobjeda nad zlom. Seća se da su trgovci bili ispunjeni ljudima kao i danas. Ipak ne, ne kao danas, pomisli, tada su lica prolaznika bila drugačija, na njima se mogla čitati radost i nada, nada naročito. Seća se i one pozne zimske februarske večeri pre dvadeset i dve godine, jedan mesec i osam dana, kada je grleći Nastasiju koja je kraj njega drhtala od studeni i pored toga što ju je svojim telom štiti od ledenog vetra koji je uz Francusku ulicu i kroz ogoljene grane baš kao i danas što su, nadirao preko trga i tamo se, u Kolarčevoj ulici, nedaleko od mesta sa kojeg je upravo posmatrao široki plato i ljude u pokretu, razbijao o masu sveta iza kordona koji je tvorila odlučna i nasmejana mladost. Iako je bila zima, a mraz šticao za obraze, Nastasija se smešila i upinjala se, kako bi poput nebrojanih devojaka kojima se divila, poput jedne Nataše koja joj je dala ružin pupoljak i propustila je ispred sebe, u toj jedva pedesetak metara dugoj ulici između plastičnih štitova proturila ruku i pokušala da policajcu zadane cvet za rever. Seća se. Kao da je bilo juče. Divila se Nastasija svim tim devojicama koje su iz dana u dan, iz noći u noć svojim telima i mladosti velikog srca tvorile snažan kordon prkosa, neupitni argument naspram besmislenog ludila – devojicama koje

su svojim osmesima i svojom odlučnošću postidele uniformisani nemi bedem.

„Teško je probijati se, zar ne?“, prenu ga Reinin glas i povrati u stvarnost.

„Skoro je nemoguće probiti se dalje“, odgovorio joj je, nemoćno šireći ruke. Tim gestom kao da je želeo da opravda sopstvenu nemoć da se udalje od kamiona sa razglasom i pobegnu od kakofonije glasova, buke pištaljki i jedva razumljivih povika, od reke ljudi u uzburkanom pokretu. „Hajde bar da se pomerimo u kraj dok povorka ne krene u šetnju ili nam se ukaže prilika da se izvučemo.“

Ronit klimnu glavom i dodirnu njegova pleća, kao da ga gura. Potom pođe za njim. Uspeli su da se sklone u kraj i smeste u neveliki ulaz između dva izloga. Jedno vreme su tu stajali mimo gomile i iščekivali da se nešto dogodi.

„Znaš, Ronit, ovo tek na tren podseća na zimu 1996/97.“, iznenada Simon prekide ćutanje. „Sve isto, masa sveta koja se tiska, kamion sa ozvučenjem, govornici, šetnje, zviždanje, smeh. Sve isto, ali tako drugačije. Tada, tamo, u Kolarčevoj je u jednom trenutku bio postavljen kordon policajaca sa namerom da spreči prolaz pobunjenih mladosti ka Terazijama. Studenti su došli do kordona specijalaca i stali pred njih, bez straha, sa osmesima, samouvereno. Kasnije su im se pridružili i Beograđani. I tako, stajalo se satima. Policija u punoj opremi za razbijanje demonstracija sa jedne strane, studenti sa svojim profesorima i građani sa druge strane. Niko nije popuštao. Pala je i noć. Policajci u kordonu su se smenjivali na svakih par časova. Prošla je i ponoć, a mladost nije odustajala. Tako je i zora dočekana. Bila je to prva velika pobjeda. Onda su studente zamenili njihovi profesori, a onda su profesore zamenili građani. Pa opet studenti. Iz časa u čas, iz dana u dan, iz noći u noć, i onda bi sledećeg dana sve kretalo ispočetka. Kordon na kordon, mladost spram bezumlja. Ovde ipak ne vidim tadašnji osmeh, nema ni one rešenosti da se istraje. Tada sam mislio da je mladost pobedila”, pa se nakon nekog vremena oglasi ponovo: “Valjda je pobedila? Bar u tom trenutku. Ali, možda mi na koncu nismo?”

„Znam, Simone, sve to znam, iako sam te zime bila u Beogradu, nisam bila na tim protestima, imala sam dvanaest godina i gomilu strahova“, onda joj glas zadrhta i učuta da bi tek nakon nekog vremena tiho i nesigurno dodala: „I traumatična iskustva iz zbjegova nakon Oluje.“

„Kao i Nastasija”, uskoči joj u reč. „I ona je te zime imala gomilu strahova i nešto manje, tek osam godina.“

„Nisu ni moji dolazili”, nastavi Ronit. „Znaš, bili smo izbjeglice iz onih kolona koje su se vukle na traktorima, sama sa majkom i bošćama, izgubljena na putu ka neizvjesnosti nove sredine. Otac je bio u logoru, u Lori. Teške su to bile godine za nas.”

Simon je pogleda i zaključio da ništa ne zna o Ronit. Zapravo stvorio je sebi posve pogrešne zaključke. Ono par podataka koje je o njoj saznao, njena ijekavica sa poznatim purgerskim akcentom koji je nekoć i sam brzo prihvatao i koristio u zagrebačkim kafanama stvorili su u njemu čudne, u svakom slučaju pogrešne i ni u čemu utemeljene pretpostavke, a da ih pritom nije ljudski ni artikulisao.

„O tebi ne znam ništa”, priznade. „Zapravo, sada mi postaje jasnije razlog tvog javljanja na konkurs.”

„Upravo”, odgovorila mu je.

„Zašto nisi poslala priču koju si tada imala na umu?”

„Zakasnila sam na natječaj, sjećaš se, a i vjerovala sam da je Terapija za superheroje prikladnija za časopis”, odgovorila mu je sležući ramenima.

„Molim te, pošalji mi je, voleo bih da je pročitam.”

„Poslat ću ti je, Simone. Svakako. Nego, prekinula sam te, a čini mi se, htio si još nešto da mi kažeš, zar ne?”

Simon je pogleda ispitivački pa se priseti šta je imao na umu.

„Da, hteo sam. Ma, ništa bitno”, odgovori joj i odmahnu rukom.

„No, ajde, reci, interesira me.”

„Čini mi se da mi je ceo život protekao na ulici”, započe sa ustezanjem. „Kao da se ovde ništa drugo i nije dešavalo. Sve će biti da tada, te zime 96/97. nismo pobedili? Da jesmo, ne bi bilo 5. oktobra. A bilo ga je. I opet isto, da smo tada, 5. oktobra pobedili, ne bi ovaj narod i neka druga mladost, deca one mladosti, danas bila ovde i duvala u pištaljke protiv istih onih koji su nam devedesetih zagorčavali život. Ali ne, nije ovo ni prineti onom od pre dvadeset godina.”

Iznenada se i naglo utiša, a zatim i prekinu muzika sa razglasa, da bi se začuo muški glas.

„Simone, ko govori?”, upitala ga je znatiželjno.

„Lečić, rekao bih”, odgovorio joj je pošto je nakratko osluškiavao i nakon kraćeg premišljanja. „Kao ‘96. Isto, samo dvadeset i tri godine stariji.”

Stojeći tik kraj Simona, Ronit se umiri, iskosivši blago glavu da bolje čuje.

Nakon nekog vremena Simon je prestao da sluša govornika. Lečićeve reči više nisu dopirale do njega, iste reči, iste rečenice, iste fraze, čak i ista imena kao tokom devedesetih. Gorklivi i optimistični govori kao i sa terazijske česme, jedino nema Patrijarha Pavla. Nema ni mnogih drugih. Nema Obrada. Umro je. Nema ni Biljane. U Americi je, u Bostonu. Nenad je na Floridi. Jelena je u Londonu, Goran u Minhenu. Grga je u Malmeu, bar je tamo bio. Gde je Mirjana? Gde su Nikola i Smiljana. Nema ni Hrvoja, Merime, a ni Dragane?

Njena znatiželjna usredsređenost na govornika mu je bila skoro idealna prilika da je bolje osmotri. Diskretno ju je posmatrao. Da je svako lice jedinstveno i neponovljivo, nikada nije bilo sporno, ipak, Ronit se tako razlikovala od svih drugih žena, doista, jedinstvena i tako drugačija, lik koji naprosto nije moguće da čovek ne zapamti. Znao je, to je bilo ono što ga je kod nje podsećalo na Nastasiju. Njena gusta i neobuzdana kosa bila je potiššana na čudan način, kao da nije težila da frizuricom izrazi sopstvenu ženstvenost, već samo neponovljivost. Njene crte lica bile su oštre, linija nosa i jakih, malo isturenih jagodica naročito. Tu oštrinu pojačavale su guste, takođe crne obrve i duboko usađene izrazite oči koje su, paradoksalno, delovale nestvarno na tamnom licu bez šminke. I onda mu sinu – Jevrejka. Ronit mora da je Jevrejka. A Nastasija je imala i svetlu put i skoro plavu kosu, pa ipak, nekakve unutrašnje lepote i jedne i druge, tako različite, a opet na neki čudan način slične, spajale su ih u njegovoj duši.

Kada se razleže aplauz, Ronit se okrete k njemu i upita ga kako će se događaj dalje odvijati? Simon je pogleda pa sleže ramenima. Nije znao ni koliko će biti govornika ni kako je planiran pravac kretanja, tek je pretpostavio da će se krenuti jedinim mogućim pravcem, ka Trgu Republike i to joj je rekao.

„Hoćeš li da ostaneš ili da pokušamo da se izvučemo?”

„Mislim da bismo mogli da krenemo”, odgovorila mu je.

„Da, hajde, ovi protesti me neće mimoići svojom čašom razočarenja.”

„Ma da, imaš pravo. Hajdemo u pivnicu”, reče, praveći grimasu koja nije ništa značila, mada je mogla značiti bilo šta, tek onda iznenada zastade i pogleda ga iskošene glave i upita ga šta je mislio pod onim: čaša razočarenja.

„Objasniću ti, samo kasnije, kada budemo pobešli od ove galame. Zapravo kada dođe vreme i sama ćeš se u to

uveriti, a do tada, motri lica ljudi“, odgovorio joj je zagonetno.

„Dobro, onda požurimo“, reče Ronit i lagano poskoči, poput zvrka. „I meni smeta ova buka“, i brzo dodade, „odvikla sam se ovakvih skupova.“

Trebalo im je neko vreme da izađu iz mase i da se Makedonskom ulicom zapute ka pivnici.

Kada su kročili u polutamu pivnice, Simon se osvrnu i zaključio da je kao i obično u to doba dana bila skoro prazna. Htede da kao i obično krene u deo za nepušače, ali na mah se zaustavi i pogleda Ronit.

„Pušiš?“, upita je.

„Da.“

„Onda idemo u deo za pušače“, reče i zaputi se ka redu slobodnih stolova u dnu prostorije.

I tek što su se smestili, prišao je konobar i pozdravio Simona.

„Kao obično?“, pitao je.

Simon raširi ruke i uz osmeh odgovori: „Natürlich, zwei mass Bier. Kako inače?“

„Wie sie wollen“, uz osmeh odgovori kelner i ode.

Jedva da je odložio naočale u kutiju, a krigle sa tamnim ejlom su već bile na klimavom astalu.

„Eto“, reče Simon, šireći ruke. „Ovo je moje beogradsko utočište.“

Sedeći preko puta, Ronit podiže čašu i sa širokim osmehom mu se zagleda u oči i reče: „Simone, drago mi je što smo se napokon sreli. Prost!“

„I meni, naravno“, odgovorio joj je podižući čašu i dodao: „U tvoje ime, živeli.“

Ne skidajući osmeh sa lica, nestašno, poput derana nahirivši glavu na stranu, nasmejala se i uskliknula pre nego je otpila dobar gutljaj ejla: „Ma, živio ti meni, Simone!“

Trenutak kasnije, znalački je promovala po ustima prvi gutljaj tamnog piva male beogradske pivare i ocenjivala njegov ukus, pa pošto je zadovoljno mljacnula i oblizala usne jezikom, reče da je pivo začuđujuće dobro. Simon ju je posmatrao sa izvesnim zadovoljstvom. Iako mu je malopre, pred pozorištem delovala sitnom i krhkom, sada je mogao da uoči da iako jeste niska, ipak nije ni tako sitna ni tako krhka, kao da ju je tamo ona masa sveta progutala pa se u njegovim očima, dok mu je prilazila, činila malenom i nežnom, poput laticice. Daleko od toga da je bila korpulentna, bila je dovoljno snažna i odsečnih pokreta da imponuje svojom pojavom. Činilo mu se da time, kao i eg-

zotičnošću svog lika, nadomešćuje lepotu. Pokušavao je da se priseti trenutka kada mu je prišla i utiska koji je na njega ostavila. Bez sumnje, iako nije odisala ženskom lepotom, bila je na neki svoj i teško objašnjiv način neodoljiva. Sve će biti da je to ona karika koja ga je podsetila na Nastasiju. Možda je to bio razlog što je nesvesno uskliknuo Nastasija, dete moje. Možda je ta nenadano čudna lepota koja je bila pohranjena u njemu vapila za njom, Nastasijom, za njom, Ronit, sve jedno, možda je stoga u njemu damaralo ono tako jednostavno i ljudsko: Tako te volim. Srećo, tako si mi nedostajala, pače moje malo.

Diskretno svetlo koje je vladalo u pivnici ni na koji način nije promenilo malopredajne utiske koje je stekao o njenom izgledu, naprotiv, podcrtavalo je njen taman ten. Simetričnost njenog lica koju je narušavala nemirna, nekako snažna i divlja kosa i onaj pokret ruke kojim ju je nameštala, fascinirala ga je na način koji, činilo mu se, u svom životu nije imao prilike da oseti. Nikada nije imao prilike da ovako sedi sa Nastasijom, a to mu je toliko nedostajalo. Nevoljko je sebi priznao da joj iznad tankih i nevelikih usana dominira karakterističan nos, nimalo ženski, a opet lep, nos koji je njenom licu i ukupnoj pojavi davao nekakvu neodređenu neponovljivost. Na licu, osim možda diskretnih crta oko očiju, nije primetio da je našminkana. U njemu je lebdelo pitanje koje joj svakako neće postaviti, mada skoro da bi mogao da se zakune da ima jevrejske krvi. Konačno je zaključio da mu se Ronit bez svake sumnje dopada i požele da sreda i predstavljanje časopisa dođe što pre, kako bi još za konačni utisak o njoj video i njen nastup.

Kada je progovorila, prenuo se.

„Moram ti se zahvaliti za sve one savjete, bili su mi doista dragocjeni.“

„Ne preteruj“, pokušao je da se izmigolji iz neugodne situacije. Nije voleo da mu se zahvaljuju, imao bi tada utisak da tako postaje ovisan, da nešto duguje, ako ništa više, bar uljudnu zahvalnost, a to nije želeo.

„Ne pretjerujem, Simone, doista, zahvalna sam ti za sve“, reče uz širok osmeh da bi odmah potom mangupski dodala: „Šta bi ja bez tebe.“

„Ronit, draga moja, nemoj to da činiš.“

„Ma čuj, govorim ti iz duše, pa ti si toliko učinio za mene. Ti si odličan učitelj i urednik, to na što si mi ukazao jako mi je pomoglo. Da, da, bio si apsolutno u pravu.“

„Nisam hteo da te preterano pritiskam da rukopisu

udahneš još malo životnosti, da mu daš ritam malih ljudskih subjektivnosti, manira, siguran sam da će naš rad na drugim tvojim tekstovima, a verujem da ih imaš, biti još delotvorniji.“

„Ma, naravno, imam ih, kako da ne. I hoćemo, radićemo skupa. Mogli bi i kod mene, u Berlinu. Ili, zašto ne, naleto na Visu? Pa, biće to zadovoljstvo, a i potreban mi je neko ko me razume, Simone. Kada sam pročitala Vrisak, shvatila sam da si to ti. Da me možeš razumeti. Uh, to je bila baš žestoka priča, nije da me je dotakla, rasturila me je. Tupo sam sjedila ostatak noći i pokušavala da se sabrem. Rasplakala sam se kao dijete čitajući onaj zadnji dio o ljubavi“, onda je na trenutak začutala i mašila se paklice cigareta. Nakon što je duboko udahнула dim, nastavila je, kao sa nekakvim olakšanjem. „Doista, šta činiti sa svom tom ljubavi koja je u nama, Simone? O tome ti nisam pisala, željela sam ti osobno prenijeti utiske“.

Nije znao šta bi da joj kaže te je prećutao bilo kakav odgovor, jer je osećao da u tom trenutku u njemu nema odgovarajuće reči.

„Znaš“, nastavila je nakon nekog vremena, „Kada izgubim svaku nadu, kada više u sebi ne mogu prepoznati taj osjećaj, otkrijem nešto poput tvoje priče, i u meni se probude osjećaji, čini mi se da čak ni za mene ljubav nije izgubljena, da je tu negdje, u nama, oko nas. Prejaka je to sila, Simone, da bi jednostavno nestala“, onda i ona začuta zagledana u prazno. Nije primetila ni kada se noć sasvim spustila na ulicu, činilo joj se da je to sećanje jače od nje, ne može se otrgnuti porivu, kao da je ona neobično topla berlinska noć s kraja proleća neodoljivo mami; nije sigurna da li je to misli vraćaju u ono vreme ili to doista tetura među postavljenim stolovima u bašti pivnice Georgbroj na omalenoj raskrsnici koju tvore obala Špreje i početak ulice Propst.

I dok je među njima pulsirao muk, sa ulice se začu galama, a pivnica se počela ispunjavati larmom i bezbrižnim smehom mladog sveta.

„Šta se ovo dešava?“, začuđeno upita Ronit.

„Završeni su protesti“, reče joj, ne obraćajući pažnju na prolaznike.

„Kad prije?“, upita začuđeno. „Pa tek što su počeli. To nisu politički prosvjedi! Tako se nigdje ne protestira. To mu nekak dođe prije kao kakav hepening ili performans.“

„Teško je ovdašnji svet razumeti, ovde su i sahrane performansi. Ništa ovde nije dovoljno apsurdno i besmisleno da ne bi bilo tako normalno i podrazumevajuće. Fatalizam dobija svoj najapsurdniji pojavni oblik. I kada su najočajniji, Srbi svoj očaj izvrću na sprdnju. Ni sebi ne veruju, od sebe samih kriju sebe, jer znaju da su spremni sami sebe bez zazora denuncirati. Znaš li da su davne '68., dok su se po Parizu studenti skupa sa radnicima sukobljavali i žestoko tukli sa policijom, dok se berlinski studentski pokret stojički suprotstavljao pa i uzvrćao koliko je mogao policijskoj brutalnosti, u Beogradu su se studenti te godine, nakon dobijenih dobrih batina, onako bosonogi, jer su usput bežeći od pendrečenja u novobeogradskom pesku pogubili obuću, okupili i egzaltirano zaigrali Kozaračko kolo. A zašto su igrali, verovatno se pitaš? Zbog prkosa policiji? Zbog svojih ostvarenih ideala? A ne, nikako! Bilo je dovoljno da im Tito kaže: ma da, boga mu poljubim, u pravu ste vi! I evo, ovde se nekako taj žalosni krug pravdoljubivih i slobodoljubivih iluzija o pripadnosti velikom i slobodnom svetu završava. Ovo i jeste samo hepening, možda pre karikaturalni omaž snovima. Pogledaj samo ta lica, da li ti liče na nezadovoljnike? Da li u njihovim očima vidiš rešenost da se bore, na primer za demokratiju? “

„Baš i ne“, nećkajući se zaključila Ronit.

„Eto, vidiš. Istunjali su se u prijatnoj šetnji. Duvanje u pištaljku oslobađa i rasterećuje čoveka nagomilanih stresova. Psihološki ventil. Zdravo je to. Ali, kao što vidiš“, i pokaza joj na mladi svet koji je upravo nahrupio u pivnicu, „imaju oni energiju nakon šetnje i potrebu za provodom. Malo strpljenja, draga moja, za koji minut, ispuniti će pivnicu.“

„A mi?“, upita Ronit.

„A mi, pa mi ćemo da krenemo i usput možemo ćutati. Ima mnogo toga o čemu možemo da ćutimo, zar ne?“

Edin Salčinović

ISTREBLJIVAČ

*Zaustavi film. Sad prizovi svoju tamu i svoju hladnoću
i budi proklet.*
(Cormac McCarthy, „Put“)

[ALMA]

Bile su to tri minute totalnog ludila. U četvrtoj je sve postalo obično. Ne da je bilo svakodnevno, samo su ljudi znali kako da se ponašaju. Ne znam kako tačno da to objasnim. Svako je opet znao šta da radi. Kao da smo na trenutak upali u vremenski procjep, našli se u paralelnoj stvarnosti, a onda je neko u nebeskom control roomu uočio grešku i vratio nas u rutinu. Ne baš u rutinu, ne znam kako da to objasnim. Kao neki restart poslije kojeg ostane bag. Nakon što su kratko bili drugi ljudi, ili isti ljudi izvan svog svijeta, svi su se opet počeli ponašati onako kako se inače ponašaju. Memnun je počeo izigravati heroja, pokušavao je staviti lisice tom ranjenom čovjeku, gospodinu M, a gospodin M. očito nije bio pri svijesti, lice mu je bilo u grimasi, usta su ostala u osmijehu blaženstva, naočale su mu spale i otklizale, svjetlost se hladno odbijala od zjenice u kojima nije bilo napona. Onda je ušla Amela, pogledala je Memnuna s onom ekspertsom mržnjom, svi smo naučili trpjeti taj prezir stručnjaka, i naredila da se zove hitnu i policiju. Memnun je poskočio, i spotakao se, jedna ruka onesviještenog gospodina M. bila je u lisicama, onda je ušla Stela i rekla da dolaze i hitna i policija, i Memnun je ponovo počeo petljati oko ranjenog, ali je poslije Ameline intervencije postao još nespretniji, pa se druga polovina lisica, umjesto oko napadačevog, sklopila oko njegovog zgloba. Amela je zakolutala očima i okomila se na gospodina Kurtćehajića, naredila mu je da ne mrda, i on se nije pomakao iz žučkaste lokvice sve dok nisu došli policajci i odlučili da ga saslušaju, a dok je čekao, međunožje i desna nogavica su mu se lagano sušili. Stela je držala Selmu za ruku i govorila joj da će hitna brzo, i moglo se vidjeti da je Selma sretna. A sigurno se bojala. I moralo ju je boljeti.

***

Izvinjavam se što prekidam Almu Omerović, bankov-

nu službenicu (Client Advisor) sa svježe preživljenom traumom. Imali smo pucnjavu u banci na Malti. Dvoje ranjenih. Prvo se, naravno, pisalo o pljački. Pokušaju pljačke. Banka nije bila opljačkana, pljačkaš je u komi hospitaliziran u Klinički centar, inspektor Semir Selmiragić i tužitelj Saša Jovanović vršili su uviđaj kada sam stigao na, kako su to slavni prethodnici nazivali, lice mjesta. Poslovnica Hypo Alpe Adria banke bila je smještena u prizemlju poslovne zgrade iz 80-ih, zdanje je predstavljalo susret brutalizma sa korporativnom arhitekturom, moćan, hladnokrvan i profitabilan sraz betona s čelikom i staklom - čuvari Marxova nauka počeli su pružati ruke demokratama s petrodolarima u džepovima. Pažnju mi je privukao veliki elektronski sat - četiri crna polja na kojim su se, poput mehaničkih svitaca, palile narandžaste lampice, izgledala su kao dijelovi starog semafora kojeg je neki promućurni upravnik skinuo sa zida sportske dvorane i postavio u salu u kojoj se igra poslovna utakmica. Bio je to moćan arhitektonski trik, sat se krio u polutama prostorije za gigante i nije vas podsjećao samo na to da je vrijeme novac, nego i da živimo u vremenu u kojem se poslovanje eufemistički predstavlja kao sportski dvoboj, a futuristički izgled sprave koja mehanički mjeri vrijeme istovremeno je čuvao privid da sve radimo za bolju budućnost. E pa, bolja budućnost je stigla. "Pažnju mi je privukao" značilo je da sam filozofirao onoliko dugo koliko je trebalo da mi priđe inspektor Selmiragić:

- Šta je mali, opet ti fali govana za novina? Voli raja čitat crnjak, jel de? - dok je inspektor govorio, iza njegovih leđa pogledom me fiksirao tužitelj Jovanović. Oči su mu hladno bljesnule, a zubi se ironično iskežili kada je inspektor izgovorio ono što svi znaju - publika najviše voli crnu hroniku. Ne znam zbog čega je tužitelj mislio da jedan misaoni kliše zaslužuje podrugljiv kez, osim toga, i on je kao i ja platu zarađivao zahvaljujući kriminalcima.

Inspektor se nije osvrtao, nastavio je biflati kao da želi završiti što brže, stalno posežući desnom rukom za nečim što je valjda trebalo biti nadohvat. Prsti su se svaki put sklupali u vazduhu kao da hvataju čašu, a on je još brže sipao riječi. Pucnjava se dogodila u kasno popodne, pred kraj radnog vremena, u banci tada nema gužve, poten-

cijalno dobar tajming za pljačku. Međutim, inspektor je smatrao da se ne radi o pokušaju pljačke. Peto i po čulo je počelo da radi.

- Čim tebe vidim, mali, znam da nije kriminalac kako bog zapovijeda.

Ljudi imaju sposobnost da vide stvari na određeni način. Ja vidim stvari u raspadanju. Cijeli svijet se osipa. Svaki predmet sadrži svoj kraj, oblik koji vidimo samo je proizvod majstora koji se zove Vrijeme. Ljudi oduvijek personificiraju smrt, moguće da je to način na koji je pokušavaju otresti od sebe. Ali smrt ne dolazi izvana i nije bliža od jake za vratom, smrt je u nama, u tkivu, u svakoj ćeliji, u enzimima, u slovima A, T, C, G i U prisutna je u svakom trenutku. Možda zbog specifičnih sočiva koja nosim, ja smrt vidim u svakom času i dahu, i može biti da sam djelić tog pogleda uspio prenijeti inspektoru Selmiragiću, a moguće i da su me naprosto privlačili slučajevi u kojim se otvaraju pukotine u vidljivoj strukturi stvarnosti.

- Mali, ovo ti kažem nezvanično, ali ovdje ništa nije kako treba - inspektor Selmiragić nije dijelio moje gnoseološke dileme. - Pregledali smo snimke sigurnosnih kamera i mogu ti reći da ništa ne štima - tužilac Saša Jovanović nevoljko se mrgodio iza njegovih leđa, ali se inspektor nije osvrtao:

- Nešto nije normalno. Čovjek ulazi u banku i odma puca. Imal to smisla? Prvo, da je došlo da pljačka, ne bi pućo. Interes mu je da ne ostavlja takav trag. A i ne treba mu još jedno krivično djelo.

Tužilac Jovanović je digao glavu kako bi protuslovio:

- Moguće da se uspaničio, da ga je pojela nervoza, da je zapucao da nekog zastraši...

Inspektor Selmiragić nije odustajao od svoje teorije:

- Da, svakako je moguće da imamo počinioca koji ne da ne zna šta je zločin, nego ne zna razliku između krivičnog i prekršajnog djela. Ali takav mora imati jak motiv da bi se odlučio na pljačku banke. To znači da mu instinkt za održanje radi dvjesto na sat. Strah ga je, umrlo je govno u njemu (to je poređenje koje sam tražio, smrt je u nama prisutna u svakom trenutku kao što je i govno u svakom trenutku u našoj utrobi, pitanje je samo kada će sazreti i biti spremno da ga izbacimo), ali taj strah ga tjera da se izvadi iz septičke jame. Nervoza i panika su dobri razlozi, ali da se razviju do relaksa nešto ga treba poremetiti. A pucanje radi zastrašivanja isto ne drži vode. Prvo, zašto pucati u nekoga? Drugo, nakon što ispalíš upozoravajući

metak, zašto bi nastavio pucati nasumce? - inspektor Selmiragić je bio inspirisan.

- To su uopćene pretpostavke, ne mora značiti da je u individualnom slučaju tako - branio je redovitost ponavljanja ljudskih radnji u svijetu tužilac Saša Jovanović.

- Naprotiv - nije se dao smesti inspektor Selmiragić - to što vi javni tužioče govorite su uopćene pretpostavke, a ja tvrdim da je naš čovjek, kako ste rekli, individualni slučaj. Uopćena je pretpostavka da ljudi u banku dolaze naoružani samo kada žele pljačkati. Toliko je uopćena da je se čvrsto držimo i mi i kriminalci. Ali ovaj tip nije imao pojma kako izgleda ta uopćeno pretpostavljena pljačka.

Iznenadilo me što inspektor Selmiragić zvuči kao policajac iz krimića, ali još više me iznenadilo što persira tužioca Jovanovića.

- To su spekulacije - tužilac je pokušavao povesti raspravu o retorici, ali inspektor se držao ontologije, pa ga je odbacio kao potencijalnog sagovornika.

- Hoćeš još jedan razlog zašto ništa nije bilo normalno? Frajer je u banku došao sa jebenim Strikerom! Mali, znaš li ti šta je Striker? - vratio se na svoju uobičajenu frazeologiju i obratio izravno meni, iako i do tada niti jednom nije pogledao tužioca Jovanovića. Očito je želio biti siguran da je publika na njegovoj strani. I bila je. Nisam podnosio Jovanovića. Nadobudan, ambiciozan, uvijek u besprijekorno ispeglanom markiranom odijelu, skupi sat, otmjene cipele, iznad čela, na svježoj frizuri, Bentley Platinum, obožava ekskluzivne informacije davati novinarkama, dakako, pomno probranim. Šušalo se i da trguje sa informacijama. Sve i da je bio u pravu, ja bih bio na strani inspektora Selmiragića. Ali ovaj put se poklopilo da nemam pojma šta je Striker.

- Kakav si ti kurton od novinara crne hronike? Eto ti na šta spade žurnalistika. Sereš na clickbait, a novinar koji dođe na lice mjesta ne zna nabrojati tri gana. Šta je slijedeće, sportski novinar koji ne zna ko je Hade Müller!? Nemaš pojma, mali, mada u tebi nešto ima, to moram priznat, i to nešto zajebano - odobrovoljeno je nastavio inspektor Selmiragić. - Striker ti je revolverska borbena sačmarica. Kompaktna puca. Bez problema ispaljuje različitu municiju kalibra 12/70. Stvar konstruisana za brzo gađanje iz ruku, il' kako kaže raja koja zna pucati, s boka. Jedino što može zatajiti je metak. E u tome je bila sreća za raj u banci.

- I zatajila je već na trećem metku? - pokušao je još jednom tužilac Jovanović.

- Do treći put bog odmaže - inspektor je intonirao riječi kao da nije čuo tužioca. - Pazi, buraz, frajer je krenuo da pljačka banku i ponio Striker. On je jebeni konceptualni umjetnik, a ne pljačkaš, kontaš? - to je rekao meni i ispostaviti će se da su ove riječi najbliže prišle istini o onome što se stvarno dogodilo.

U tom trenutku, naravno, nisam shvatao zbog čega je problematično oružje s kojim je izvršeno krivično djelo. Inspektoru je tužilac očito opako išao na nerve, poveo me u stranu i nastavio objašnjavati nešto o punjenju oružja koje je koristio "naš napadač". Od svega sam shvatio da je punjenje i pražnjenje te sačmarice dugotrajan proces, zbog čega je vojska ne koristi. Inspektoru je, međutim, bilo važnije to što "naš čovjek" nije znao kako riješiti problem kada mu je zatajio metak.

- To se rješava jednostavnim povlačenjem obarača, kao kod svakog revolvera. Samo on to nije znao. Amater, značajno je naglasio inspektor, ogledajući okolo kao da bi mu neki predmet trebao biti nadohvat ruke.

Za prvu ruku imao sam dovoljno informacija, svjedoci mi u tom času nisu bili dostupni, banka je blokirala davanje informacija (poslat će zvanično saopštenje), tako da sam pozvao kolegu Pavlovića i prenio šta sam dobio. Zapovijed je bila da se vratim u redakciju.

Dvadesetak minuta poslije stajao sam pred uredničkim deskom sa neslužbenom pričom o tome da se nije radilo o pljački. Izvršna urednica Milanović i izvršni urednik Rukavina imali su siva lica i poglede upućene osobi sa mentalnim oboljenjem dok su slušali teoriju o konceptualnom umjetniku sa Strikerom. Možda bi bolje prošao da sam spomenuo inspektora Selmiragića, ali sve je bilo nezvanično, nisam imao izvor na koji bi se mogao pozvati. Odlučeno je da se držimo zvanične priče.

Pola sata kasnije prvi konkurentski portal objavio je priču sličnu mojoj. Mogao sam pogoditi da je "izvor našeg portala", glatko izbrijanim licem i prćastim nosićem, tužilac Jovanović. Priča se, ipak, u suštini, zaista u suštini, razlikovala od moje. Zahvaljujući tabloidskom stilu medija i prizemnoj mašti tužioca Jovanovića, moj konceptualni umjetnik sa Strikerom pretvorio se u serijskog ubicu. Uslijedila je elektronska lavina. Portali, društvene mreže, aplikacije... Sve je zvonilo.

Odlučeno je da priču treba preuzeti neko iskusniji, a ja sam dobio zadatak da napišem temu o serijskim ubicama u Bosni i Hercegovini. Pokušao sam objasniti da ne samo

da nemamo seriju ubistava, što nije isto što i masovno ubistvo, nego uopšte nemamo ubistvo. Preporučeno mi je da se osim sa Pavlovićem, konsultujem i sa kolegicom Zinom (ako ste zaboravili rečenicu u kojoj se pojavila u epizodi „Zbogom, Chico i Tadeuse“ podsjećam vas da Zina skoro dvije decenije prati procesuiranja ratnih zločinaca. Poslali su me da u prošlosti determiniranoj genocidom, masakrima i masovnim ubistvima tragam za serijskim ubicama).

Dok smo pili kafu u kantini kolegica Zina je pričala o Goranu Jelisiću. Bio je mehaničar za poljoprivredne mašine u Bijeljini. U Brčkom se pojavio 1. maja 1992. godine. Predstavljao se kao Srpski Adolf, govorio je da je došao da ubija Muslimane. Tog maja vršio je dužnost komandanta logora Luka. Zina je smatrala da Jelisić ima patologiju serijskog ubice. Njegova metodičnost u ubistvima bila je ritualna, pretpostavljala je da bi se aktivirao i u mirnodopskim okolnostima, ali je imao sreću da se nađe u socijalnoj zajednici koja je upravo trebala serijskog ubicu. Meni je ostalo da se pitam kako kao o serijskom ubici govoriti o čovjeku koji je poslan na robiju zbog zločina protiv čovječnosti.

Možda da probaš krenuti od FBI-jeve definicije, savjetovala je Zina. Spomenula je i psihologe Clausa i Lindberga (po njihovom modelu ponašajnih obrazaca i ličnosti serijskih ubica Goran Jelisić bi bio to što tražiš, samo da već nije ratni zločinac. Možeš zaboravit na seriju ubistava, jer u njegovom slučaju imaš kategorijalna ubistva.). Onda uzmeš popis najduže osuđenih ubica i upoređuješ. Sumnjam da ćeš naći onog kojeg tražiš, ali ćeš barem izvršit zadatak. Kada sam upitao zašto sumnja da ću naći serijskog ubicu odgovorila je da će mi se samo kazat. Tako učiš, postavljaš pitanja i sam dolaziš do odgovora. Nikom ne vjeruješ, odgovor nije ono što ti neko kaže, odgovor nije ono što čuješ, odgovora nema u dogmi i propagandi, odgovor je samo ono što spoznaš. Lampica za stid upalila se u glavi, tiha bol me munjevito presjekla preko grudi, lagano sam klimnuo glavom i ustao. Uputio sam se ka zadataku kojem nisam dovoljno posvećen i koji ne izvršavam sa onoliko strasti koliko je potrebno.

Sjedio sam u bašti bajker bara Route 66, ispred mene materijal podijeljen u dvije gomile, na desnoj strani teorija, na lijevoj slučajevi iz prakse. Edib Buljubašić, Jasminko Jašarević, Aleksa Mican, Šerif Hadžić, Anto Niče, Safet Čoralić, Tomislav Petrović, Vojislav Planinić i Goran Koto-

ran čekaju stručnu kvalifikaciju. Desno su mudre glave iz Quantica, Virginia. Uz njih su i psiholozi Christer Claus i Lars Lidberg. U Quanticu se serijskim ubicom smatra svako (pod uslovom da je čovjek) ko ubije tri ili više osoba, s tim da između ubistava postoji „period hlađenja“ koji može trajati od nekoliko sati do nekoliko godina. Na lijevoj strani mir, poneko oko bljesne, neka se usna trzne. Tri minimalno je siguran gubitak, ali „period hlađenja“ nas vraća u igru. Za neke je i adut, skupina se već smanjuje. Ovi desno iz Virginije nastavljaju tumačiti. Serijsko ubistvo je kompulzivni čin, počinjen zbog uzbuđenja, seksualnog zadovoljenja i/ili dominacije. Ovo već ni za koga ne igra. Skupina lijevo ostaje na okupu, ali se niko ne izdvaja. Vrijeme je da u igru uskoče Claus i Lindberg i upoznaju nas sa sadržajem istraživanja „Serijsko ubistvo kao Šahrijarov sindrom“. Model ponašajnih obrazaca koji predlažu cijenjena gospoda psiholozi u obzir uzima pet karakteristika, i to slijedećim redom: onipotencija, sadističke fantazije, ritualizirano izvođenje, dehumanizacija i simbiotsko spajanje. Na lijevoj strani mumljanje, kao da je neko nezadovoljan. Šta sve to znači, kakve su to riječi, hoće li nas osuditi zbog ovih omnipo, dehuma, ritua, simbio, sadi stvari? Polako, polako, sve će da bude pravedno i pošteno, gospoda psiholozi će objasniti. Izvolite, nema potrebe da zahvaljujete, i molim vas da se ne ustručavate, slobodno govorite kao knjiga: „Omnipotencija podrazumijeva osjećaj svemoći, sveopće dominacije i kontrole nad drugima. Sadističke fantazije podrazumijevaju sljedeće relacije: superiornost – inferiornost, dominantnost – submisivnost, sadista – mazohista, počinitelj – žrtva i samouzdanje - poniženost. Riječ je o nanošenju boli, izazivanju osjećaja neprijatnosti i ponižavanju žrtve, što može uključivati silovanje i/ili njenu smrt. Ritualizirano izvođenje ima više oblika: nastavak ubadanja žrtve ili pucanja u nju uprkos tome što je ona već mrtva (za ovaj fenomen koristi se engleska riječ *overkill*, tj. „pretjerano ubijanje“); namještanje tijela u određenu poziciju koja za serijskog ubicu ima neku simboliku i smisao; naknadno kasapljenje žrtve i ubacivanje određenih predmeta npr. u usta, očne duplje, analni ili vaginalni otvor. Ubici ritualizirano izvođenje služi kako bi postigao lično, sebi shvatljivo zadovoljstvo, te popunio emocionalnu prazninu. Dehumanizacija je percipiranje ljudskih bića kao da su neživi objekti ili životinje. Na taj način se serijski ubica distancira od žrtve i pristupa joj kao da uzima u ruke neki predmet,

rastavlja ga, kvari ili razbija. Simbiotsko spajanje je morbidna potreba za doživljavanjem jedinstva sa žrtvom, na način da serijski ubica pojede jedan ili više njenih organa (kanibalizam) ili je siluje“.

Na lijevoj strani žamor, prosvjedi, nezadovoljstvo, ja nisam, ja nikad ne bi tako nešto, meni će da smjeste, hoće da nam prišiju, ovo je montirano, već je bilo postalo nemoguće uspostaviti red kada se kroz kaos nerazumljivih glasova probio jedan jasan i razgovijetan:

- Jel ti to za ispit?

Za viskom stolom lijevo stajao je mladić u kožnom mantilu (vrućina, očito, nije mogla pobijediti volju), srednje visnine, debeljuškast, sa malenom bradom, nauljene kovrčave kose i sunčanim naočalama Loc's 63.

- Ja samo bezveze kazne plaćam idući na fakultet – uhvatio me na prepad, preširoko sam otvorio oči prije nego što sam uspio reći da nije za ispit. Tj, na kraju nisam ni uspio reći, već sam slušao šestominutnu tiradu ne želeći da postavim pitanje kakve veze imaju fakultet i saobraćajne kazne. Uljudno sam saslušao, rekao da je život nažalost takav i pažnju ponovo usmjerio na dvije gomile hartije. A onda me ponovo pogodilo slijeva:

- Poginò Benjo!

Moj pogled je bio prebrz, isprovocirao je rafal riječi:

- Ima možda desetak dana. Ovdje na Otoci, izletio na prugu i prevrnuo se. Trkali se. Tako ti je to. A i bio je budala.

Nisam htio pitati ko je Benjo, ni zašto je bio budala, htio sam reći da me sve to ne zanima, pa sam rekao da se protiv smrti ništa ne može. Raspoloženje za stolom lijevo opasno je poraslo:

- Ma smrt ti je bliža od jake za vratom. Pogotovo nama, street racerima. Ja sam street racer – uslijedila je pauza da se pokupe izrazi divljenja i ordeni za hrabrost, a kad se stišao aplauz izgleda da je neko upitao za adrenalin i strah – To je život na rubu smrti. Nema kod nas straha, mi vazda plešemo na rubu. Takav je bio i Benjo. Al' nikad se ne zna kad će neko otić.

- Pa vama to dođe ko da stalno šehidite – nisam se više mogao suzdržavati.

Ovoga puta sam pogodio, lice za stolom lijevo se naglo skiselilo, crte su postale uvrijeđene, street racer je naglo popio kafu, sa stola pokupio telefon i ključeve, i u žurbi nekako razoročarano primijetio:

- Po šerijatu kad ga dignesh iznad sto dvadeset nisi šehid.

Nekoliko sekundi kasnije na ulicu je izjurio automobil koji je svijetlio kao kometa.

Narednog jutra u kantini sam čekao Zinu i Pavlovića kako bih sa njima podijelio utiske. Najbliže što sam se primakao serijskom ubici bio je Mile Matić, stražar u Kazneno-popravnom zavodu Zenica, koji je u februaru 1986, tokom jednog dana, ubio devet ljudi. Planirao je ubiti sedamdeset, imao je spisak – tzv. listu za odstrel. Mile se pojavljuje u tv dokumentarcu “Treptaći svemira, zapis o zatvorskoj ludnici” Božidara Kalezića. Iako je svjestan da je ubio devet ljudi, iako se kaje zbog onoga što je učinio, Mile na izvjestan način daje opravdanje za svoj zločin – on je (u mom slobodnom tumačenju) pokušao pomoći tim ljudima. Napale su ih gnjide, divovske (Miletove riječi i oči kao da bi rekle da su gnjide težile po nekoliko kilograma) bile su posvuda na njihovom tijelu, on je samo pucao u čudovišta.

Onovremena štampa Mileta predstavlja u nešto drugačijem svjetlu:

„Matića, inače dugogodišnjeg sportistu koji se bavio borilačkim veštinama, uoči masakra ostavila je devojkica, što se ujedno smatra okidačem nezapamćene tragedije na području zeničko-dobojske regije.

Ubica je prvo iz oružarnice KPZ ukrao pištolje i automatsku pušku i zaputio se u svoj stan u Doboju, gde je 26. februara 1986. prvo ubio zeta Dušana Popovića. Zatim se vraća u Zenicu gde angažuje taksi da ga odveze do radnog kolege Azema Rezvića. U taksiju zatim ubija i kolegu i vozača Zorana Andrijaševića.

Matić pešice beži sa mesta zločina i ulazi u drugo taksi vozilo. Obzirom da je policiji u Zenici već dojavljeno dvostruko ubistvo, grad je bio blokiran, a svaki automobil detaljno proveravan. Na jednom od punktova policijska patrola zaustavlja i taksi u kojem je bio Matić. No, hladnokrvni ubica odmah puca i na mestu ubija policajca Stanoja Ilića, a zatim beži i vozom se vraća za Dobj.

Ne staje na tome. Angažuje taksistu da ga odveze do Donje Koprivne gde na spavanju ubija gotovo celu porodicu bivše devojkice, osim njenog oca Veljka Vasiljevića, koji je radio treću smenu. Ubijeni su Veljkova ćerka Smilja (19), koja je bila u vezi sa Matićem, sin Milorad (17) učenik trećeg razreda Građevinske škole, ubijeni su i Veljkov otac Milorad (68), majka Smilja (62) i supruga Zorka.

Ubica nakon krvavog zločina beži u rodno selo Sočani-

ca kod Dervente gde traži pomoć meštana pod izgovorom da je i sam u potrazi za ubicom koji je pobio celu porodicu?! Meštani su odmah shvatili da laže i savladali su ga do dolaska policije.

Tokom suđenja sudski veštaci su utvrdili da Matić boluje od paranoidne šizofrenije pa mu je kao presuda izrečena mera obaveznog lečenja.“

Mile Matić je u zatvorskoj bolnici u Beogradu okončao život vješanjem 1994. godine.

- Tako ti je to, mi smo ti previše seljačka zemlja da bismo imali serijske ubice – rekao je Pavlović. - To imaju Ameri, Englezi, garant i Švabe, oni sve imaju. I Rusi, normalno. Evo ovaj Plavi kit, iza toga ti je sigurno serijski ubica. (Bilo je to malo profano proračanstvo, u novembru 2016. bit će uhapšen Filip Budeikin. Producent witch house muzike i bivši student psihologije reći će istražiteljima da su njegove žrtve „biološki otpad“ i da Plavim kitom „samo čisti društvo“) I oni ljudi Japanci isto imaju. A mi imamo masovna ubistva. Zato stalno ratujemo, da se ispušemo. Ako nam se desi da malo duže živimo u miru, onda frajera samo prenese. Šizofrenija.

Zina se nije slagala sa Pavlovićevom bulevarskom akcijom:

- Zapravo se danas istražuju veze između ratova i pojave serijskih ubica. U Americi su se javila dva velika talasa serijskih ubica, nakon Drugog svjetskog i Vijetnamskog rata. Naročito su značajni radovi historičara Petera Vronskog, koji tvrdi da su ratovi mnogo opakiji i primitivniji nego što smo spremni da priznamo. To je važno istraživanje, jer se danas nerijetko čuje da era serijskih ubica završava. Sve ih je manje (FBI procjenjuje da u svijetu trenutno ima preko 500 aktivnih serijskih ubica), teže pronalaze žrtve, a lakše ih se i brže hvata. I imaju sve manje žrtava. Ili ih je manje ili smo postali toliko dobri u njihovom otkrivanju da ih s ulica mičemo prije nego što nanižu veći broj ubistava. Mada, može biti da se rađa nova vrsta ubica, za koju ćemo tek doznati. Ljudi su promijenili ponašanje. Sedamdesetih smo rado autostopirali, puštali djecu da sama idu u granap i da se igraju bez nadzora. A sada imamo i tehnologiju koja olakšava posao istražiteljima.

Meni je, međutim, u Pavlovićevom tumačenju više zasmatalo povezivanje ubistava i šizofrenije. To me naprosto nerviralo. Pa jebeni Semov Sin je odglumio šizofreniju i svi su pušili foru samo zato što su i unaprijed priželjki-vali da imaju posla sa ludakom, kasnije im nije bilo teško

odlučiti da je tip stvarno lud. Mnogo je teže prihvatiti da serijske ubice dolaze od nas, iz našeg društva.

Osim toga, Pavlović mi je saopštio da je sa pričom o serijskom ubici završeno, takozvano osumnjičeno lice je u katatoničnom stanju, pa se ne zna ni kakva će optužnica biti podignuta. U svakom slučaju, ideja da se radi o serijskom je smiješna. (Nisam uspio shvatiti šta je u svemu tome smiješno, ni ko bi se trebao smijati. Jesu li smiješni mediji koji su to plasirali kao senzaciju? Ili je smiješna publika koja uživa u takvoj senzaciji? Možda je smiješna civilizacija koja svoj moral podgrijava takvim uzbuđenjima?) Osim toga, nije ni važno šta će mu sve prikazati kada jednog dana bude dovoljno priseban da mu se može suditi, jer stvar je već danas zaboravljena, internet se jutros uzbudio zbog direktora jedne javne ustanove, koji je uposlenicama slao slike svoga spolovila. Afera je već dobila ime „Napaljeni rođak“. Direktor je rođak jednog političkog moćnika.

Iz svega što je Pavlović rekao zaključio sam da će moja tema završiti u nedjeljnom izdanju, tek da popuni prostor. Na neki način sam osjetio olakšanje, kao kada vas spremaju da lažete, a onda se ispostavi da vas niko ništa neće pitati. Zahvalio sam Zini, platio račun, pozdravio ih oboje i otišao baviti se spolovilom direktora-rođaka.

Jedan čovjek, ni nekoliko sedmica kasnije, nije zaboravio slučaj lažnog serijskog ubice – inspektor Semir Selmiragić. Pozvao me jedne večeri, mrak se već bio zgusnuo, rominjala je kiša, ulična rasvjeta se lomila u lokvama, i rekao:

- Mali, ovo ću ti reć samo jednom!

Izgleda da stvari između inspektora Selmiragića i tužioca Saše Jovanovića nisu štimale. Naravno da me obradovala mogućnost da natrljam nakvarcani nosić tom fićfiriću, ali je bilo upitno da li je moja opskurna reputacija dovoljna da se upustim u takav clash. Stvar je trebalo postaviti tako da djeluje beznačajno, kao neki bezazleni tekst koji će u nedjeljnom izdanju popuniti prostor, ali i osigurati da strelica zle namjere na kraju pogodi metu. Inspektor me uvjeravao da će se on pobrinuti za distribuciju i plasman, važno je samo da iz mog teksta ne izostane niti jedan adut. Pakt je sklopljen. Imam prste koji mogu ispisati svaku vragoliju koju poželite, ukoliko mi je stalo. A u ovu stvar sam još kako bio uključen. Ali, dok je inspektor Selmiragić govorio u glavi se upalila nova lampica, aktiviralo se peto i pol čulo, ugledao sam slučaj

za istraživača noćnih mora. Dio koji se odnosi na tužioca Jovanovića, to je za novina. Ali u priči inspektora Selmiragića se moglo čuti puno više. Naš antijunak, kojeg ćemo za potrebe priče nazvati gospodin T, vjerovao je da je android istrebljivač iz budućnosti, koji je na ovaj svijet stigao da bi rastavljao duše od tijela. Preciznije, nesretni čovjek je bio uvjeren da mora spriječiti jednu bankovnu transakciju kako bi budućnost bila pravednija. Čovjek je bio dio grupe koja je godinama vodila pravnu borbu protiv banke koja je plasirala visokorizične kredite sa nezakonito ugovorenim promjenjivim kamatnim stopama. „Ovo ću ti reći samo jednom: Švicarac“. Ne jedno od vodećih lica, pravi čovjek sa margine, ako na internetu potražite slike protesta udruženja vidjet ćete ga kako stoji sa strane. Samac u kasnom zreloom dobu, metalostrugar po zanimanju, vlasnik malog obrta, povučen čovjek, skoro bez prijatelja, bez naglašnih vjerskih osjećanja, politički neutralan, nesklon opijatima i igrama na sreću, sljedbenik umjerenog životnog kursa. „Šta je kvrcnulo u glavi ovog tihog trezvenjaka da je napao osoblje poslovnice u koju ranije nikad nije kročio?“ Ciniizam inspektora Selmiragića imao je šarmantne šund note. Skoro sam se nasmejao i usput zatražio protuuslugu. Želio sam da se vratim na lice mjesta. Htio sam intervjuirati očevice.

I tako se vraćamo Almi Omerović, Client Advisor, sa svježe preživljenom traumom. Osim nje, glasove će posuditi: Amela Sakalaš, Senior Lead Business Banking Relationship Manager, Selma Vidović, zaštitarka, Mehmed Kurtćehajić, klijent, Memnun Čengiđ, šef obezbjeđenja i Stela Bičakčić, Client Advisor sa zaduženjima na naplati spornih potraživanja.

Sada se vraćamo na lice mjesta. Četiri polja sata-semafora počinju odbrojavati:

15:49

[ALMA]

Izašao je iz vremenskog procjepa. Prvo je sijevnulo, kao munja, vazduh se zgusnuo i ustalasio, kao morska voda, prostor se počeo gužvati, otvorila se pijavica, i onda se čuo pucanj. Nisam vidjela da li je neko pogođen, ni krv nisam vidjela, samo kako ulazi, cyberdemon, sa sunčanim naočalama, u kožnoj jakni i s puškom u lijevoj ruci. Pratila ga je svjetlost, krvavo zlatna. I vidjela sam zeleno svjetlo, kao dva zelena kruga, ispod naočala. Tada je puklo drugi put. Čula sam kako se u pozadini sasipa staklo. Dim. Dimilo

se iz cijevi, ali kao da se cijela prostorija napunila dimom. I miris. Valjda je to bio barut, ali je meni mirisalo kao da nešto gori. Tada sam vidjela gospodina Kurtćehajića. Pojavila se ogromna fleka, tu ispod stomaka, i to je teklo. Zato sam mislila da je pogođen.

[AMELA]

Neko puca. Eto to sam prvo pomislila. Čovjek mora u svakom trenutku ostati sabran ako želi uspješno voditi neki kolektiv. Znae, naša filijala je srednje veličine, ali po učinku se možemo mjeriti sa najvećim u našoj radnoj organizaciji. U tome je vještina upravljanja. Ne kažem da je lako voditi veliku filijalu, recimo da s tim idu i veće odgovornosti, ali kada sa filijalom srednje veličine ostvarujete uspjeh mjerljiv sa najvećim, onda ste pravi čovjek na pravom mjestu. Biti profesionalan, iskren i pravedan, to su atributi uspješnog menadžera. Nije to nikakav moto, to je stvar principa. Dobar lider mora imati princip. Recimo, ja nikada nisam uperila prstom ni u koga. Ali da se vratim na vaše pitanje. Dakle, prvo sam čula pucanj. Nisam znala gdje pucaju, pljačka je zadnja misao koja bi mi pala na pamet. Spremala sam se pozvati naše obezbjeđenje, reći im da budu pripravnici, da se drže procedura. Onda je puklo drugi put. Odjednom sam shvatila da pucaju u našoj glavnoj sali.

[SELMA]

Gyaku zuki. Kada me pogodilo vidjela sam ga. Moj prvi gyaku zuki. Ne sjećam se da li me boljelo. Znaš onu priču kako ti se pred smrt život odmotava kao film. Možda je sranje, ali je donekle bilo tako. Imala sam deset godina. Bila sam na turniru. Ne sjećam se protivnice. Sjećam se samo da samo mog gayaku zukija. Pogodila sam. Ne znam opisati taj osjećaj. Negdje u sebi sam osjetila da će sve biti dobro. Ušla sam u zonu. Dalje su se udarci samo nizali. Gyaku zuki! Mae geri kekomi! Kizami zuki! Mawashi geri!. Do zlatne medalje. Ali je sada bilo drugačije. Promašila sam i ništa neće biti dobro. Ne znam ko je ovaj ohrndani prdonja, ni šta hoće, al' me je rokno. Sredio me. Trideset zlatnih medalja, petnaest srebrenih i devet bronci. I onda te neki prolupali fosilac onesposobi dok kažeš de ashi barai. Sada ležim tu sa rupom u stomaku, gušim se i od bola i ne mogu ni da zamislim šta će sve počinuti ovaj ludak.

[MEHMED]

Ne znam šta su ti oni rekli, oko, al' istinu sigurno nisu. Nek si ti meni došlo, paša moj lijepi, da ti ja pravo ispričam kako je bilo. Svakog dana ti ja u tačno u tri krenem iz radnje u banku, to prvo da znaš. Da te sad ne zamaram poslom, ja sam ti stari kov, volim provjeriti na licu mjestu kako ide biznis. I baš taj dan ne odem na mokri čvor. Još si ti mlad da znaš kako je kad prostata ne sluša. U mojim godinama nije sramota reć da je tako. A čaršija k'o čaršija, ko ih jebe, da izvineš. Oni su tebi garant rekli da sam se ja upišo od straha. E vidi, pašice, rat sam ja pod granatama i snajperima predever'o, a đe je linija, da ne pričam o tome, i da se upišam zato što mi je jedan slunto pored uha puk'o. A proletilo je, svaki me dahom okrzno. Ziiiiing. I zviz. Sasu se staklo iza mene. To ti je ona saćma. Ma ni trepno nisam. Pa ja sam se u ratu mecima izmic'o, k'o oni Mirko i Slavko. Ne sjećaš se ti toga. Onaj kaže pazi Mirko Metak, a ovaj drugi se izmakne i kaže fala Slavko, spasio si me. Hehehehe. E tako sam ti i ja u ratu. Pukne granata, lete oni geleri, a ja ti između njih ko Jure Frankov. Film bi se o meni mog'o snimit. Nego, oko moje, da ti se vratim na priču. Svaki dan ja s čaršije tramvajom do banke. U to doba ti je špica. Nikad ja nisam sjeo, uvijek stanem, gospodski, ima penzionera, nana, trudnica, gospođa, sve to treba da sjedne. Nije to bitno, nego samo da imaš uvid s kim pričaš. A taj dan, da izvineš, nisam šaopi prije nego što sam kren'o. Pritužilo je meni već u tramvaju, slaba prostata, popušta, nije do mene. Al' valja se strpit. Kontam, jebaji ga, taman ću u banci. Dođem tamo, al' ona zaštitarka ni da čuje. Kaže, wc samo za osoblje. Reko, ja sam ti u ovoj banci svaki dan najakasnije dvaest do čet'ri, tačan k'o veke, haman možeš reć da sam osoblje. Ne znam jesil prič'o s njom i šta ti je rekla, al' garant nije da mi nije dala pišat. I ja kažem, zovi direktoricu. A pritislo me, sve skakućem. Nužda je to, skontaj. I, moj ti dragi, ona meni krenula nešto pričat, a onako drsko, k'o da ona mene skida da ne kažem s čega. I tu mi je malo falilo da dreknem, pa nek sam stoput gospodin, al' nisam htio zbog onih cura za šalterima. To su fina djeca, lijepo odgojena, i tako. Rek'o, gospođice, gospodskim ja to njoj tonom, il' gospođo, šta god da ste, nema potrebe da raspravljamo, nego fino zovnite direktoricu, pa da vidimo ko može, a ko ne može na ćenifu. U tom ova mala sa šaltera pita šta je bilo. Nemoj se ti, rek'o, dušo mijješat, kolegica i ja ćemo napraviti račun. Kaže mala, vi ste naš kljent, ja ću riješiti problem. Vidim

onoj krivo što mala sa mnom fino, spustila nos, zna da valja i rep podvit, al ne bi ja, bogami, da se nešto oko nje nastavljam, nego samo da mi otvori ćenifu da se olakšam. Već ti je meni zor došo, ne znam ni sam kako mlaz držim. Možda mi prostata i nije toliko loša. U tom ti se ova ori-jašica, da ne kažem šta gore, odmakne, a gleda me k'o da bi me pljunula, a ne valja se o čovjeka ogriješit. Ima neka sila koja sve na svom mjestu drži. Ne kaže se džaba da sve ima svoje. Ma nije ona ni dva koraka napravila, kad uleti ona budala i roknu je. Kako je on puk'o, tako je i meni prostata opalila.

[MEMNUN]

Gospodici Sakalaš, našoj šefici, uvijek sam govorio da je naša banka sigurnija od Pentagona. Al-Kaida je možda srušila Svjetski trgovinski centar, ali nama pera ne bi mogli odbit. Popadali bi oni avioni k'o fazani. Al' i nama se može desit incident. Manji. Kad čovjek sjedne pa izračuna, gubitaka nema, ni ljudskih ni materijalnih. Jest nam ranilo kolegicu, al' fala bogu, još malo pa će i bolovanje zatvorit. Nije prošlo ni ko između bajrama, a već ti nje eto da štikla radni staž. Ne kažem ja, moglo je svašta bit, al' Amerika je Ameirka pa im ljudi uzmu njihove avione i krhnu u zgradu u sred New Yorka. Džaba CIA, džaba Navy, džaba FBI. Al' ovu našu šeficu nešto haba, nek to ostane između nas. Kol'ko sam ja godina raspoređen u ovu banku, ima možda i šest, i ne mogu da dokučim šta je. Reko' bi insan muž, djeca, al neudata, slobodna, dobro zarađuje, sama živi, nema ni nekog momka, bar kol'ko sam uvid stek'o. A stek'o sam. Kont'o sam da nije ove moderne orijentacije, kako se to sad kaže, eldžibiti, al nema ni curu. Jedinica, roditelji joj zdravi, ljudi o sebi pri sebi, i to sam provjerio. Ovo ti pričam u čet'ri oka. Kontam, možda je haba što je neudata. Al' mogla bi se udat kad bi htjela, ništa joj ne fali, lijepa, zgodna, ima stan, dobra plata, žena za poželit. Možda ima malo više godina, al' i ja sam prešo tricet petu. Prob'o sam ja s njom fino, al' ne da pričat sa sobom. Kont'o sam da nije imala neku vezu, pa se razočarala. Prevario je neki kreten, neki debil je ostavio, znaš kako to ide, muško more bit krmak takav da ženi svo muškinje ogadi. Al vidim da džaba fino s njom. Provjerim i to, nema ništa. Imala je nakih tu i tamo, al ništa ozbiljno, pa me nije ni zanimalo kakvi su bili, da ti pravo kažem. Kontam da nema kakvog zagondžiju, on oženjen, ona se s njim švalera, a fina žena, nije takva, može bit da je to haba. Provjerim

i to, opet ništa. Pa šta može bit, Tito ga jeb'o?! Izvini što opsovah. I tu meni nadođe. Vjera. Nekako mi nije u vjeri. Nego, da ti se vratim na ovaj manji incident. Ja sam bio u ovoj kancelariji na spratu, tu sam popunjav'o neke papire, da ti sad ne objašnjavam to oko službe, kad je gruhnulo. Iste sekunde sam bio full operativan, spreman da riješim incident, spustim ruku, kad nema mi pištolja.

[STELA]

Naša šefica je obična kučka. Nije me briga hoćeš li ovo negdje objavit, ovdje su svi pizde da to kažu, zato nek im kučka provodi. Meni je odavno svega dosta, a nije mi problem ni raditi na spornim potraživanjima. Možda je u početku bilo, sad mogu šta god hoćeš. Da me pošalju da utjeram dug ili da uzmem reket, ni to ne bi bio problem. I nema to neke veze sa empatijom ili emocijama. Naravno da osjećam empatiju i imam emocije. Čak sam emotivnija od drugih. Od većine. A nije ni samo posao, pa sam ja kao profesionalac. Radi se o lancu zapovijedanja, hijerarhiji, mehanizmu prenošenja naredbi, kontaš. Tebe jebu odozgo, ti jebeš ove ispod. I možeš dok god hoćeš. Samo ne smiješ oslabiti lanac. Ne znam odakle to kreće, nije ni važno, ti imaš posla samo sa dvije karike, onom iznad i onom ispod. Ona iznad tebe dobije naredbu, prenese je na tebe i olakša se, onda ti preneseš naredbu na kariku ispod i olakšaš se. To oslobađa. To ti je kao kad odeš na party, progutaš pravo dobru stvar, uzmeš flašu vode, pratiš DJ-a i totalno se individualiziraš. To je totalna sloboda. A ova naša kučka je totalno iskompleksirana. Znaš šta joj je najveći kompleks. Prsti. Ima velike i debele prste. Uvijek ih krije. To sam primijetila. Ne možeš da ne primijetiš. Ruke su joj stalno u đepovima. Bude smiješno kad joj dođe klijent, miče mišem kao da je nadandarena. A najsmješnije je gledat kako nosi rukavice. Uvijek najskuplje rukavice. I kako ih krišom skida. Mislim da bi joj bilo lakše u životu da nekad u nekog uperi prstom. Ali kučka ima kompleks. Zbog toga je nesposobna. I zbog toga stalo histeriše. Zato je u ovoj sve u totalnom haosu. Organizacija nula. Zato nam se i dogodilo da neka budala ušeta kao na plažu i počne pucat. Ja sam tada bila u business centru. Opet sam imala zadatak da radim na spornim potraživanja. Nije bitno koliko je to gadan posao, navikla sam se. Bila sam usred razgovora sa jednim govnetom od klijenta kada je puklo prvi put. Normalno, šok. Onda je puklo drugi put i staklo se sasulo na mene.

15:50

[ALMA]

Odjednom sam osjetila da nešto nije u redu. Ne znam kako da to objasnim, iz gospodina Kurtčehajića je curila zelenkasta krv, možda žućkasta, a perifernim vidom sam vidjela da je gospodin M. stao, kao da ne zna šta radi sa tom puškom. Kao da se javila neka greška u kodu, softverska greška. Ne znam kako da to objasnim. Kada sam ga pogledala, zeleni krugovi ispod naočala su nestali. Kao da mu je nestalo napona. Zabagovao je, trzao se kao da pokušava nastaviti pucati, ali je bio zarobljen u tom pokretu. Sunce je navalilo na portale, zgusnulo se sa dimom, odjednom smo bili u zlačanoj magli. I malo krvavoj. Perifernim vidom sam primijetila da nema gospodina Kurtčehajića. Refleksno sam okrenula pogled. U našoj novoj atmosferi šljaštala je barica zelenkasto-žućkaste krvi. Mirisalo je nekako kiselkasto. Tada se čuo treći pucanj.

[AMELA]

Naš šef obezbjeđenja, Memnun Čengić, je prilično nesposoban čovjek. Totalno nesposoban čovjek, da budemo iskreni. Ljudi za bankare misle da su bezdušni i nemilosrdni, da barem jesmo. Taj čovjek bi prošao gore od onog Kafkinog herojčića prokuriste. Naprotiv, bankarska etika garantuje sigurnost kakvu vam ne mogu ponuditi ni religijske zajednice ni politička udruženja. Znae za čovjeka koji je tvrdio da lopovi nisu oni koji pljačkaju banke, nego oni koji ih osnivaju? Pa, taj čovjek je sa punim pravom i bez ikakvih smetnji cijeloga života koristio sva četiri svoja bankovna računa. Pitate li se da li bi mu se sviđjelo da su novce sa njegovih računa zaplijenili religijski fanatici ili politički radikali koji u bankarskom poslovanju vide djelo samog đavola? To niko ne želi da se pita. Možda zbog toga što bismo morali priznati sebi da smo licemjerni, ali više zbog toga što bismo se morali suočiti sa činjenicom da je naše postojanje na ovom svijetu nebitno. Bankarska etika garantuje stabilnost svijeta u kojem ljudi osjećaju da su bitni. Znae li koliko su puta bankari spasili svijet? Ne zbog toga što su dobri i plemeniti, nego zbog bankarske etike. To je struktura koja je mnogo veća od nas i štiti besmisleni život jednog Memnuna Čengića kao da je Bill Clinton lično. A kada sistem štiti takvog čovjeka, onda u glavnoj sali vaše flijale imate revolveraški obračun. To je cijena stabilnosti. Naravno, ponekad se ona kompenzuje žrtvama, niko od nas nije vrjedniji od sistema. Zbog toga

sam nakon dva pucnja morala sići u salu i lično riješiti stvar. Dok sam izlazila čuo se treći pucanj.

[SELMA]

Ljudi su nekad trenirali karate zbog Brucea Leea. U moje vrijeme to je već bila stara škola. Prvo nisam znala za njega. Kad su mi ga pokazali, nije mi se sviđio. Glumac. Be water, my friend i te gluposti. Ali to se nije moglo reći. Ne možeš tako protiv legende. Osim ako nemaš drugu legendu. Onda sam je otkrila. Nellie Kleinsmidt. Sinonim za karate, posebno među ženama i Afroamerikancima. Borila se protiv diskriminacije, prevladala rasne i spolne borbe, osnovala forum ženskog karatea. Osim borbe za spolnu jednakost i ravnopravnost u borilačkim sportovima, u forumu možete proći i kurseve u borbi protiv silovanja i seksualnog uznemiravanja. Njena životna filozofija – udari koliko i primiš. Sve nas je naučila da je samokontrola jedinstvena osobina karatea i da ćeš se povrijediti samo ako nema kontrole. Kada sam čula drugi pucanj, dozvala sam se. Vratilo mi se sve što sam naučila od Nellie Kleinsmidt. Ponekad te muškarci na treningu pokušavaju povrijediti samo da bi pokazali da su superiorniji i da se žene ne trebaju baviti borilačkim sportovima. Nellie se na to nije žalila, uzvraćala je istom mjerom. Povrijedi me i povrijedit ću te. Počela sam uspostavljati samokontrolu. Pokrenula sam glavu, nemam vremena za bol. Stakla na bussines centru nije bilo. I onda sam shvatila, sporna potraživanja. Odatle mi je poznat. Kretenoid koji misli da može banku držati na uzici. A onda sam se ohladila. Ovaj degenerik ide po Stelu. E neće moći ove noći, luče moje.

[MEHMED]

Šljisnulo je to, paša moj lijepi, kò iz hidranta. Nemam ti ja tu šta krit, čulo se na amonijak. Jebiga, takva je situacija, da je samo kod mene takvo stanje ne bi televizija povazdan reklamirala lijekove za prostatu i urinarni trakt. Al' mogu ti reć da mi je s tim i lahnulo i da sam tek tada počeo pravo razmišljat. Me ne možeš ti, sve ima svoje. I tada vidim ko puca. Ma nadrogiran čovjek, sto posto. Znam ga ja, a zna i cijela čaršija da ti je on zijanio na švicarcima. Propò kò mudo kroz gaće. Bude ti malo i žao čovjeka ovako poslije, al' dok si u situaciji prvo gledaš kako da skloniš sebe, pa onda druge. Tako je bilo u ratu, mi koji smo to prošli sve možemo predeverat. Kažu da su oni žohari preživjeli atomsku u Hirošimi. E takvi smo ti i mi, samo što još

znamo krenut i u kontraofanzivu. A treba imat i sreće, to je istina. E ja ti, pašice, mogu reć da je imam. Mogu ti reć da me život pomazio, vazda sam ti bio k'o paša među bimbašama. Imalo se para, imalo se veza. A sve to imaš kad imaš nafake. Nafaka je ključna. I mogu ti reć da smo je imali, ne samo ja, nego svi. Al' ja malo više. Prvo, sreća pa je ona budala bila nadrogirana, jest da čist ne bi ni došo da puca, al' vako nije znao šta radi. Prenijelo ga nešto i zatokir'o čovjek. Drugo, kad je pogodilo onu orijašicu, iz ruke joj je isp'o ključ od čenife. Ne trebam ti dva put reć šta je bilo. Munja. Spidi Gonzales. Eustahije Brzić. To ti je bilo k'o crtani. Već sam u hali. I šta vidim? Pištolj.

[MEMNUN]

Jebiga, propust. Za više od deset godina službe čovjeku se mora bar jedan propust desit. Ko god kaže da nije tako, nabijem ga na neku stvar. To ti je čist zakon vjerovatnoće, zakon velikih brojeva, statistika. Da više od deset godina čuvaš Baracka Obamu, jednom ćeš napraviti propust. Misliš da Obaminom tjelohranitelju nikad nije ost'o pištolj na zahodu? Nije kurac, dajem glavu da je bar tri puta u karijeri. Pa osto je i Johnu Travolti, ako si gled'o „Pakleni šund“. Ili je bilo kontra, on otišo na zahod bez pištolja, pa ga Bruce Willis kokn'o njegovim oružjem. Ako nisi gled'o, obavezno. Znači, lik je najjači ubica na svijetu, egzekutor, vrhunski profesionalac, ima samo jedan crnjo jači od njega, al' oni su svakako partneri. Uglavnom, tu ti je poenta, Džontra je napravio propust u nezgodnom trenutku, a Obamin tjelohranitelj u pravom. To je ključna stvar. Propust treba da se desi onda kada ga sistem može podnijet. Jebiga, moj se dogodio u nezgodan čas. Zato sam, da mi ne bi k'o Džontri počeli predavat rahmet, mor'o preć na plan B. Dakle, monitor. Evo ga tu. Sad vidiš da poš'o ide u miru i dostojanstveno, lica idu mirno jedna prema drugima, nazivaju dobar dan, zdravo, dakle idu mirno, bez naglih pokreta. Tu se može reć da je situacija redovna. A tog dana je situacija bila neredovna, takoreći vanredna. Evo baš na ovom monitoru se vidjelo kako jedno lice koristi vatreno oružje, a zvuk se čuo zaprave odozdo, jer nadzorne kame-re ne registruju zvuk. Odma sam mogao reći da imamo neidentifikovano lice i osumnjičiti ga za pokušaj pljačke. Što se mene tiče, stvari stoje tako, ne vidim neki drugi razlog da lice dolazi naoružano u banku. Dakle, počeo sam pažljivo promatrati njegove postupke. Mislim da mu je puška zakočila, jer je stao i vidjelo se da ne može da je

repetira. Onda se čuo treći pucanj, to nije pucao on, jer je pao. Nije se vidjelo ko je pucao, a nije mi ni bilo bitno, bio sam siguran da je moj trenutak. Spustio sam ruku. Lisice su bile tu. Propust, zdravo.

[STELA]

Šta da radite ako na vaše radno mjesto upadne ludak i puca naokolo? Zašto neki priručnik za samopomoć ili savjetnik sa sto tri ideje za poslovni uspjeh ne bi počeo tim pitanjem. Nasilje prodaje stvari. Ako je ok da mediji i produkcijske kuće igraju na tu kartu, zašto ne bi mogli i popularni psiholozi? Zato što su ljudi generalno govna. Dajte im da gledaju kako neko puca i već ste ih zadovolji, digne im se kurac, navlaži pica i komentarišu. Ali zamislite da im neki ljekar kaže da je normalno da ljudi umiru. Ili da im psiholog kaže da će sebi najbolje pomoći ako se roknu. Ili da im neko kaže da su najobičniji paraziti ako im trebaju jebena sto tri savjeta za poslovni uspjeh. Šta da radite ako je vaš šef stalno nervozan? Šta da radite ukoliko vam šef stalno daje najteže zadatke? Kažete tim govnama koja se hrane nasiljem da su nesposobna i ukoliko budete imali sreće da vas ne linčuju spremite se da slušate sranja o ljubavi, miru i toleranciji. Onda vam se jednog dana dogodi da pucaju na vas, a ljudi u medijima gledaju snimak i komentarišu. A šta vi radite dok pucaju na vas? Ja sam uradila tri stvari. Prvo sam se veze skinula ono govno od klijenta. Onda sam nazvala policiju. I na kraju hitnu. Onda sam dohvatila makaze i rekla sebi: „Ako je ovo neko govno od klijenta koje ima problem sa spornim naplatama, pa jebat ću mu mater“.

15:51

[ALMA]

Perifernim vidom sam vidjela da je gospodin M. pao i oko njega se širila krv. Refleksno sam skrenula pogled. Prava krv. To me iznenadilo. Ne zato što je nije bilo previše, kao u seriji, bilo je realno, kao što bi bilo kojem čovjeku tekla krv, ali me to nije iznenadilo. Bila je to prava krv, crvena, prvo tamna i gusta, onda svjetlija i rjeđa. Ljudska krv. To nisam očekivala. Zašto cyberdemon ima ljudsku krv? I ko je gospodin Kurtčehajić ako ima zelenkasto-žučkastu krv? I kako se teleportirao i sada stoji na drugom mjestu? I odakle mu pištolj? Da li se u našoj banci odigrao dvoboj dva androida? Ili androida i demona? Cyberdemon protiv demona? Mi smo u matrici. I onda sam shvatila da

nemam zvukova. Ne znam kako da to objasnim. Kao da smo bili u nekom vakuumu, sve se zgušnjavalo, nadirale su boje i mirisi, odjednom je postalo tijesno, pomislila sam da ću se ugušiti, pa sam sjela. Kada sam sljedeći put ustala, sve je bilo kao i prije, naša rutina, svakodnevnica, to sam već ispričala.

[AMELA]

Ljudi su nesposobni, uglavnom. Naš šef obezbjeđenja hapsio je čovjeka koji je bio u komi, a tada nismo znali da li je u nesvijesti ili mrtav, dok je drugi slobodno stajao sa pištoljem i mogao nastaviti da puca kad god bi poželio. Kada sam ga pitala šta radi, nesposobnjaković je uspio uhapsiti samog sebe. Kada sam ga pitala zašto ne hapsi naoružanog čovjeka, rekao je da je to kljent i da ga on zna. Otkada je klijentima dozvoljeno da naoružani ulaze u banku? I otkad im je dozvoljeno da upotrebljavaju oružje? Ne treba ni govoriti da sam im morala narediti da pozovu policiju i hitnu pomoć. Također sam preuzela svu odgovornost za ono što se dogodilo. Uperiti prstom u nekoga bilo bi samoporazno. Kolektiv je podbacio, ali pravi lider će i u takvoj situaciji održati stvari na nivou. Karakter pravog lidera do izražaja dolazi u kriznim situacijama. Ako se niste spremni uhvatiti ukoštac sa izazovom, svijet će vas samljeti i progutati. I da se vratim na vaše pitanje, šta se zapravo dogodilo? Ostavimo ogranimu gonjena da rade svoj posao, neka oni istragom dođu do odgovora da li je to bio pokušaj pljačke i masovnog ubistva. Mogu govoriti samo sa svoga aspekta. To je bila prijetnja za sistem koja je na vrijeme zaustavljena. Ako mi dozvolite poređenje, to je kao virus u organizmu, koji je još u fazi inkubacije otkriven i eliminiran. Simptoma nema. Kao što se možete sami uvjeriti, danas u našoj poslovnicu nema simptoma. Kada je riječ o slučaju Švicarac, pravosudnim organima treba omogućiti da se u punoj slobodi bave svojim poslom, sigurna sam da će pravda biti zadovoljena. Sve nas štiti bankarska etika.

[SELMA]

Zvali su me Selma Deset Od Deset, jer nikad nisam promašila metu. U cijeloj agenciji imala sam najbolje rezultate na testovima gađanja. Ali jedna stvar je gađati u streljani, a nešto sasvim drugo u pravoj akciji. Ako još imate rupu u trbuhu, ležite u polusvijesti, raspadate se od bolova i meta se kreće iza vas, šanse da pogodite znatno

padaju. Prvi pokušaj da pomjerim ruku nije uspio. Presjeklo me preko cijelog tijela, bol kakvu nikad nisam osjetila. Samokontrola, to je riječ koja mi je odzvanjala u glavi kada je bol sijevnula. Disanje, fokus, stav. Udari koliko i primiš. Osjetila sam kako se ruka miče. Milimetar po milimetar. Centimetar po centimetar. Bol je samo posljedica gubitka samokontrole. Napipala sam ga, a onda je ponovo sijevnulo. Ne, ne smijem izgubiti svijest. Jedan krembil me sredio i sada ide po Stelu. Povrijedi me i povrijediti ću te. Uspjela sam stisnuti ruku oko drške i izvući pištolj. Sada se trebalo okrenuti i naciljati. Sijevnulo je treći put. Ispustila sam pištolj. Mentalna koncentracija. Disanje, fokus, stav. Uspjela sam se okrenuti. Tada sam pomislila da se raspadam. Kada sam bila dijete, ako bi se posjekla, govorili su da će mi izaći crijeva. Sada sam mislila da stvarno izlaze. Bar na dvije sekunde sam izgubila svijest. A onda je sijevnulo u glavi – Stela! Znala sam da imam samo jednu šansu. Ako promašim gotove smo i ja i Stela. Naciljala sam i opet me presjeklo. Nisam imala snage da stisnem obarač. Od bola nisam mogla kontrolisati prste. Gotovo je. Stela, Stela, Steelaaaaa! A onda sam ga čula. BLAM! Gyaku zuki! Sve čega se poslije sjećam je da je došla Stela i uzela moju ruku.

[MEHMED]

Prava utoka. To je već treća tačka nafake. Sad sam moglo krenut u kontraofanzivu. Provjerim šaržer, pun. Repetiram. I stanem. Nisam znao kakav je raspored snaga na drugoj strani. Ne čuje se ništa. Možda me čeka. Kažem sebi broji do deset. Jedan. Drži vrata na nišanu. Čim promoliš glavu raznijet će ti lobanju kò lubenicu. Dva. Može i promašit. Hadalj je već jednom promašio. Tri. Možda nećeš dva puta imat nafake. Znaš kako je ono bilo. Četiri. Prvi te nišani, drugi puca, treći pogađa. Pet. Ko ne riskira, taj ne profitira. Il' si bos, il hadžija. Šest. E tu je došla četvrta tačka nafake. Čuo sam pucanj. Sedam. U ratu sam naučio sve razlikovat, samo kaži šta hoćeš da pukne, ja ću ti reć kako je to. Osam. Nije pucala ona budala. Ovo je nešto drugo. Devet. Jebo brojanje, izlazim. Otvorim vrata i vidim tamo čovjek kò mačija guza. Sredilo ga, sređena i ona orijašica, jedino što sam ja na kraju završio sa mokrim gaćama. Al od tol'ke nafake moralo je i na mene jedno govno past. I eto ti, paša moj. Šta sve može bit kad čovjek na vrijeme ne baci piš. A to što su ti oni pričali, ništa nije istina. Još sam im sredio i stvar sa murijom, da sve ostane u njihovom interesu. A moglo sam i osiguranje naplatit da nisam gospodin.

[MEMNUN]

Što se te stvari oko hapšenja tiče, tu nije bilo propusta. Dakle, ja kad sam sišo, tu, u prostoriji na licu mjesta, bila su još tri lica: uposlenica Alma, naša kolegica Selma i klijent, onaj haslaš Kurta. Normalno, i lice osumnjičeno da je izvršilo razbojništvo, s napomenom da je moguće da u tom trenutku nije bilo pri svijesti. Dakle, šta mogu svjedočiti ta tri lica koja su bila pri svijesti. Selma je bila ranjena i jedva je bila pri svijesti, na momente i nije bila, tako da možemo zaključiti sljedeće - teško da je imala racionalan uvid u situaciju. Više je njoj trebalo pomoć nego bilo šta drugo, i da nije prioriteta koje nalaže procedura, prvo bi se za nju pobrin'o. Alma, odma sam vidio da njoj treba šećera i vode, stanje pri svijesti sumnjivo, u licu bijela k'o labud, i da se nisam mor'o pridržavat prioriteta koje nalaže procedura, prvo bi njoj pomog'o. Dakle, ni ona nije imala racionalan uvid u situaciju. Haslaš Kurta. Prva stvar, vidio sam da se upiš'o. Druga stvar, vidio sam da je kod njega moj pištolj. Slažem se da su to dva elementa koja pružaju osnov da ga uhapsim. To bi prvo i uradio da se nisam morao držat prioriteta koje nalaže procedura. Dakle, sve što ti je on rek'o, odma možeš podvest pod haslanje. Inače, ako mogu da budem direktan, da se mene pita taj čovjek bi svakako bio u hapsani. Na čaršiji se za njega priča da se trlja uz žene po tramvajima. Nastrano ponašanje, razumiješ. Pa šta misliš što se stalno vozi tramvajem!? To što njega niko krivično ne goni je druga stvar. Ti si novinar, raspitaj se ko je njegov rođak u Ministarstvu unutrašnjih poslova. Dakle, da se vratim na stvar. Ako je naša šefica rekla da sam ja napravio propust zato što sam uhapsio čovjeka u komi, to je samo pola istine. Frtalj istine. Prvo, niko nije mogao znati da je osumnjičeni u komi. Moglo je bit da hinji, pa kad mu svi okrenemo leđa on skoči i šmugne. Ili nastavi pucaat, što je, recimo, u neku ruku i gore nego da pobjegne. Drugo, na kameri se nije vidjelo da je Kurta puč'o, tako da nije bilo direktne osnove da ga sumnjičim. Treće, ja sam se morao držati prioriteta koje

nalaže procedura, a to znači intervenisati, pa onda obavijestit nadležne organe. Treba reći i da sam ja rizikovao život kada sam odlučio intervenisati a da nisam znao ko je ustrijelio osumnjičeno lice. Nije da tražim odlikovanje za hrabrost, niti nekakv bonus za savjesno obavljanje službe, al' treba bar da se i to spomene kada se govori o postupajućoj proceduri. Recimo, odakle sam mogao znati da onaj koji je ustrijelio osumnjičenog neće otvoriti vatru i na mene, a išao sam goloruk, već se zna da nisam imao pištolj. Dakle, ima tu puno stvari koje treba uzeti u obzir. U svakom slučaju, možemo zaključit da je to bio jedan manji incident sa happy endom.

[STELA]

Dokaz da imam razvijeniju empatiju od ostalih je to što sam prva prišla Selmi. Cura krvari, a niko joj ne prilazi. Ljudi su govna. I obožavaju tirane. Ne znaju ništa uradit ako im se ne naredi. Zato je trebalo da dođe ona kučka i počne naređivat. Kada sam rekla da su policija i hitna već na putu, pravila se kao da nije čula. Čekala sam samo da kaže da to nije moj posao i da se trebam baviti spornim potraživanja, pa da joj jebem mater. Ali me ignorisala. Poslije, kada je hitna odvezla Selmu i policija od nas uzela izjave, zabranila nam je da bilo šta govorimo za medije. Rekla je da će banka riješiti slučaj, da možemo ići kući i da sutra dolazimo na posao u redovnom radnom vremenu. Ludak vam upadne na radno mjesto, puca na vas, a vi se trebate ponašat kao da je to najnormalnija situacija i dočekat ga sa osmijehom. To je logika ove usrane banke. Jedite govna i smješkejte se. Svi znamo zašto je čovjek pucao, moramo se praviti da razlog ne postoji, a ako ne postoji razlog, ne postoji ni čovjek. Niko nije pucao. Capisci!? Došao si da se raspituješ na pogrešnom mjestu. Ovdje se nikad ništa nije dogodilo. Bonitet na bazi prethodnih odnosa vjerovnika i klijenata, trenutačnih novčanih tokova i kolateraliziranosti. Činimo vaš život ljepšim. Dobro došli na jutra bankarske poezije.

Tatjana Skočajić

MOJ DEDA ŠRILANČANIN

Kada sam bila devojčica, Pokret nesvrstanih uveliko je naseljavao predele pluskvamperfekta. O njemu se moglo slušati tu i tamo, u sporadičnim emisijama na radiju i televiziji, domaćim filmovima i serijama. U školi ga nisu spominjali. Nije mi bilo jasno čemu je služio, ali sam ga arhivirala na policu drevne i pomalo utopijske prošlosti kojoj nisam pripadala, zajedno sa radnim akcijama, festivalom u Opatiji i Danom mladosti, praznikom koji je – nisam razumela zašto – veličao život čoveka koji se oduvek činio starim. Uprkos dečijem neznanju, prisustvo nečega što je u međuvremenu naraslo u mit popularne kulture bilo je neizbežno u mom malom post-jugoslovenskom životu.

Zahvaljujući Pokretu nesvrstanih generacija mojih roditelja znala je naizust neobična imena pojedinih afričkih, azijskih i latinoameričkih državnika. Ličila su mi na imena majanskih bogova. Kada je naša generacija došla na red, na repertoar su stigla neka sasvim drugačija imena, ali se pokoji nesvrstani predsednik probio i do mojih ušiju. Tako sam perifernim sluhom i bez mnogo truda zapamtila reči: Sirimavo Bandaranaike. Zvučale su kao brzalica za Titove pionire. Dopadalo mi se. Dugo nisam imala pojma da je u pitanju žena, a kamoli da je reč o prvoj premijerki modernog doba.

Mnogo godina kasnije, pravo sa aviona koji je sleteo u Kolombo, moja najbolja drugarica Buda i ja uhvatile smo voz za Kendi. Odluku da na putovanju preskočimo glavi grad Šri Lanke donele smo zbog uštede vremena. Jedino čega se iz njega sećam bile su prodavnice sanitarija i daske za WC šolju u raznim jarkim i pastelnim bojama. Grad u kome se fiziološke potrebe zadovoljavaju u ovakvom ambijentu mora da krije u sebi još štošta vredno pažnje, pomislila sam. Bio je to prvi dan moje menstruacije i pretpostavljam da je značajno uticao na percepciju okruženja.

Železnička stanica u Kolombu bila je živopisna u svojoj haotičnosti, arhaičnosti i prljavštini. Gustina vlage i

putnika činila se nesnosnom. Pokušala sam da olakšam sebi odlaskom u toalet, ali u tome nisam uspela. Šarenih WC dasaka nije bilo na vidiku. Pločice su bile natopljene vodom sumnjivog porekla, a kupatilo je zaudaralo na sve nijanse mirisa fekalija u raznim agregatnim stanjima. Ravne sandale nisu pomogle da mi stopala ostanu suva, štaviše. Nije mi preostalo ništa drugo do da se prepustim vatrenom krštenju u ovoj sluzi.

Krvarenje materice i otežavajuće okolnosti za promenu higijenskog uložka zaokružili su osećaj organske odvratnosti. I tako mi se naglo i nenajavljeno, usred javnog toaleta, Šri Lanka otvorila kao najlepši pupoljak titan aruma, gigantskog cveta čuvenog po zadahu lešine i pokvarenih jaja. Miris krvi, urina, izmeta i znoja opkolio mi je sva čula i ostao tu još dugo. Ponela sam ga sa sobom dalje i sprala tek mnogo sati kasnije, teška srca, taman nakon što smo se sjedinili u gotovo patološkoj bliskosti, brat moj, smrad i ja.

Kada smo Buda i ja ušle u voz, unutrašnjost nam se učinila kao muzejski eksponat, čiji ćemo deo postavke sada postati i mi same. Starinski, ali očuvan vagon isprva je bio prazan, sa drvenim policama i sedištima. Kamerna atmosfera iščezla je čim su nagnuli ljudi i predmeti i počeli da se pakuju svuda okolo, gde god su našli mesta. Turisti, lokalci, crnci, belci, deca, bebe, starci, koferi, zembilji, daske za surfovanje, kamperski rančevi, gitare, prostirke za jogu, pletene korpe, sve se to sjatilo jedno preko drugog. Neki među nama su, delovalo je, visili sa plafona, dok su drugi levitirali između, ali smo na kraju svi pošli na put.

Voz je krenuo širom otvorenih prozora i vrata, kako bi bar ono malo preostalog vazduha što ga vlaga nije pojela ušlo među nas. Disali smo kao na škrge, omamljeni mirisima koji su se širili. Bilo ih je raznih, mada mi se činilo da moja krv prednjači. Oblak isparenja popunio je praznine između putnika. Zatim su na scenu stupili prodavci grikalica, voća i piletine. Probijali su se iskusno i lagano kao jedrilice na pučini. Jedan među njima nosio je svoju robu na glavi i delovalo je da ima džinovsku krunu u obliku sombrera. Izraz lica bio mu je dostojanstven. Za njega

to jeste bila dijadema, a ne samo naslaga bajatog čipsa sa obala Indijskog okeana.

Buda i ja sedele smo odvojeno, kako je koja gde našla mesto i gledale se ćutke. Bio je to trenutak slabosti i neočekivano je brzo nastupio. Brojala sam u sebi zamišljene ovce u nadi da neću povraćati, pasti u nesvest i ugušiti se u sopstvenoj izlučevini. Umor, mirisi, vlaga, gužva i krvarenje podstakli su me da se nađem u zoni optimalne anksioznosti, gde je, činilo mi se, sve bilo moguće. Videla sam da se i Buda, uprkos svom filozofskom imenu, kuvala u istom kazanu. Pošto je put trebalo da traje nekoliko sati, molila sam se samo da pretekemo do kraja, pa šta bude dalje. Ishod je bio neizvestan. Osećala sam se kao Dambo prilikom parade roze slonova, velika i naduvena, sa zenicama koje su menjale oblik.

I onda je usledio preokret. Hemija u mozgu uradila je svoje. Odjednom smo primetile predele kroz prozor. Izgledali su kao iz prirodnjačkih emisija. Banane, strelicije, borovi, brda, planine, kanjoni, uvale, njive, sela. Plavo nebo, prošarano niskim oblacima i kasno popodnevno sunce koje mazi. Nenadano se sve preobrazilo u sinesteziju boja, mirisa i zvukova. Oblak isparenja je pukao, mi smo izašle iz njega preobraćene, a Buda je povratila svoje zen raspoloženje. Uspele smo da pređemo granicu sopstvene izdržljivosti i iznad nas je ostalo samo nebo.

Kada se vagon ispraznio na nekoj od stanica, ustale smo i nakačile se na otvorena vrata, kao što rade putnici željni fotografija za društvene mreže, ali i domoroci koji bi da udahnu malo vazduha. Mi smo objedinjavale obe kategorije i bilo nam je božanstveno. Kako i ne bi, kada smo upravo uspešno okončale prvu lekciju iz života na Šri Lanci, koja je glasila: čistoća i komfor su precenjeni. Razmaženost održavanja higijene samo je jedna đavolja rabota i treba je otresti sa sebe kao bubašvabu. Oslobođenje koje nakon toga nastupa teško je dočarati, posebno ženama kao što sam ja, opsednutim ritualima kupanja i mazanja. Ovo otkrovenje odigralo se tačno godinu dana pred pandemiju koja me je kao bumerang vratila na fabrička podešavanja.

Tako prljave, smrdljive, znojave i oslobođene stigle smo u Kendi. U sumrak smo se vozile kroz grad o kom nismo znale mnogo pre nego što smo došle. U dvorištu s pogle-

dom na reku koja je tekla u ogromnom koritu, u kom je bilo mesta i za krave da pasu, dočekala nas je porodica davno izgubljenih rođaka sa Šri Lanke. Nju su činile dve žene, jedna u svojim četrdesetim, druga u sedamdesetim godinama, majka i ćerka, i sa njima dva velika, negovana i nežna psa, retriever i mešanac.

Smestile su nas sobu sa starinskim nameštajem, žaluzinama, vezenom posteljinom i zavesama. Takav stil na Lanci zvali su kolonijalnim. Odvratnog li naziva, pomislila sam. Zatim smo večerale kari u nekoliko varijanti, nas četiri devojke, dok su se psi hladili na kamenom podu kuće u izrazito ležećem položaju. Razgovarale smo kao da se nismo dugo videle. Naše domaćice bile su lepotice, a majka je naročito odavala utisak otmenosti u izgledu i držanju, iako je bila neposredna i dobroćudna. Ličila je na tamnoputo izdanje Vanese Redgrejv. Njena ćerka, mada ni nalik Nataši Ričardson, imala je širok beli osmeh koji je taman ten isticao kao da je u pitanju trofej. Neko vreme mi je bilo nelagodno što osećam bliskost prema nepoznatim osobama, a onda sam se prepustila privlačnosti, umorna kao pas i spokojna kao dete kad se ušuška u toplo krilo. Letnji raspust kod rođaka na drugom kraju sveta mogao je da počne.

Kendi je bio otkrovenje. Tamo me je odvela turistička inercija, a zahvaljujući njoj obišla sam i ostale lokalitete na ostrvu: popela se na Sigiriju, videla jezero Kandalama, obišla Hram svetog zuba i nebrojeno statua Bude u raznim položajima i veličinama, ušla u pećinu Dambula, prošetala botaničkom baštom, isprobala koješta na uzgajalištu lekovitog bilja i začina, pila kafu u šrilančanskoj verziji Grčke kraljice, zavolela ceđeni sok i džem od šrilančanskih mušmula. Kada smo otišle dalje, nedostajao mi je ovaj džepni azijski Milano, u kom su vespe prigodno zamenjene vozilima tuk-tuk i gde je pijačni i saobraćajni kuršlus sasvim dostojan grada koji pretenduje na to da bude veliki.

U Kendiju sam upoznala još jednog prijatelja sa Lanke. Ali vodi malu turističku agenciju. Sprijateljili smo se prvog jutra, kada smo brbljali u njegovom autu o lokalnoj politici. Nastavili smo priču i dok smo se peli na Sigiriju, i dok smo izlazili iz Dambule, i kada smo pravili pauze pored puta i gledali taj praiskonski, afrički zalazak sunca na jezeru Kandalama. Dogovorili smo se da ćemo sledeći put

ostati duže i da će nas on voziti i na sever i istok zemlje, da nam pokaže tragove besmisleno dugačkog građanskog rata o kom nam je govorio.

Nikada ranije nisam praktikovala ratni turizam. Na Lanci sam osetila potrebu da razumem konflikt kao posmatrač, a ne kao učesnik. Zbog ove radoznalosti, ostatak odmora silno sam propatila što neću otići na poprište sukoba Sinhaleza i Tamilaca, u Tamil Ilam, i videti šrilančansko Sarajevo i Kosovsku Mitrovicu, da uporedim naše podele sa njihovim. Kao da bih tamo razumela išta više od onoga što sam već znala, da svi građanski ratovi liče jedni na druge, ali da je svaki nesrećan na svoj način.

Naredna stanica bila je, kao i ostalim turistima, gradić smešten na zavidnoj nadmorskoj visini, u brdima i planinama centralnog dela ostrva. U Eli smo spavale u kući na čijim je vratila stajao natpis "Happy New Year". Soba je imala reflektore sa fluorescentnim sijalicama i udobne, velike krevete sa lakiranim uzglavljem boje tamnog mahagonija. Pokrivači su bili crveno-plavi, a sa plafona su visile kraljevsko plave mreže za komarce. Na zidu iznad kreveta stajalo je platno na kom su, u maniru hiperrealizma, bili oslikani konji kako galopiraju kroz vodu u podnožju planine negde u Montani. Nedostajao je samo obnaženi torzo Breda Pita u ulozi Tristana da razgori žar Budine i moje seksi spavaće sobe.

Uprkos atmosferi koja je igrala na ivici između diska, bordela, medenog meseca i novogodišnjih praznika, vrhunac boravka u Eli uvek se odigravao rano ujutru. Kada bih otvorila ulazna vrata, još uvek pospana i krmeljiva, ušetala bih u planinu koja mi se sa druge strane balkona bahato nametala. Jednostavno, nisam imala kud. Dramatičniji i lepši pogled odnekud nisam videla nikad ranije, iako od pamtiveka bolujem od toga da sedim na lepim terasama. Jutra na ljuljašci, s pogledom u multiplikovane azijske Glave šećera, u mom svetu još uvek nemaju konkurenciju.

Onda smo krenule dalje. Prvo tuk-tukom, koji je došao po nas usred hladne, planinske noći, sa šarenim svetlima, jambolijom na sedištima i glasnom muzikom. Put je vijugao nizbrdo. Disko-turneja spontano se nastavila i mali pokretni klub tromo je klackao svoja tri točka, pravo ka autobuskoj stanici. Tamo nas je čekao autobus, gde smo

se neiskusno nadale da ćemo prespavati put. Bio je u polu-raspadnutom stanju. Sedišta, prozori, zavese, sama konstrukcija, činili su jedva funkcionalnu šklopociju. Međutim, ona je imala ugrađeno novo i snažno ozvučenje, pa je majstor čim smo krenuli otpanjio muziku. Ne znam da li je imao i miksetu, ali tako je zvučalo. Sedele smo iskrivljene i pokušavale da zaspimo. U suton je treštala muzika kao sa onog sveta, a taj svet se nalazio tu ispred, posmatrale smo ga kroz prozor. Kada je svanulo, pesma je već bila deo nas.

Nakon što smo, tri melodična sata kasnije, stigle na južnu obalu ostrva, prošle smo pored većine popularnih letovališta usput. Ambalantota, Tangale, Mirisa, Unavata, Hikaduva, sva ta hakuna-matata mesta postala su stecište frilensera sa zapada, takozvanih digitalnih lualica, koje vole more, sunce, talase, brz internet i jeftino pivo. Između raskošnih plaža i raskošnije džungle, najraskošnija su bila groblja sačinjena od spomenika-krajputaša, nemarno razbacanih pored puta, podignutih za žrtve cunamija koji je 2004. godine razorio već dovoljno siromašnu zemlju. Težina života u ostrvskom rajju i ovde je ostala veća od optimizma prosečnog turista.

Krajnje odredište čekalo nas je na obali i za to smo odabrale varoš koja nije bila upisana na turističku mapu Šri Lanke. Kada danas razmišljam o tome, jedini razlog mogao bi biti pomalo komplikovan naziv. U Ambalangođi, ni po čemu posebnom malom gradu na jugozapadnoj obali, koji je zapravo poseban po svemu, dočekala nas je druga porodica davno izgubljenih rođaka. I njihova kuća bila je udešena u kolonijalnom stilu, sa holandskim potpisom. To je značilo široke tremove, velike stubove, dimnjake, bele zidove sa dekorativnim elementima, vrata rezbarena u flamanskom maniru i tome slično. Dnevna soba, na primer, bila je uređena kao salon, sa visokim plafonima, gipsanim ornamentima i dugačkim, spojenim stolovima kao da se sprema proslava Đurđevdana. Nameštaj je činila mešavina stilskog – od drveta i trske – i plastičnog. Bilo je jasno da su štap i kanap umešali prste.

Mada je fasada mogla navesti na pogrešan trag, porodicu nisu činili imućni ljudi. Kako i da budu, kada su noćenje naplaćivali 5 dolara. Njihov dom nalazio se nekoliko ulica od plaže, u mirnom sokaku blizu pijace i pošte, a u njemu su živeli otac, majka i sin. Scenografiju seoske

idile na Indijskom okeanu dopunjavalo je lepo uređeno dvorište, sa palmom i albicijom, u čijem se hladu odmarao crni koker-španijel, većito isplaženog jezika. Kuće male, krečene u belo, na šrilančanski način.

Odrastajući u sličnoj takvoj, samo na drugom kraju sveta, rano sam savladala osnovne kućevne veštine. Uz svog dedu otkrila sam čitav jedan univerzum u kom su se s uspehom uzgajale biljke, životinje i ljudi. Disciplina koju smo posebno vežbali bila je merenje krvnog pritiska. Dedi, prvoj, drugoj, trećoj i svim ostalim komšinicama i komšijama iz ulice, dedinim sestrama, rođacima i svakom slučajnom prolazniku koji bi naišao, a koji je imao preko 60 godina. Mlađih nije ni bilo. Koristili smo poseban aparat, prvi elektronski u našoj ulici. Sredinom devedesetih godina, kada je dedina penzija iznosila 1.500,00 dinara i kada ga je ujak doneo iz Nemačke, ovaj uređaj izgledao je kao svemirski brod. Iako je bio digitalni, imao je pumpicu, pa je izvesno umeće u rukovođenju njime zaista bilo potrebno. Brzo sam ga savladala i postala najbolja nekrunisana meračica pritiska s ove strane Bukulje.

Deda je, međutim, bio zahtevan trener u toj disciplini. Puko merenje nije bilo dovoljno, o, ne. Nabavio je svesku u koju smo zapisivali rezultate izmerene ujutru, popodne i uveče. Nacrtali bismo tabelu, ispisali dane u nedelji, datume i kolone za GORNJI, DONJI i PULS i beležili redovno. Kada bi neko od komšija došao na kafu i – razume se – merenje pritiska, poneo bi sa sobom vlastitu svesku i u nju zapisao trenutni skor. Kada bismo potrošili jednu beležnicu, nastavili bismo sa drugom, pa sa trećom, a u nedostatku svezaka snalazili smo se kako smo umeli, koristeći dostupne blokčice i papiriće. Nemalo sam puta uhvatila dedu kako zapisuje na iscepanim novinama, pronalazila kutije od keksa ili papire od čokolade sa brojevima 119 – 78 – 75; 130 --80 – 80, ispisanim njegovim najlepšim dečijim rukopisom, izbrušenim tokom četiri razreda osnovne škole. To su bile šifre koje sam razumela jako dobro, više nego ostali ukućani, tragovi koje je deda ostavljao za sobom kao kakav nažvrljani periodni sistem elemenata. Znači da ga je mrzelo da traži svesku, ali da je pritisak pod kontrolom.

Rutinu je dodatno činila monotonom okolnost da moj deda baš i nije imao varijacije krvnog pritiska. Nije pio čak

ni lekove, jer nije patio od hipertenzije. Ipak, iako smo unapred približno znali rezultate, iako nije bilo neizvesnosti, iako je sve to bio jedan besmislen antiklimaks, merenje se moralo nastaviti, iz dana u dan, iz raspusta u raspust, jer trebalo je nečim ispuniti vreme sporta i rasonode od kojih su bili sačinjeni penzija i detinjstvo.

Deceniju nakon što smo dedin aparat za pritisak zauvek okačili o klin, raspakivala sam kofer u Ambalangodi. Zatim sam izašla u dvorište i odatle ugledala deku. Sedeo je u dnevnoj sobi. Na prvi pogled bio je sličan mom, ali ne samo zbog bele pokošulje i godina koje je nosio. Bilo je tu nečega što kroz zamuljan prozor nisam mogla da razaznam odmah. Pokucala sam i ušla unutra, gde me je usisao kovitlac suludih sećanja.

Deka je sedeo sam za slavskim stolom, ispred preglasnog televizora, i merio sebi pritisak, da bi odmah potom zapisao rezultate u blokče. Jednostavnost i mirnoća pokreta bili su tako dobro poznati. Mislila sam da ih više nikada neću sresti, da su pohranjeni u grob zajedno sa mojim dedom. Nisu mi čak ni pali na pamet od onog dana kada je taj grob postao bogatiji za ostatke jednog, meni posebnog, bića.

Naredne dane Buda i ja smo provele na lokalnoj plaži, udaljenoj pet minuta hoda odatle. Posećivali su je psi lutilice i nas nekoliko ljudi, a među njima još jedan deda. Moj radar za simpatične starce ni ovoga puta nije zakazao. Njegova kuća nalazila se na samoj obali, sa dvorištem u pesku, obraslim zelenom puzavicom mesnatog lišća. Svake večeri, dok je sunce zalazilo, deda je izlazio sa svojim unukom da uživa u prizoru. Obučen samo u kariranu maramu, vezanu oko struka, tamnog tena i sede kose, seo bi u turski sed, dok bi u krilo posadio dečaka. Uživali su u trenutku fjake zbog kog su neki od nas potegli sa drugog kontinenta, a koji je njima bio nadohvat ruke. Nisu ga uzimali zdravo za gotovo. Sedeli bi, uglavnom ćutke, gledali ispred sebe, a ponekad bi dečak pokazao prstom pravo, na šta je starac mirno odgovarao. Sve sam ih razumela.

“Deko, jesi li izmerio pritisak jutros?”

“Jesam, sine.”

“Je l’ dobar?”

“Jeste, ne brini, zapisao sam.”

“Deda, a šta je ono malo što svetli na nebu?”

“Nemam pojma, mili moj, ali saznaćemo jednog dana.”

Sredinom devedesetih godina, zidovi kabineta za geografiju moje osnovne škole na Voždovcu još uvek su na sebi nosili karte starog sveta, onog od pre pada Berlinskog zida. Na jednoj se nalazilo ostrvo u Indijskom okeanu, zavodljivog naziva Cejlon. Činilo se kao mitska zemlja, a tako je i izgledalo na karti, krajnje nesvrstano – ni Azija, ni Afrika. Mirisalo je svaki put kad sam ga pogledala. Pretpostavljajući da se na njemu gaji aromatični začim za sutlijaš sa čijih se kesica u samoposlugama smešila žena sa šeširom, verovala sam da takva zemlja osmeha zaista postoji. Dvadeset godina kasnije ispostaviće se da nisam pogrešila. Misteriozni status Šri Lanka zadobila je u vreme dok sam odsutno lutala pogledom na dosadnim časovima prirode, društva i geografije, kao Branislav Nušić na časovima pravoslavnog katihizisa. Činjenica da sam išla u školu sa imenom svog omiljenog domaćeg pisca bojila je u šareno đaćku svakodnevicu.

Tog zavejanog februara, pred odlazak na Šri Lanku, u svoj izmaštani zavičaj, pomišljala sam da se ušunjam u kabinet za geografiju i zabodem zastavicu na kartu, iako je verovatno odavno otišla na ropotarnicu istorije, zajedno sa Cejlonom. Bisti Branislava Nušića – i statui Sirimavo Bandaranaike, u dvorištu neke škole na Šri Lanci – sigurno bi zaigrao brk. Osećaj da putujem u postojbinu, na mapu iz kabineta za geografiju, nije me napuštao sve dok nisam sletela u Kolombo, gde se su se očekivanja dezintegrisala u oblaku vlage. U njoj je ono što sam verovala da je prošlost postalo sastavni deo prostorvremena koje me okružuje. Moji stari i novi prijatelji širokih osmeha tamo žive u simbiozi sa mnom i sa dedom. Svi smo Bude. Za snalaženje nam nije potrebna nikakva mapa osim zvezdane. Nema istorije, nema budućnosti, nema rata. Samo jedno neprolazno, toplo leto i kosmos u nama.

Vladan Stevanović

HRONIKA JEDNOG SAMOUBISTVA

Profesor Ivković isključi budilnik i protegnu se u krevetu. Sunce je već bacalo svoju narandžastu svetlost na njegov krevet kroz zastor na prozoru, a dva visoka i uska mlaza svetlosti osvetljavali su dva različita ugla sobe, kao polomljeni kraci šestara. Spavaća soba mu je bila na istočnoj strani kuće, već od početka njegovog dnevnog puta po nebu Sunce je osvetljavalo njegovu sobu, tako da je pre leganja navlačio zastor na široki prozor. Ustade i lagano povuče zastor i naglo ga pusti, a ovaj se kao metak zari visoko pod plafon zaslepljujući profesora. Kada mu se oči malo privikoše, baci pogled kroz prozor osmotrivši okolinu. Ništa nije govorilo o ranoj hladnoj jeseni izuzev jabuke u njegovom dvorištu, koja je bilo jedino drvo u okolini koje se preobuklo u svoju jesenju garderobu, sa lišćem koje se prelivalo iz žute u boju bakra, i davalo svoje poslednje plodove. Iznad krovova kuća na horizontu dizao se beli trag mlaznjaka u uzletanju u obliku trake, koji je šarao vedro nebo bez oblaka. Profesor Ivković pođe da se obrije i obavi jutarnju toaletu. Zagleda se u odraz u ogledalu. Tragovi godina već su uveliko nadvladali njegovo nežno, u mladosti tako lepo i sveže lice. Guste sede obrve zajedno sa na dole povijenim nosom, davali su njegovom licu orlovski izgled. Iz mladosti mu je ostala navika da obrve uvek blago podiže, skupljajući ih iznad nosa, što je činilo da njegovo lice ima blago podrugljiv izraz koji su žene nekada volele, jer mu je davao izgled obešenjaka. Završi sa brijanjem blago coknuvši ustima, jer je i dan-danas bio zadovoljan onim što vidi. Starost je njegovom licu davala neki otmen i gospodski izraz.

Vrativši se u sobu, profesor Ivković otvori veliki i masivni orman od mahagonija, počevši da se oblači. Sve stvari bile su uredno složene. Voleo je red i zato je, posle smrti žene pre pet godina, zaposlio kućnu pomoćnicu Johanu, urednu i tačnu Nemicu, koja mu je održavala kuću. Živela je tu i već dobro poznavala i kuću, i profesora, i njegove navike. Zato su sa desne strane na gornjoj polici već stajale jednostavne ali tople stvari za jutarnju šetnju. Na fakultetu je trebalo da bude tek u 14h, tako da o tome nije morao da

brine. Obuče se i izađe u obližnji restoran da popije kafu i pročita jutarnju štampu. Hladan vazduh ga natera da privuče revere na lice. Srećom, restoran nije bio daleko, tako da se ubrzo našao u udobnoj kožnoj fotelji i prijatnom i toplom ambijentu. Na policama su, u prividnom neredu, stajale stare vaze, ručno rađene lampe raznih veličina i materijala i male gipsane i voštane skulpture. Na tavanici su bili poređani mali lusteri jednakih veličina, samo su duž centralne ose sale visila tri malo veća, ali istovetna lusteri. Sve je to davalo osećaj domaće atmosfere, a pored toga skupoceni nameštaj je dodavao utisak luksuza. Profesor Ivković je već godinama dolazio ovde. Posluži ga dugački konobar u belim pantalonama i crvenoj košulji, koji ga je dobro znao donoseći mu kafu po nekom prećutnom dogovoru. Profesor brzo prelista novine jedne za drugim, zadržavajući se uglavnom na naslovima, a zatim brzo ispi kafu, plati ostavljajući uvek istu napojnicu i krenu kući zaobilaznim putem, rešivši da se i pored hladnoće malo prošetata.

Iako je dan bio vedar i sunčan, već treći dan su zimske temperature zadržavale stanovnike grada u toplim domovima, tako da je ulica kojom je išao bila gotovo pusta. Magla se hvatala na prozorima. Išao je brzim koracima, ne zadržavajući pogled ni na čemu i utonuo u svoje misli. Nije čak primetio ni priliku u crnom koja mu se približavala.

-Pomaže Bog, profesore.

Pogleda i vide opštinskog popa koji mu se obratio. Prezrivo i jetko progundā u sebi i nastavi svojim putem. Već dugo vremena bio je zakleti ateista. Susednom ulicom, u kojoj se nalazila crkvice podignuta entuzijazmom okolnog stanovništva i koja je mirisom tamjana iz svoje unutrašnjosti pozivala prolaznike unutra, nije prošao ni sam nije znao od kad. Nekada je i on bio vernik. Njegova pokojna žena i on dugo su pokušavali da postanu roditelji. Išli su u Prag i Minhen na veštačku oplodnju više puta, obigravali celu Evropu, ali bez uspeha. Potom im je hodža iz Sirije čitao zapis, pa je njegova žena i bacala poklone neke stare tetke po majci niz reku i u noći punog meseca prosipala vodu iza sebe, da bi se na kraju predali religiji obilazeći pravoslavne crkve i hramove po svetlu. Na kraju

su, izmoreni i izmučeni od brojnih pokušaja i neuspeha, morali da odustanu. Dok je njegova žena do kraja života ostala smerna i vrlo pobožna, on je izgubio veru u sve nezemaljsko. Objašnjenja koja je slušao od sveštenika i monaha da su čudni putevi gospodnji i da bog ima svoje namere, prestala su da mu budu dovoljno dobra. To ga je ozlojedilo, postao je ogorčen i povukao se u sebe, tako da su ljudi počeli da ga izbegavaju. Dok mu je žena bila živa, jedno drugim su blažili rane deleći muku. Od njene smrti postao je još mračniji i zatvoreniji.

Jedva je dočekao da se ponovo nađe u svom toplom domu. Proveo je neko vreme u biblioteci, prelistavajući stare albume i fotografije. Zatim se ponovo uputi u spavaću sobu, gde je znao da ga čeka uredno složena garderoba za fakultet. Kad je ušao u sobu, profesor se prodra:

-Johana!

Ubrzo se na vratima pojavi debeljuškasta sluškinja, obučena u belo kao medicinska sestra, i reče svojim tvrdim nemačkim akcentom:

-Molim gospodine.

-Jesam li vam juče rekao da želim da obučem teget košulju?

-Nisam čula gospodine. Odmah ću je popeglati gospodine. – i žurno se izgubi u vratima.

Profesor ljutito puhnu sedajući na fotelju. Nije sebi priznao, ali je osećao da je Johana postala njegov starački štap koji mu fizički nije bio potreban, i to ga je sve više nerviralo. Ubrzo se na vratima pojavi zadihana služavka noseći ispeglanu teget košulju. Profesor se obuče, pogleda u ogledalu i ponovo izađe na hladan jesenji vazduh. Ubrzo mu misli skrenuše na obaveze na fakultetu. Smrači se kad pomisli na gomilu studenata koja ga je čekala na ispitu i kojima je ovo bila poslednja šansa da upišu godinu. Već odavno ga je zamaralo sve to, ta ozbiljna lica puna nade i ti odgovori, uvek isti, zbunjeni i iskidani.

Hladnoća mu je štipala lice. Obmotao ga je vunanim šalom, poklonom njegove žene. Skupoceni kaput od kašmira nije dozvoljavao hladnoći da priđe njegovom telu. Ipak mu se ote uzdah olakšanja kada je ušao u predvorje fakulteta. Brzim korakom uputi se u svoju zbornicu. Tamo ostavi šal i kaput, ostade malo preturajući po svojim stvarima, pa se uputi na ispit u veliki amfiteatar između prvog i drugog sprata.

U amfiteatru, svom u prozorima, tiskala se gomila studenata zbijenih u dva niza redova. Amfiteatar je bio zaklo-

njen od Sunca drugom zgradom, takođe u prozorima, tako da se Sunce prelamalo obasjavajući pojedine delove sale. Ta igra senki nije bila prijatna pojedinim studentima, jer nisu imali gde da se sklone od Sunca. Profesor obuhvati sve to jednim pogledom ušavši u amfiteatar, pa se uputi i sede na svoje mesto. Pogleda na sat i vide da je do početka ispita ostalo vrlo malo. Baci pogled kroz prozor, zagladi svoju ćelu i prozva prvog studenta. Studenti su se smenjivali kao na traci, činilo mu se ničim se ne razlikujući od onih od prošle godine ili onih pre prošle. Posle određenog vremena, upade mu u oči, ni sam nije znao zašto, jedan sitan kovrdžavi mladić. Mladić stidljivo priđe profesorskom stolu. Na stolu je, kao u igri izvlačenja ispod kule od karata, stajala velika raštrkana gomila cedulja.

-Izvucite pitanje kolega.

Student oprezno izvučede cedulju.

-Sedite u onu klupu – i pokaza mu nemarno na klupu u prvom redu – javite se kad budete spremni.

Na klupi pred profesorom se izređaše još dva studenta, kad profesor primeti kako kovrdžavi mladić, polako, ali sigurnog hoda, seda na stolicu ispred njega.

-Izvolite kolega.

Student poče da priča, isprva zamuckujući i pod velikom tremom, a onda sve sigurnije i sigurnije. Profesor je slušao jedno vreme, a onda mu pogled skrenu na vrapca na prozoru koji je bištao svoje krilo i koji mu je već neko vreme privlačio pažnju. Zatim mu pogled skrenu na igru senki u sali, gde se Sunce već povlačilo u zadnje redove amfiteatra, gde već nije bilo studenata. Kad mu se misli vratiše studentu, ovaj je još uvek pričao očigledno završavajući svoje izlaganje.

Kada je završio, student upitno pogleda u profesora. Profesor tri puta lupi indeksom po levoj ruci, pruži mu indeks i reče:

- Žao mi je kolega, nedovoljno je. Vidimo se u sledećem roku.

Student ga je gledao širom otvorenih očiju. Profesor se ponovo vrati vrapcu na prozoru, čekajući da student ustane i ode. Kada je ponovo bacio pogled na njega, video je da se ovaj, crven u licu, muči pokušavajući nešto da kaže. Nasmeja se podsmešljivo, ustade i proteže se i sam izađe napolje. Student je još neko vreme sedeo na stolici, a onda teško ustade i nesigurnim korakom uputi se ka vratima. Ubrzo se nađe na ulici.

Uz oštar vazduh dočekala ga je i gomila studenata

ispred fakulteta, koji su se tu okupili tražeći svoju šansu da pređu u narednu godinu. Ali nije osećao hladnoću, u slepoočnicama mu je bubnjalo, a na obrazima i čelu mu je grunuo žar. On pođe ubrzavajući korak uz ulicu, ne znajući kuda zapravo ide. Neka sila ga je terala da se kreće napred sve brže i brže, a pred oči mu se neprestano pojavljivalo lice ucveljene i uplakane majke. Iako je proveo nekoliko neprospavanih noći nad knjigom, nije osećao umor. Lutao je još neko vreme, zbrkanih i nepovezanih misli, a onda se tužna koraka uputi kući.

Dugo vremena stajao je pred vratima plašeći se da pokuca. Onda se odluči i tiho kucnu na jednostavna drvena vrata, na kojima je stajala pločica sa prezimenom koje su nasledili od pokojnog oca. Majka otvori vrata i uputi brz i prodoran pogled pravo u plave sinovljeve oči. U istom trenutku ispusti nož, bezglasno kriknu i zakloni usta rukom. Dobro joj dođe da se sagne po nož i okrene, i vrati za sudoperu nad kojom je nastavila da secka šargarepu, zaboravljajući da opere nož.

Sve u kuhinji bilo je siromašno i jednostavno. Jedino je veliki zidni sat sa kukavicom, plaćen u nekoj radnji stotinak evra, bio iole vrednija stvar u prostoriji, koja je još više podvlačila skromnost i neuglednost ostalih stvari.

Student klonu na drvenu stolicu iza majke i pokri lice rukama.

-Znaš li da nemamo drva za zimu?

-Znam, majko.

Opet nastade ćutanje. U prostoriji je vladala grobna tišina, jedino je zidni sat neumoljivo i zloslutno otkucavao.

Majka duboko uzdahnu pa reče:

-Pa ništa, snačićemo se već nekako.

Studentu grunuše suze u oči i on skoči sa stolice i istrča napolje. Suze nije ni pokušavao da zadrži. Slivale su se u potocima i grejale mu obraze. Retki prolaznici su ga u čudu gledali i on oseti stid. Želeo je negde gde će ga biti sramota da plače. Uputi se najprometnijim šetalištem u gradu. Misli su mu nadolazile i smenjivale sa samo njemu znanim redom i smislom. Gomilale su se velikom brzinom, da bi se rasplinule u trenutku kao mehur od sapunice, da bi opet počele da nadolaze.

Odjednom ga preko grudi preseče misao: Kako je mogao za svečanim ručkom kod svoje drugarice Ane, već

rumen od dobrog crnog vina koje je pio, neoprezno da kaže: -Svaki veliki pisac mora biti istovremeno i širok da bi sebe mogao da zamisli u ulozi poniženog i potlačenog, a opet dovoljno saosećajan da preživljava i sve njegove boli. A eto, baš ta Ana je bila ćerka čuvenog i bogatog gradskog bankara i preduzetnika, a on je za bogatom trpezom još i pio najskuplje francusko vino. Odjednom, probuđena savest poče da izjeda njegovu dušu. Pored sumnji u samog sebe i svoje postupke, javljale su se stvari iz njegove prošlosti koje su dobijale novi povod i smisao. U tom trenutku prođe pored jednog para koji se nešto žučno raspravljao i ču devojku kako kaže: -To si i zaslužio! Te reči ponovo ga presekoše i on poče da se tetura. U glavi ponovo poče da mu bubnji, i uskoro poče da mu puca u slepoočnicama od neprijateljskih glasova oko sebe. Oseti da hitno mora da pobegne negde i uskoro se nađe u pustoj ulici zanosеći se i teturajući između smrdljivih kontejnera i parkiranih automobila. Ču kako iz glavne ulice nailazi tramvaj, najavljujući zvonjavom svoj dolazak na raskrnicu. Student zatvori oči...

*

Na sahrani nije bilo mnogo ljudi. Rodbina iz sela i nekoliko drugova iz grada. Stari i pijani pop Vasilije, kome je pre sahrane tutnut balon najbolje seoske rakije, čitao je opelo za pokoj duše. Majka, koja se za tri dana svela na kost i kožu, nije pustila ni suzu. Posle opela, bez govora i suvišnih ceremonija, radnici obaviše ukop i zabodoše na humku jednostavan drveni krst, koji je svojim tužnim brojkama ulivao prisutnima stravu. Pop se poče opraštati, majka ga poljubi u ruku i tužan skup se na sve četiri strane poče udaljavati sa groblja. Na nekoliko koraka od prve kuće, čiji su prozori bleštali na popodnevnom Suncu, iza majke se začu jedan unjkavi ženski glas, koji je tiho nekom govorio:

-Zamislite da nekoga ko je digao ruku na sebe sahranjuju sa običnim svetom. Njima je mesto negde u šumi ili planini, daleko od krštenog sveta. Ko se Boga igra, đavolu je nalik.

Majka sakri lice u crnu maramu i gorko zaplaka.

PREVODI

Ada Limón

KAKO POBIJEDITI KAO DJEVOJKA

Najviše mi se sviđaju ženke konja,
kako se kod njih sve čini lako,
kao što im je trčanje 60 km na sat
zabavno poput popodnevnog dremeža, ili trave.
Sviđa mi se kako se ženka konja šepuri
nakon pobjede. Uši gore, djevojke, uši gore!
Ali uglavnom, da budemo iskreni, sviđa mi
se to što su ženke. Kao da je ova velika
opasna životinja dio mene,
kao da negdje unutar nježne
kože mog tijela kuca
kobilje srce od tri i po kila,
divovske snage, teško od krvi.
Zar ne želiš u to da povjeruješ?
Zar ne želiš da mi podigneš košulju i vidiš
tu ogromnu genijalnu mašinu kako bije
i misli, zapravo, zna,
da će da stigne prva.

u prazno, katkad nesposobna čak da
čaj napravi, dok se čajnik puši glasno
poput piska lokomotive, ona koja
izjutra plače, koja kopa rupu
u zemlji i ne može da prestane da tuguje,
ona koja želi da te voli, ali koja često
čak ni u tom nije dobra, ona koja
ne želi da je umanji to,
koliko želi da bude tvoja.

Sa engleskog jezika prevela Minja Pješčić

ŽENA

Još se nisam navikla na tu riječ,
tako kratku i jasnu, zvučnu kao
život. Sinoć su za večerom moje neudate drugarice
upozoravale da predstojeće putovanje
naše prijateljice “ne priliči jednoj ženi”. Prevertale su
očima, dok ih nisu isprevrtale iz tih svojih
lijepih mladih glavica. Udata žena, zašto to
zvuči kao posao? “Trebalo mi žena”, pisala je
čuvena feministkinja, “koja će da mi
pere rublje, pegla, krpi i zamijeni
po potrebi”. Riječ koja bi se vrlo lako
mogla shvatiti kao sluškinja. Žena koja radi, posprema,
tješi, poštuje, sluša, Domaćica,
ženturača, loša žena, dobra žena, kako
nazvati onu koja ujutro dugo zuri

Бреда Славинец

ПОСЛОВИЧНЕ ИЗРЕКЕ

Све смо урадили данас да не би остало ништа за сутра
сутра хоћемо да жањемо а не и да сејемо
спознаћемо јутро
али дане никада
коприве би само миловале и крв се не би разводнила
и не би нам бројали аршине
јер није добро скупљати црве близу плуга
већ знају старе вроне
и треба да упамтиш своје лажи
они су већ одавно рекли да је част гажење по дубоком снегу.

*

МУДРОСТ

Мудрост дође с временом
када ране већ запекну
и већ се створи грба
или пак стуб
глувоћа нам постаје изговор
погледи су све даљи
речи ретке
са богатог репертоара
одабере се само једно од већ познатих решења
ако други истрајавају
каже се одакле је дошло
затим следи прича од пре много много година
саслушају само почетак
а крај сами морају да пронађу.

*

КЛАВИРСКЕ ДИРКЕ

Мисли долазе само са црних клавирских дирки
ту музику још није чула
касније није било реприза
иако су постојале и родбинске везе
али тада још нису били постројени
како да на сцени погледаш у очи

ако руку не прихвати длан
пустиш своје мисли са црних дирки
и позовеш на домаће лешнике
кроз време пуна луна разговара са месецом
а и мисли долазе и од белих дирки
чуће се и сазвучје
он то зна.

*

СТАРИЦА

Парче кукурузног хлеба
и кашика свињске масти
да држе зглобове
Апсинт од слатког пелина
доносе пут у вечност
коју су једно другом обећали у брачној ноћи
не то није оно право
зато је сачувала девојачку спрему
да би нешто остало иза ње
када дође време да иде
отићи ће.

РАДОСТ НОВОГ ЖИВОТА

Додао је
прокоментарисала је
лајковали су
поделио је
објавила је сећање
имају нову причу
одговорио је на пост
присуствоваће
а њу занима
само
шта ће бити за вечеру.

Превод са словеначког на српски: Искра Пенева

PRIKAZI

Душан Милијић

ИЗ ФРАТАРСКОГ ВИЛАЈЕТА

Јосип Млакић, На Врбасу текија (приказ књиге)

То је свијет пун тешког, унутарњег немира, и кад се ни у једном тренутку не зна што ће на крају превагнути. Тако ће бити све док постоје двије супротстављене, непомирљиве стране које хране једна другу. Та тешка и опасна граница извлачи из људи или оно најгоре или најбоље. Ту средине није било.

И кад се зна да ово није написао Иво Андрић, јасно је да то јесте Босна виђена очима његових књижевних јунака, а колико ликови и амбијент Андрићеве прозе захваљујући својој аутентичности могу да превазиђу дела за која су били начињени, показао је Јосип Млакић кроз своју књигу под насловом На Врбасу текија.

Не скривајући да већ од наслова, па преко богатих описа и приповедних целина, све до карактеризације самих ликова, гради својеврсну реплику на Андрићеву прозу, Млакић ипак даје слику једне Босне која ће највећем делу читалаца бити право откровење, тачније сусрет са једним светом који је чак и у Андрићевим делима остао на маргини, можда и против воље самог писца.

Док је у Андрићевој прози, а нарочито у романима, акценат остао на османском карактеру и османском наслеђу босанског друштва, чак и онда кад је слика босанске вароши или села дата из угла православаца и католика, дотле је Млакић у први план истакао фратарски сталеж као својеврсну католичку оазу усред Босне под османском влашћу.

И као што је Андрић умео да панораму, менталитет, историју и предања једне средине дочара из угла једног човека и кроз догађаје везане за релативно кратак временски период (Травник из времена француског конзула, Сарајево из времена Омер-паше Латаса), односно кроз хронику једне грађевине (као што је мост у Вишеграду), на сличан је начин и Млакић дао пресек босанске стварности током деветнаестог и двадесетог

сталећа. Истовремено, као што је Андрић кроз преломне моменте босанских вароши заправо писао о епохалним преломима на европској политичкој сцени, тако је и Млакић кроз искуства знаменитих личности Јајца сагледао не само Босну, него и Турску, Аустрију и Југославију као историјске феномене.

У првом делу књиге, названом „На Врбасу текија“ и посвећеном босанском деветнаестом веку, као централна личност истакнут је фра Анто Кнежевић и већина је догађаја испричана из његове перспективе, јер пред његовим су се очима одвијали и напори католика за изградњу самостана, и оружане побуне православаца, и очајнички покушаји мухамеданаца да задрже власт у најзабаченијој османској провинцији.

Други део књиге, насловљен као „Јајачка хроника“, конципиран је као низ сећања фра Јосипа Маркушића на његове земљаке, пријатеље, сараднике и познанике, а највећим делом се та сећања односе на неизвесне и немирне године средином двадесетог столећа, када се човек могао највише плашити тога да ће престати да буде човек.

Иако захваљујући својој форми и стилу одудара од претходна два дела, ипак је трећи део књиге, који је назван „Паучина и промаја“, а конципиран као збирка есеја, логична допуна и закључак приче о једном простору који је толико богат историјом да је постао оптерећен њоме. Такође је ово и Млакићева својеврсна аутокритика, додуше у виду псеудодокументарности, али је и аутентично читање Андрићевог опуса, уз неопходно преиспитивање старих тумачења, међу којима не недостају ни она која се могу сматрати контроверзним.

Приступивши на овај начин Андрићевом делу и помало се поигравши стилем што је велики писац оставио у аманет новим генерацијама књижевних стваралаца, Млакић је још једном показао колико је од потпуног нечитања штетније површно читање и колико је опасно кад се из велике истине узму само делићи који ће потврдити сасвим другачију истину и притом постати изговор за нову лаж.

UČENICI

Дуња Симић Марковић

ЈУ Медицинска школа Бања Лука

ВЕЧЕ

Смирај дана на мору. Након цјелодневне вреве, жамора дјеце, врелих зрака сунца које засљепљујуће бљеште на води, дан као да се уморио.

Врева и жамор постају све тиши, а таласи започињу своју љубавну пјесму коју пјевају обали, журећи да је што прије загрле. Таласи и вода, вода и таласи, грле се и раздвајају, раздвајају и грле, у бесконачној игри освајања. Плаветнило мора и дјелина облутака се спајају у јединствену кристалну пјену у боји њиховог загрљаја.

У игри таласа и обале ужива и сунце које скида свој златни огртач и облачи пурпурно црвено одијело, као да бојом жели да потврди љубав овог разиграног пара. Сунчев сјај прелива се по цијелом небеском своду, па његова љепота одузима дах ријетким купачима који су остали да уживају у смирају дана над морем.

Небо које као да гори, спаја се са морем, а ужарена сунчева кугла полако тоне у море, уморна и спремна за починак. Лагано и лијено небо почиње да тамни, а на њему се појављује Даница, краљица свих звијезда и звјездица. Она ће заједно са распјеваним цврчцима бити једини свједок бесконачне игре таласа и обале.

BIOGRAFIJE AUTORA

NEMANJA DRAGAŠ (1992) je književnik, diplomirani dramski i audiovizuelni umetnik i master teoretičar dramskih umetnosti. Rođen je u Beogradu. Odrastao je u Pljevljima. Član je Udruženja književnika Srbije od svoje dvadesete godine. Jedan je od najnagrađivanijih mladih srpskih pesnika. Autor je knjiga poezije: *Fantazija u plavom* (2008), *Mikrofonija zrelosti* (2010), *Obećani svemir* (2014), *Okovani satima* (2015), *Izbor iz poezije/Gedichtauswahl* (2016), *Morfijum* (2018), *Antitela* (2020) i *Ego-makete* (2021).

Laureat je 45. Festivala poezije mladih u Vrbasu. Dobitnik je priznanja *Timočka lira*, koje dodeljuje Radio Beograd 2 najboljem mladom pesniku. Za knjigu poezije *Obećani svemir* dobio je književnu nagradu *Branko Marčeta* (2016). Laureat je nagrade *Spasoje Pajo Blagojević* (2019) i nagrade *Milutin Bojić* (2020). Višestruki je dobitnik zlatnih plaketa za poeziju.

Dobitnik je *Vidovdanske nagrade* Akademije umetnosti u Beogradu. Narator je i producent više dokumentarnih, igranih filmova i predstava. Član je Centra za dramu u edukaciji i umetnosti. Dnevne novine *Politika* uvrstile su ga među najuspešnije mlade umetnike Srbije u 2012. Govori engleski, španski, ruski, ukrajinski, italijanski i francuski jezik.

ВЛАДИМИР ВУКОВИЋ, рођен 7. 2. 1976. у Београду. Студирао на Филолошком факултету Универзитета у Београду и на Богословском факултету. Објавио је две збирке поезије „Стаклена раскршћа” 2012. године и „Писма из нестајања” 2013. Живи и ради у Београду.

ALEKSANDAR NOVAKOVIĆ je rođen 1975. godine u Beogradu. Piše romane, drame, aforizme, pesme i kratke priče. Diplomirani istoričar i dramaturg. Objavio je 16 knjiga poezije i proze i dve naučne studije. Nagrade: John McGrath, Edinburgh (2007), Mali Nemo za roman (2008), VBZ za najbolji roman na BHCS jezicima (2010). Prevođen na engleski, danski, poljski, ruski, nemački. Kao rok kantautor pod pseudonimima Alek Novak, Nowakowsky

i IAN objavio je petnaest albuma za diskografsku kuću *Slušaj najglasnije* iz Zagreba. Članke i radove objavljivao i objavljuje u : Poljima, Književnom listu, Ulaznici, Kocacima, Think Tanku, Kvartalu, NIN-u, Akuzativu, Afirmatoru, Betonu....

SUMEJA BULJUGIJA, rođena 3.1.2004. u Sarajevu. Pohađa Treću gimnaziju u Sarajevu, završna godina. Poliglota, govori tečno, primarno njemački i engleski te ruski, češki, slovački, danski, slovenački, malo farskog, islandskog, norveškog (bokmål i nynorsk), francuskog, katalonskog, polabijskog (slavenski jezik govoren na području današnje Njemačke) i jidiša. Umije čitati arapsko, grčko i hebrejsko pismo kao i bajbajin (pismo nekoć korišteno za Tagalog).

GORAN VRHUNC, rođen 29.11.1982. godine u Sarajevu. Diplomirani je komparativist i bibliotekar. Objavio poeziju u mnogim elektronskim i štampanim publikacijama. Učestvovao i organizirao književne večeri. Bio urednik za BiH zbornika *Bundolo offline 02* (2009) i *Bundolo offline 03* (2012). Objavio je dvije knjige poezije *Opstojnost* (2017) i *Ranjeni golub iznad sarajevskih bara* (2020). Treća knjiga je u pripremi. Živi u Sarajevu.

OMER Ć. IBRAHIMAGIĆ (Tuzla, 1968.) je ostavio svoje pjesme, priče i putopise u preko 130 bosanskohercegovačkih i regionalnih časopisa, listova, magazina, portala i fanzina. Publicirao je knjige: «Boje Sunca» (proza, 2000.), «Šest bijelih mantila» (poezija ljekara - liječnika, 2007.), «Ćilibar i perle» (poezija, 2007. i 2008. - II izdanja), «Obične riječi» (poezija, 2012.), «Vaša priča, naša knjiga» (proza, 2012.), «Poznavanje prirode i društva» (poezija, 2014.), «Dobre godine» (proza, 2018. - II izdanja), «Pogled na moj svijet» (poezija, 2018.), «Memento vivere» (proza, 2021.).

Antologiziran: «Antologija bošnjačke pripovijetke 1900.- 2003.» (Fojnica, 2004.) i «Zašto tone Venecija / Bošnjačko pjesništvo od 1990. do naših dana» (Zagreb, 2012.). Recenzent i predstavljatelj brojnih knjiga i stručnih publikacija, zastupljen je u nekoliko zajedničkih knjiga

proze i poezije. Član je Društva pisaca Bosne i Hercegovine i P.E.N. Centra Bosne i Hercegovine. Primio je nagrade: «Mak Dizdar» (za najbolju zbirku pjesama), «Fondacije za izdavaštvo» (za najbolju knjigu), te «Simha Kabiljo», «Dr Esad Sadiković» (u dva navrata), «Marko Martinović Car», lista «Večernje novine» i udruženja «Mladi Muslimani» (za najbolje priče). Bio je tri puta u užem izboru za regionalnu nagradu «Lapis Histriae», a jednom za bosanskohercegovačku nagradu «Musa Ćazim Ćatić».

Ljekar, radi u Klinici za neurologiju Univerzitetskog kliničkog centra u Tuzli. Doktor je medicinskih znanosti i redovni profesor (u trajnom zvanju) na Univerzitetu u Tuzli. Publicirao je veliki broj radova iz medicine u Bosni i Hercegovini i inozemstvu. Živi u rodnom gradu.

JELENA KLJAJEVIĆ student je na petoj godini Filološkog fakulteta Univerziteta Crne Gore u Nikšiću. Od srednje škole aktivno piše pjesme, priče i pripovjetke. Kada je nauka o književnosti u pitanju, posebno interesovanje gaji ka proučavanju odnosa mita i književnosti, kao i njegovog djelovanja u ostvarenjima epohe romantizma i realizma.

ELVIS LJAJIĆ rođen je u Sjenici (Srbija) 1983. godine. Osnovnu i srednju školu završio je u Zenici, a fakultetsko obrazovanje na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Sarajevu. Na Odsjeku na komparativnu književnost i bibliotekarstvo stječe zvanje magistra, a trenutno je doktorant na Doktorskom studiju Književnost i kultura na istom fakultetu i bavi se istraživanjem kolektiva kao lika u bosanskohercegovačkoj drami.

Piše tekstove o teatru i književnosti, a mnogi od njih su u formi osvrta i eseja objavljeni na portalima u Bosni i Hercegovini i regiji. Njegovi tekstovi objavljeni su u časopisima *Život*, *Sarajevske sveske*, *Fragment*. Urednik je i jedan od suosnivača portala za književnu, teatarsku i filmsku kritiku *Kritika*, te je stalni saradnik časopisa za književnost i kulturu *Život*.

Dobitnik je treće nagrade na 7. *West Hercegovina Fest* za kratku priču *Jagode*, te *Preporodove* nagrade *Alija Isaković* za najbolji dramski tekst.

Živi i radi u Sarajevu.

LEBRECHT GASPARIĆ. O Lebrechtu Gasparu, slikaru, književniku i publicisti, malo se zna, tek ponešto, a i to što se zna neprovereno je. Potomak je Srba i Podunavskih

Švaba. Rođen je sredinom XX veka u Poreču, varoši kraj Lepena. Školovao se u Beogradu i katoličkoj školi u bavarškom provincijskom gradu Haagu. Tokom 70-ih godina prošlog veka često je boravio u Münchenu. Povodom tih tugih i tajanstvenih boravaka u Nemačkoj izrodile su se spekulacije da je bio u ljubavnoj vezi sa izvesnom Hilde Fram, navodnom članicom Frakcije Crvene Armije, što nikada nije negirao ali ni potvrdio. Isto se može reći i za njegov prvi brak s kraja 70-ih godina sa izvesnom Roselein. Početkom XXI stoleća nakon ćerkine smrti povukao se iz javnosti a kasnije je i emigrirao. Već osamnaest godina živi i radi u samoizolaciji i poluilegali. Svoje publicističke i književne radove je objavljivao u pisanim i elektronskim medijima. Piše prozu: romane, novele i priče. Do sada je napisao desetak a objavio sedam romana, i to *Die Wüste* (2012), *Die Küste* (2013), *Asche* (2014), *Konzlager Belgrad* (2017), *Unübersetzbares Synonymwörterbuch* (2019), *Die Apostolen* (2020) i *Die Passion von Barbara* (2022.), od kojih je većina nagrađivana. Završava dva romana sa značajnim autobiografskim elementima: *Die Geschichte einer Liebe* i *Die Anatomie eines Verbrechens*.

EDIN SALČINOVIĆ, rođen 13. aprila 1988. godine u Sarajevu. Studirao Književnosti naroda BiH i Komparativnu književnost. Jedan od osnivača književnog časopisa (*sic!*). Objavljivao pripovijetke, književne kritike i oglede iz poetike romana. Od 2014. do 2019. godine bio je urednik kulturne rubrike u dnevnom listu *Oslobođenje*.

TATJANA SKOČAJIĆ diplomirala je opštu književnost na Filološkom fakultetu i završila master studije iz obrazovnih politika. Bavila se pisanjem i istraživanjem. Danas uglavnom frilenser, autorka članaka i tekstova i kopirajter. Sentimentalno vaspitana ljubiteljka lokaliteta od Topole do Okinave. Živi u Beogradu.

VLADAN STEVANOVIĆ rođen je 23.8.1967. u Beogradu. U mladosti se uspešno bavio šahom (prvak stare Jugoslavije do 15 godina). Po struci inženjer poštanskog saobraćaja i diplomirani ekonomista. Do sada objavio zbirku pesama „Jedna obična priča“ 2008.godine, zbirku tekstova pesama „U luci svemira“ 2017.godine i zbirku priča, misli i pesama „Radosti i tuge iz svaštare“ 2019.godine. Pesme i priče su objavljene u mnogim Zbornicima. Živi u Beogradu.

MINJA PJEŠČIĆ je rođena u Mostaru. Završila je magistarske studije u Moskvi (МГУ) i Torontu (Schulich School of Business) i radi kao analitičar u finansijskom sektoru Toronta. Tečno govori engleski, francuski i ruski. Autor je više jezičkih zbirki i rječnika, koje je sama ilustrirala (amazon 2019-2021.). Njene pjesme su osvojile treće mjesto na književnim konkursima ("Najvažniji oprost", Avlija (2021.), "Balada o vezenom vitezu", Musa Ćazim Ćatić (2021.)), i uvrštene su zbornike ("ESTER" 2022., Sindelićeve čegarske vatre 2022.). Objavljila je pjesme, eseje, kratku priču i prevode poezije u brojnim časopisima i portalima. U slobodno vrijeme se bavi prevodom, pisanjem pjesama i eseja, istraživanjem porodične istorije i srednjeg vijeka, te sakupljanjem novih jezičkih kolekcija. Njena prva knjiga poezije inspirisana bosansko-hercegovačkim srednjim vijekom, „Dobri naš junak i čoek“, izlazi 2022. godine u izdanju Nove poetike.

ИСКРА ПЕНЕВА (1980, Београд) дипломирала је на Математичком факултету у Београду. Поетичне мисли објављује у дневним листовима и књижевним часописима у земљи и иностранству. Песме су јој преведене и објављене на више светских језика. Заступљена је у више антологијских избора српске и македонске литературе.

Објављене збирке поезије: „Кутија са девет страна“ (2002), „Ватра и лептир“ (2004), „Путеви после“ (2006, коауторска књига поезије), „Недге између“ (2015), „Fiori di luce“ (2020, коауторска књига поезије, Италија). Добитница је више признања и награда. Стихозбирка „Недге између“ добила је међународну награду за најбољу књигу поезије на Струшким вечерима поезије 2016. године. Члан је међународног уређивачког одбора часописа за културу - књижевност, драмску уметност, филм и издаваштво, „Савремени дијалози“ (Македонија) које подржава Министарство културе Македоније. Редовно преводи са македонског, словеначког и енглеског на српски, као и са српског, словеначког и енглеског на македонски језик. Члан је Удружења књижевника Србије и Удружења новинара Србије. Бави се визуелном уметношћу. Креира кратке музичко-поетске филмове

ADA LIMON (1976), америчка је pjesnikinja мексичког порijekла. Objavila je šest knjiga poezije. Sa prvom,

“Lucky wreck”, osvojila je nagradu za pjesništvo *Autumn House poetry prize* (2005), a sa drugom, “This big fake world”, nagradu *Pearl poetry prize* (2006). Četvrta knjiga, “Bright dead things”, je ušla u najuži izbor za *Američku nacionalnu nagradu za pjesništvo* (2015). Sa petom knjigom, “The carrying”, osvojila je *Nacionalnu nagradu književnih kritičara* (2018). Godine 2022. proglašena je za 24. po redu američkog pjesnika laureata Kongresne biblioteke u Vašingtonu. Njena pjesma “Kako pobijediti kao djevojka” je nagrađena sa *Pushcart prize* za 2015. g. Ada Limón živi u Kentakiju gdje se bavi pisanjem, vodi podcast “The Slow-down” i predaje poeziju na daljinu.

BREDA SLAVINEC diplomirala je na Filozofskom fakultetu u Mariboru. Objavila je pesničku zbirku *Paučina (Pajčevine)* (1994), književnu kasetu *Simeon* (zajedno sa S. Devjak, 1996), prevod zbirke *Pajčevine/Paučine* (Zagreb, 2013), u projektu *Rokeri pevaju pesnike* (CD, 2014) je njena pesma snimljena u pank verziji.

Objavljuje u književnim časopisima, antologijama i zbornicima u Sloveniji i inostranstvu. Pesme su joj prevedene na engleski, italijanski, srpski, makedonski, hrvatski i nemački. Nagrađivana. Radi kao organizator Javnog fonda Republike Slovenije za kulturne aktivnosti Regionalni ogranak Lenart (JSKD). Dopisnica je revije *Primus*. Živi u Benediktu, Slovenija.

Životni moto: Učinimo malo drugačije.

ДУШАН МИЛИЈИЋ рођен је у Књажевцу 1987. године. Пише есеје, књижевне критике, позоришне рецензије, приповетке, понекад и песме. Сарадник је неколико књижевних портала и електронских часописа (*Чујавана келерада, КУЛТ, Срп, PULSE, Хоћу у њозоришће*), а радове је објавио и у штампаним часописима и зборницима *Слово Ђурилово, Арјус, Свињак, Културни мозаик, Млади долазе, Шраф, Куиџија љубави, Portalibris*. За сајт *Букмаркер* београдске издавачке куће Лагуна пише приказе нових издања, од којих су неки објављени у *Недељнику* и штампаном издању часописа *Букмаркер*. Своју прву књигу *Тако је – јер ми се њако чини* (збирка позоришних рецензија) објавио је 2019. године.

PRIKAZI

SVIJET NAKON LIBERALIZMA

Matthew Rose, *Svijet nakon liberalizma: filozofi radikalne desnice* (USA: Yale University Press, New Heaven & London, 2021.)

Prikaz

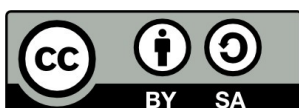
DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.7361098>

Ana Galić

Udruženje Sofia, Banja Luka
ana.galic.bl@gmail.com

U izdanju Yale University Press-a u SAD-u, 2021. godine objavljena je knjiga naziva *Svijet nakon liberalizma: filozofi radikalne desnice*, višeg saradnika sa Univerziteta u Berkeley-u, dr Matthew Rose. Knjiga je napisana na 196 stranica, a sastavljena je od šest poglavlja i to: Prorok, Onaj koji fantazira, Antisemit, Paganin, Nacionalista, Hrišćansko pitanje.

Prvo poglavlje naziva „Prorok“ odnosi se na Oswalda Spenglera i njegovo upozorenje dato u knjizi koju je objavio naziva *Sat odluke*, u ljeto 1933. godine. U knjizi se insinuira da je Hitler idiot. Spengler prorokuje velike krize, najdublje koje je čovječanstvo iskusilo do sada i koje će ispitati snage zapadnog svijeta. Spengler nadalje prorokuje da će doći do obojene revolucije i da će suprimacija bijele rase konačno pasti. Zanimljivo je pak, navodi Rose, da se Spengler nije toliko brinuo za te nove struje koje su dolazile i kako će im biti u svijetu u kojem su do sada imale samo inferioran odnos, nego se brinuo isključivo kako će njegov bijeli svijet preživjeti sve to. Ipak je Spengler kao nacionalista napisao *Propast Zapada* 1918. godine kao predosjećanje njemačke pobjede. *Propast Zapada* Spenglera je učinila zvijezdom među intelektualcima, a ta godina bila je „Godina Spenglera“, piše autor. Tu se pak Spengler ipak ograđivao od svog djela kao djela koje poziva na akciju, a sama knjiga je služila ne samo tada nego i misliocima poslije njega kao inspiracija da krenu trećim putem, i konzervativnim i multikulturalnim zajedno, kojim se Spengler prvi usudio kretati. Spengler je stoga bio kulturni relativista, objašnjava Rose, a kulture su za njega imaju svoju psihologiju, nauku, umjetnost kao i politiku. Svrha njegove knjige bila je meta-politička. Propast Zapada počinje s napadom, za to vrijeme kontroverznim, a danas uobičajenim, zasnovanim na dva oblika historiografije: jednim koji zagovara naciju kao osnovnu jedinicu istorijske analize, a drugim koji postavlja Evropu u centar istorije svijeta. Njegov kopernikanski obrat jeste odbijanje bilo kakvog procjenjivanja ne-zapadnih kultura na osnovu evropskih standarda: nijedna kultura nije univerzalna, nijedna

nacija nije superiorna i ne postoje ljudi koji su odabrani. Ipak, ovdje Spengler pravi iskorak i tvrdi da iako su sve kulture jedinstvene, jedna je jedinstvenija od drugih. Nazivajući faustovskom čitavu kulturu zapada, Spengler je ovoj jedinoj kulturi koja je svjesna svoje pozicije u svijetu namijenio revolucionarnu ulogu i identitet. Spengler je ovakvu kulturu vidio kao ispunjavajuću, a njenog nosioca kao superčovjeka koji prelazi svoje granice: sva faustovska etika gradila je *ekselsiora*. Faustovski čovjek je stoga: kreativniji, hrabriji, više individualan, više heroičan, više ambiciozan, više nepomirljiv, onaj koji više zahtijeva, itd. Spengler nije bio fašista, ali njegova antropologija je pulsirala fašističkim ritmom. Ono što je možda najvažniji momenat u ovom učenju jeste uslovljavanje hrišćanstva i Zapadne kulture – hrišćanstva ne bi bilo bez te kulture, a ne obratno kako se obično mislilo, dodaje Rose.

Drugo poglavlje oslovljeno „Onaj koji fantazira“ autor započinje opisom hapšenja Juliusa Evole 1951. godine. Sam Evola je sebe poredio sa Platonom, Aristotelom i Danteom, piše autor, a razlog njegovog hapšenja je bio širenje pobune i terorizma. Slikar, okultista, planinar, seksolog i nepouzdan učenjak istočnjačkih religija, Evole je bio najčudnija figura svoga vijeka, proglašen vođom italijanskog neofašizma. Evole je impresionirao Benita Mussolinija, zabrinjavao Heinricha Himmlera i fascinirao Cornelia Codreana, piše Rose. Evola je bio vodeća figura u Dadaizmu, kao slikar, a kao poeta pisao je na francuskom predstavljajući svoje stihove u kabareima. Godine 1922. doživljava „konverziju“ kako je sam Evole naziva, a to je čitanje Theravada teksta i pronalazak budizma. Narednu deceniju posvetio je izučavanju Njemačkog klasičnog idealizma i filozofiji. Napoljetku je došao do zaključka da je filozofiji potreban drugačiji oblik znanja, ali i političkog života i taj pravac je označio kao svoj i nazvao ga „magični idealizam“. U svom eseju iz 1927. Evole je i zadao zadatak filozofiji, a to je radikalna izmjena samog sebe. Međutim, jedini i najpoznatiji spis koji mu je donio „slavu“ je iz 1934. godine i nosi naziv „Pobuna protiv modernog svijeta“, gdje opisuje da je problem svijeta danas desakralizacija, kolaps duhovnog smisla u svakodnevnom životu. Ovdje je Evole konfrotirao svoj i Spenglerov stav, uradivši prevod Spenglera na italijanski. Smatrao je da je Spengler odsječen od metafizike i tradicije, onoga što je ključno za razvoj čovječanstva, po Evoli. Ipak, problem modernog svijeta nije bio taj što je Bog umro (Nietzsche), nego kraj političkog

autoriteta, tačnije sam liberalizam, a iz kojeg su nadolazili individualizam, materijalizam i egalitarizam. Zadnje djelo je objavio 1961. godine u kojem je objavio propast ranijih političkih strategija.

U „Antisemitu“, trećem poglavlju knjige, naredni desničar kojeg Rose opisuje je Francis Parker Yockey. Uhapšen je sasvim slučajno, zbog izgubljenog prtljaga, koji je sadržavao toliko bizaran sadržaj da je pronalazač na aerodromu morao odmah kontaktirati FBI. Autor zatim opisuje samo hapšenje, trećeg juna 1960. godine na letu za San Francisco putnik imena „Richard Hatch“ ostavio je prtljag koji je sadržavao sljedeće: pasoše američkog, njemačkog, britanskog i kanadskog državljanstva, svi sa različitim imenima, pisaću mašinu, kodiranu knjigu, njemački prevod barokne španske literature i nacрте za tri kratke pornografske priče. FBI ga je nakon hapšenja, na koje su čekali decenijama, okarakterisao kao najvažniju figuru u svijetu fašizma tog vremena. Tabloidi su ga prozvali zatvorenikom koji je sastavljen pola od Che Guevare, pola od Jamesa Bonda. Na žalost, Yockey je odmah po hapšenju izvršio samoubistvo, što od straha zbog institucionalizacije, što od mogućeg odavanja imena sa kojima je bio u kontaktu. Rose nam zatim opisuje život samog Yockeya. Yockey je sebe uvijek predstavljao kao umjetnika, a bio je hvaljen kao pijanista. Diplomirao je sa pohvalama pravo, na Notre Dame Univerzitetu 1941. i tada je raskinuo sa marksizmom, pročitavši Spenglerovu *Propast Zapada*. Kao pravnik i odličan poznavalac njemačkog jezika ubrzo se priključio Tribunalu za ratne zločine i njegov rad se uvijek opisivao kao briljantan. Knjiga *Imperium* u kojoj je iznio svoje namjere, a to je evropska unija od Irske do Urala, štampana na 700 strana u Engleskoj, u 200 primjerkama, pod pseudonimom, učinila ga je u stvari radikalnim desničarom poznatim cijelom svijetu. Strah koji Yockeya svrstava u antisemite jeste ne da će Jevreji zauzeti najvažnije političke i ine pozicije u svijetu, nego da će bijeli, aristokratski Evropljani i Amerikanci postati Jevreji. O afro-amerikancima i narodima kolonizovanih zemalja Yockey nije imao dobro mišljenje. Yockey takođe podvlači značaj zapadne kulture, ne politike, ne pobijene Jevreje (što je možda i najalarmantnije), niti realnu istoriju generalno i gnuša se ljudi koji žele samo sreću i lično blagostanje. On traga za „kulturnim vitalizmom“, te promovise život čovjeka za višu ideju. Ta ideja je aristokratska Evropa od Irske do Urala. Ideju o Jevrejima kao narodu koji zaslu-

žuje progon i odmazdu Yockey crpi iz svojih katoličkih korijena, a njegova fantazmagorija ide dotle da Jevreje drži odgovornim za sve pokrete 20. vijeka: kapitalizam, komunizam, kozmopolitizam i nacionalizam, te za pad racionalizma uopšte. Nakon oosude ruske misli generalno, te stigmatizovanja od strane FBI-ja kao fašiste koji radi na uništenju Amerike na internacionalnom nivou, Yockey se povlači iz svega i pridružuje komunističkim snagama. Zadnji esej je napisao 1960. I u njemu u apokaliptičnom tonu iznosi zadovoljstvo rađanja novih snaga u Indoneziji, Pakistanu, Indiji, Gani, Jugoslaviji i Sudanu.

Alain de Benoist je "Paganin" o kojem čitamo u četvrtom poglavlju. Sa 25 godina već je bio veteran francuske daleke desnice tako što je već šest godina bio vođa Federacije nacionalnih studenata. U svojim radovima navodio je zastupanje rasne segregacije. Svega par dana prije Majskih demonstracija u Parizu, Benoist je s kolegama osnovao Novu desnicu francuskog akronima GRECE, sa novom kulturom, jer kulturu koju je gajila ljevica sa feminističkim i pokretima manjima bila je ono što je Benoist video kao ključno za političku pobjedu. On je graditelj pravca "identitarianizam", socijalne psihologije koja za cilj ima da zaštiti različite kulture. Rose dalje navodi da je Benoist vodio porijeklo iz katoličke porodice srednje klase, ali da se od malena izjašnjavao kao antiteista i da je već u ranoj dobi primio pohvalu Francuske Akademije za svoje trotno izdanje eseja *Pogled s desna*. Nakon toga posvetio se teorijskom promišljanju i brzo se okrenuo nominalizmu, raskinuvši sve veze s tadašnjim desničarima, smatrajući homogenost zlim, a heterogenost dobrim. Ovaj srednjovjekovni nominalizam Benoist je preveo u svoju teoriju grupnih razlika, a kao njegovu najveću suprotnost video je univerzalizam. Knjiga *Bivati paganinom* koja je objavljena 1981. godine govori o evropskom identitetu kao paganom, pozivajući se na vrijeme kada je evropska kultura postojala prije katolicizma i to je Benoistova najintimnija i najčitanija knjiga. Ovaj paganizam ima Boga ali Boga koji ne transcendiraju ovaj svijet nego je njegovo iskustvo dostupno čovjeku u ovoj realnosti, objašnjava autor i paganizam je zapravo humanizam. Njegov rani ekstremizam sada je odigrao svoju ulogu i polako je počeo da se odstranjuje iz evropskog intelektualnog kruga kao pomalo fašistički. Još jednom je pokušao da povrati dijalog sa savremenim misliocima tako što je pisao o demokratiji u antici i demokratiji danas, odnosno kako demokratija i liberalizam

čine veoma loš brak. U suštini cijelo vrijeme je tragao za argumentima kojima bi kritikovao liberalizam i 1990. piše da neoliberalni pokreti koji dozvoljavaju svima da se bore za svoja prava čine sve u stvari istim i to zatvara njegov krug heterogenosti koji je otpočetak zagovarao – to iststvo, piše Rose, je ono koje ne može voditi napretku. Benoist je kulturni revolucionar, dodaje autor, a njegovo djelo je takođe meta-političko ciljano na kulturu i vrijednosti radije nego na direktni aktivizam, a sav njegov prigovor je moralnog, ne praktičnog karaktera.

"Nacionalista" nam govori o Samuelu Toddu Francisu. Francis je, piše Rose u petom poglavlju svoje knjige, svoj vijek proveo kao patologist američkog konzervativizma, a u široj javnosti je okarakterisan kao rasista, šovinista i anti-patriota. Iako je njegov višedecenijski rad marginalizovan, tek nedavno, za vrijeme Trampove kampanje i predsjedništva, njegovi radovi su ponovo otkriveni i služe za razumijevanje koje on kao prognostičar iznosi opisujući vladavinu bijelog nacionalističkog predsjednika i najveći izazov koji je liberalizam do tada imao. Autor nam i ovdje navodi biografske podatke o Francisu, opisujući njegovo izučavanje grčkog i latinskog, te sjajan dovršetak studija na Johns Hopkins Univerzitetu i kasnije na Univerzitetu Sjeverne Karoline doktoratom iz istorije. Francis se nije vodio izvorima koje su drugi mislioci konzervativizma njegovog vremena izučavali nego se okrenuo antimodernističkim autorima, kako ih on naziva, a to su Machiavelli, Montesquieu i Hume. O promjeni političke istorije te o politici kao nauci moći učio je iz radova Vilfreda Pareta. Pareto je objašnjavao politiku na osnovu političkog djelovanja, a ne na osnovu teorijskih pretpostavki i zaključak do koga je došao jeste da je neminovna vladavina oligarhije u bilo kom društvu, a da je demokratija samo prazno slovo na papiru, s tim da ta vrsta elitizma predstavlja neminovnost koju on nije priželjkivao, ali koja je tu i ne može se ignorirati. Francis je žestoko napadao konzervativiste: Irvinga Kristola, Georgea Willa i Richarda Johna Neuhaua, koji su držali skupove na kojima su raspravljali o moralnim izvorima demokratije, dok su liberalni intelektualci radili na konkretnom osvajanju izbora i u tome su i uspijevali i po uzoru na Pareta izražavao je sumnju da je istorija politike ne istorija ideja, nego moći, i to moći elita. Naredni i presudan uticaj na Francisa izvršio je bivši komunista James Burnham koji je naučavao da nas u budućnosti sigurno čega menadžerska revolucija i da će vodeće političke pozi-

cije zauzimati najmoćniji ljudi tehnološke i administrativne ekspertize. Svoje najobimnije djelo *Levijatan i njegovi neprijatelji* koje sadrži 800 strana, objavljeno je posthumno i predstavlja najkonciznije sistematizovanje koje je Francis uredio, a tiče se istorije konzervativizma i liberalizma. U ovoj knjizi je iznio rješenje koje bi moglo ukloniti liberalnu elitu, a to je uspon MAR-a, odnosno radikala američke srednje klasa (Middle American Radicals), one klase koja ne bi bila zadovoljna menadžerskom revolucijom. Ovim potezom Francis je branio interese komunizma, borio se protiv kosmopolitizma, a dodao je i potrebu za prevlasti bijele predomnacije u kulturnom razvoju, bez koje, po njemu, čovječanstvo ne bi moglo opstati. Francis je uvrstio rasističku biologiju u svoj desničarski opus i time opravdao njegovo etiketiranje kao šoviniste, a nije pomoglo ni njegova okupacija bijelačkom predomnacijom nad ostalim rasama zadnjih nekoliko pa i decenija godina života.

Zadnje poglavlje naziva "Hrišćansko pitanje" govori o gledištu spram katoličke religije na Zapadu odnosno o rasističkog ideologiji koja se naziva alt-desnica. Crkva je postala neprijatelj broj jedan Zapadne civilizacije, navodi njihove tvrdnje Rose, te služi uništavanju bijelog identiteta zaludujući se liberalizmom i ljudskim pravima i u budućnosti će okupljati samo migrante i samomržeće bijelce. Za ove stavove čuli smo 2016. godine kada ih je prozvala i osudila Hillary Clinton. Iako na društvenim mrežama djeluju kao neozbiljni, nastavlja autor, njihova moć je realna. Oni zagovaraju pravo da se neko naziva bijelcem, baš kao što je mogao slobodno da se organizuje pokret #BlackLivesMatter. Pripadnici alt-desnice su ateisti, ali dozvoljavaju religijska pitanja. Jedino hrišćanstvo otvoreno napadaju i smatraju ga kočnicom u daljem napredovanju bijelaca. U njihovom učenju se nalazi uticaj Spenglera i Evole, isto kao i Benoista i Francisa. Kritikovanje hrišćanstva potpuno je drugačije kada je u pitanju radikalna desnica i tu je riječ o kritici po kojoj hrišćanstvo njeguje individualnu slobodu, jednakost među ljudima, racionalizam, otvorenost, apolitičnost i život prema idealima, dakle sve suprotno od onoga što desnica smatra poželjnim i ispravnim. Oni u hrišćanstvu vide revolucionarnu ideologiju koja je dovela do modernog doba i svega onog lošeg koje je trenutno na sceni. Hrišćanski koncept transcencije predstavlja skriven izvor današnjih modernih kulturnih patologija. Ono što je sada izvjesno i teško za progutati, piše Rose,

jeste da će student danas vrlo vjerovatno izučavati upravo Francisa, kao nekada Marxa, a sve s ciljem boljeg razumijevanja političkih dešavanja danas. Hrišćanska teologija mora biti spremna da se nosi sa pojavom post-hrišćanske desnice jednako kao što je bila spremna nositi se sa ljevicom i da bude ključni faktor u suzbijanju rasizma. To znači da bi nekadašnja antička učenja koja je hrišćanstvo tada koristilo, a to je učenje o genosu ili etnosu hrišćanske zajednice bijelih ljudi kao odabranih kao jedne jedinstvene rase, moglo biti obnovljeno danas, u 21. vijeku.

Ova knjige nam dopušta da otvorimo um i razmislimo o svim zamkama koje jedan liberalizam nosi sa sobom. Takođe iznosi i zabrinutost da individualizam i pravo na sopstvenu slobodu kao najviše vrijednosti koje liberalizam njeguje jednostavno možda nisu dovoljne za život jedinke i da se tu otvara prostor koji se lako može popuniti sa učenjima koja možemo čitati u ovoj knjizi. Upozoreni smo da ono što jeste izvjesno je da se novi kulturno-politički koncepti traže i grade i da je hrišćanstvo do sada bilo maćeha mnogima. I dok liberalizam nudi sigurnost i komfor, radikalna desnica daje avanturu i konflikt, piše autor i mi: "Ne možemo znati šta tvrdimo bez spoznaje šta poričemo i ne možemo znati ko smo ako ne znamo koji drugi načini života su mogući."¹ Ne bi bilo lose redefinisati koje to mislioe izučavamo na univerzitetima, a koje ne i ako postoji podvojenost oko njihovih teorijskih opredeljenja, onda je potrebno razmisliti da li svi imaju isti kredibilitet ili ga nekima treba s pravom oduzeti. Ili ajmo izvući pouku: drži prijatelje blizu, ali neprijatelje još bliže, a knjigu svakako preporučujemo za čitanje.

1 Matthew Rose, *A World after Liberalism: Philosopher of the Radical Right*, USA: Yale University Press, 2011.

IZVJEŠTAJI

PREDAVANJE DR LAMIJE NEIMARLIJE NA TEMU “KRIZA UMJETNIČKIH TEHNIKA, REPREZENTACIJE I RECEPCIJE: MODERNA UMJETNOST”

Izveštaj

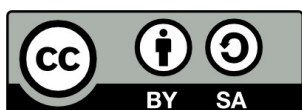
Ana Galić

Udruženje Sofia, Banja Luka
ana.galic.bl@gmail.com

Udruženje za promovisanje kulture i mišljenja Sofia Banja Luka u saradnji sa Filozofskim fakultetom Univerziteta u Banjoj Luci, u učionici broj 319 Filozofskog fakulteta Univerziteta u Banjoj Luci, ugostilo je doc. Dr Lamiju Neimarliju, koja je 14.04.2022. godine sa početkom u 12 časova održala predavanje na temu: “Krizna umjetničkih tehnika, reprezentacije i recepcije: Moderna umjetnost”.

Dr Neimarlija, koja dolazi sa Akademije likovnih umjetnosti Univerziteta u Sarajevu, pred okupljenim profesorima i studentima govorila je o nastanku teorija likovnih umjetnosti, pozorišta i sl. odnosno koliko se s empirijskog stanovišta ulazi u samo polje umjetnosti. Neimarlija je objasnila da je put do moderne umjetnosti teži, jer ona teži intelektualizmu. Zbog toga je potrebno posjedovati značajno obrazovanje i tek tada možemo govoriti o putu do prave umjetnosti. Kroz presentacijski prikaz tački lomova u modernoj umjetnosti, publika je mogla vidjeti kako umjetnost mijenja svoje biće, zabrinutost za serijsku proizvodnju tehnološkog doba, nastanak kolaža, automatizma, te vraćanja na ritualno porijeklo umjetnosti. Nakon brojnih primjera, Neimarlija je objasnila i krizu reprezentacije, a to je sadržano u pitanjima: zašto sam ja umjetnost i da li umjetnost postaje filozofija.

Dr Neimarlija je docent za oblast Estetika na Akademiji umjetnosti Univerziteta u Sarajevu, dva puta je nagrađena „Zlatnom značkom Univerziteta u Sarajevu“ (2009. i 2011.), „Plaketom Filozofskog fakulteta u Sarajevu“ (2009.), proglašena za najbolju studenticu u kategoriji izuzetno nadarenih studenata/ica stipendiranih iz fonda „Suada Dilberović“, te je primila i počasno priznanje fondacije “Karim Zaimović” (2008.). Pohađala je program Pedagoškog obrazovanja nastavnika na Odsjeku za pedagogiju Filozofskog fakulteta u Sarajevu (2011./12.), kao i program obuke mlađeg akademskog osoblja na Univerzitetu u Sarajevu – TRAIN (2013.). Jedna od osnivača Udruženja dobitnika Zlatne značke Univerziteta u Sarajevu, te potpredsjednica u periodu od 2013. do 2016. godine; članica Udruženja za promicanje kulture i mišljenja Sofia od 2019. godine; jedna od osnivača, te članica uređivačkog odbora Naučno-popularnog časopisa Udruženja Sofia – „A priori“.

LJETNA SEZONA SOFIA KAFEA 2022. GODINE

Izveštaj

Ana Galić

Udruženje Sofia, Banja Luka
ana.galic.bl@gmail.com

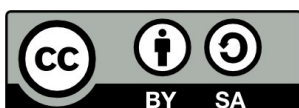
I nakon zimske pauze, Udruženje Sofia je u godinu 2022. stupilo sa održavanjem Sofia kafea zajedno sa domaćinom filozofskih večeri, picerijom Verdi Banja Luka. Picerija Verdi, koja je u vlasništvu Boška Milojevića, nalazi se na adresi Branka Majstorovića 21, preko puta Gimnazije Banja Luka.

Gosti-predavači tokom zimske sezone bili su:

1. **Nikola Bogićević:** *U potrazi za normama u liberalnoj demokratiji danas*
2. **Prof. dr Milena Karapetrović:** *Feminizam i filozofija*
3. **Dr Nebojša Đurić:** *Matematički način razmišljanja*

Nikola Bogićević, predavač koji nam je poznat kao prvi predavač na Sofia kafeu održanom 2019. godine, u februaru je održao predavanje na temu „U potrazi za norama u liberalnoj demokratiji danas“. Bogićević se referisao na političke teme kako klasične političke teorije, ali i savremenih političkih procesa, te je publika u interaktivnom predavanju imala prilika čuti više o liberalnoj demokratiji, danas najrasprostanjenijem obliku demokratije kao političkog sistema. Kao odgovor na možda najveći problem sa kojim se suočava liberalna demokratija danas, a to je nepostojanje kredibilne institucije koja će joj omogućiti dalji rast i razvoj, Bogićević je naveo obrazovanje kao rješenje.

U martu smo imali priliku čuti profesoricu sa katedre za Filozofiju, Filozofskog fakulteta Univerziteta u Banjoj Luci, a to je prof. dr Milena Karapetrović, koja nam je izložila temu “Feminizam i filozofija”. Da li ima žena u filozofiji je bilo pitanje kojim se otvorila ova filozofska večera, a usljedila je analiza i pregled filozofske istorije koja svjedoči da je filozofija sama zanemarila pojam roda. Karapetrović je iznijela pregled prava žena gledajući ga sa istorijske ravni, a zatim se osvrnula na aktuelna, politička dešavanja, te Koliko je bitno baviti se ovim pitanjem ne samo

praktično, nego i teorijski.

U aprilu smo imali priliku ugostiti matematičara, odnosno predavača dr Nebojšu Đurića, prvog doktora matematike iz Teslića i asistenta matematike na Univerzitetu u Banjoj Luci, koji nam je približio “Matematički način razmišljanja”, kako je glasila i sama tema večeri. Interaktivno predavanje je od samog početka uključivalo angažman publike, te je prisutna publika rješavala zadatke koji su se ticali ekonomije, te su na taj način uvidjeli koliko je matematika primjenjiva u svakodnevnom životu.

Filozofski kafe u organizaciji Udruženja za promociju kulture i mišljenja Sofia Banja Luka, započeo 2019. godine, dovršava svoju realizaciju 2022. godine. Putem filozofskog kafea uspješno je riješeno više različitih problema koje za sobom povlači izostanak prilika filozofskog kadra za bavljenje filozofijom van katedri. Od ukupno četiri godine, odnosno od zvanične registracije udruženja, počev od 2019. godine, uključujući i jednu godinu pauze zbog situacije sa virusom COVID-19, kroz Sofia kafe je prošlo na desetine studenata i profesora ne samo filozofije, nego i njoj srodnih nauka, iz BiH, ali i iz regiona.

KOMENTAR

O LJUBAVI, PSIHOLOGIJI I FILOZOFIJI

Komentar

Jovana Savić

Fakultet za medije i komunikacije Univerzitet Singidunum Beograd, Srbija
savic1219@gmail.com

Ljubav spada u jedan od onih pojmova koje nauka nikada neće moći da istraži do kraja. Za psihologe, ljubav je jedan od onih loše strukturisanih problema - taman kada pomisliš da si našao jasnu i dobru formu da definišeš ovaj pojam, naiđeš na još jedan ćošak i ideš sve ispočetka. Stoga, pisati o ljubavi nije nimalo naivna stvar - za to je potrebna velika hrabrost. Da bi čovek pisao o ljubavi, on prvo mora da je oseti na svojoj koži - a to je najveći izazov od svih!

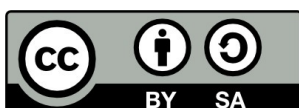
Okrenem par stranica svog života unazad i vidim da se u svakom čoveku pored koga sam hodala rame uz rame i kome sam čvrsto držala ruku, nalaze tragovi ljubavi, ali kao forma - ona nikada nije bila potpuna. Hormoni - psiholozi bi rekli.

Ali ako već diskutujemo o ovom pojmu, prvo moramo da raskrstimo šta od toga pripada fizičkoj sferi našeg bistvovanja, a šta duhovnoj.

1. Fizička je zaljubljenost i za nju su odgovorni naši hormoni. Ona nas tera da odbacimo zdrav razum i blokira čitav naš centralni nervni sistem, a samim tim i zdravorazumsko razmišljanje. Strast bi u tom slučaju bio demon zaljubljenosti, oni idu ruku pod ruku i strast može da pripada samo fizičkoj sferi života, kako se i sama jednim delom stvara fizički.

2. Ljubav je isključivo duhovna. Kada istinski volimo, mi donosimo racionalne odluke, svesni smo mana i vrlina osobe sa kojom jesmo - i uprkos tome smo odlučili da volimo tu osobu. Ljubav se ne bazira na onome što je prosto fizički (način na koji osoba izgleda), već na onome što je u dubini duše te osobe. Time rečeno, o ljubavi mogu da diskutuju samo duhovnici i filozofi. U Platonovom delu „Gozba ili o ljubavi“, takodje saznajemo da postoje dve Afrodite (boginja ljubavi), jedna uzvišena i nebeska, a druga zemaljska i požudna, i postavlja se pitanje koju od njih dve treba slaviti.

Kako postoje dve Afrodite, tako postoje i dva Erosa - stariji (simbol

istinske ljubavi) i mladji (simbol zaljubljenosti).

Platon je imao jako zanimljivo stanovište o ljubavi koje je na izuzetno imaginaran način prikazan u njegovom simpozijumu.

Na večernjoj zabavi, Aristofan zabavlja goste sledećom pričom:

Ljudi su u početku bili celovita bića, okruglog oblika s četiri ruke i četiri noge, i dva lica okrenuta jedno od drugog. Postojala su tri roda ljudi, ne samo muški i ženski kao danas, već i androgeni – muško-ženski rod. Ti prvi ljudi bili su vrlo snažni i prkosni, i napali su bogove. Bogovi su ih na to, da bi im umanjili snagu, rasekli uzdužno po pola i uobličili u sadašnji oblik. Svaka polovina čeznula je za onom drugom, sastajala se s njom i pripijala uz nju. Od tada je u ljude usađena ljubav jednih prema drugima.

“Ljubav čini da se ponovo osećamo potpunim”-Platon

Diotima, (takodje iz Platonovog simpozijuma), nam upućuje da postoje tri stepena ljubavi:

Prvi stepen- ljubav prema lepim telima

Drugi stepen- ljubav prema lepoti duše

Treći stepen- ljubav prema mudrosti

Njegov učenik, Aristotel, imao je još jednu zani-

mljivu teoriju kada je u pitanju ljubav.

Aristotel je smatrao da se ljubav sastoji iz jedne duše, staionirane u dva tela.

Racionalno sagledavajući radove ova dva velika filozofa sa stanovišta 21-og veka, ovi iskazi mogu delovati preterano romantizovano. No, nijedna od ovih teorija nije opovrgnuta, a na nama je u šta ćemo odlučiti da verujemo.

Realističniju izjavu o ljubavi daje nam Erih From (1900-1980):

„Ljubav je jedino zadovoljavajuće rešenje za problem ljudske egzistencije“.

Iz ovog iskaza možemo da zaključimo da Platon, Aristotel i From imaju istu srž u svojim definicijama o ljubavi, ali drugačiju formu. Ono što je svim ovim definicijama jednako jeste stanovište da nas ljubav čini potpunim i da smo bez nje prazni, ljubav je nešto bez čega se ne može. Verujem da svako od nas kao individua traga za pravom ljubavi ili se makar potajno nada da će je naći. I na kraju dana to je sve što možemo da uradimo po tom pitanju, Dum spiro spero (dok dišem, nadam se).

POZIV ZA SLANJE RADOVA: PETI BROJ NAUČNO-POPULARNOG ČASOPISA A PRIORI

Rok za slanje: 15. mart 2023. godine

Tema broja: Kantovi transcendentalni argumenti

Jedan od doprinosa Immanuela Kanta (1724. – 1804.) filozofiji, ako ne i njegov najznačajniji doprinos, jeste njegov razvoj transcendentalnog argumenta. Po Kantu, argument ove vrste počinje uvjerljivom premisom o našoj misli, iskustvu ili znanju, a zatim se obrazlaže zaključak koji je sadržajna i neočigledna presupozicija i nužan uslov ove premise. Ključni korak u ovom razmišljanju je tvrdnja da je zaključak pretpostavka i nužan uslov premise. Takav nužni uslov mogao bi biti logički nužan uslov, ali često je u Kantovim transcendentalnim argumentima uslov nužan u smislu da je to jedino moguće objašnjenje premise, pri čemu bi ovakva nužnost mogla biti slabija od logičke. Tipično je ovo rezonovanje apriorno u nekom smislu i zaključak argumenta često je usmjeren protiv neke vrste skepticizma. Na primjer, Kantova transcendentalna dedukcija cilja na Humeov skepticizam o primjenjivosti apriornih metafizičkih koncepata, a njegovo pobijanje idealizma cilja na skepticizam o vanjskim objektima. Ova

dva transcendentalna argumenta nalaze se u Kritici čistog uma, ali takvi argumenti se nalaze i u cijelom Kantovom opusu: u Osnovama metafizike morala, u Kritici praktičnog uma, u Kritici moći prosuđivanja i dr. Ovaj tema broja se usredsređuje na novije transcendentalne argumente koji su inspirirani Kantovim radom.

Dostavljanje radova

Molimo autore da pogledaju „Uputstva za autore“, data na linku: <http://www.casopisapriori.com/index.php/apriori/instructions>.

Radovi koji podliježu procesu kategorizacije (prethodno saopštenje, originalni i pregledni naučni rad, stručni rad, književna teorija) prolaze dvostruko slijepu recenziju, dok se ostali radovi objavljuju na osnovu odluke uredništva.

Radove slati na e-mail adresu: casopisapriori@gmail.com.

Datum objavljivanja petog broja časopisa je planiran do kraja prve polovine 2023. godine

UPUTSTVO AUTORIMA

A PRIORI objavljuje originalne neobjavljene radove, recenzirane kao i one koji ne podliježu recenzentskom postupku. Recenziji podliježu članci koji se dijele u četiri kategorije: prethodno saopštenje, originalni naučni članak, pregledni naučni članak i stručni članak. Nekategorizovani radovi kao što su eseji, intervjui i izvještaji ne podliježu recenzentskom postupku te ih uredništvo prihvata i objavljuje na temelju vlastitog uvida. Autori radove dostavljaju lektorisane.

Svi radovi treba da sadrže sljedeće podatke:

- Ime i prezime autora
- Afilijacija
- E-mail adresa.

Radovi mogu biti pisani na lokalnim jezicima i na oba pisma, kao i na engleskom jeziku. Prethodno saopštenje, originalni naučni članak, pregledni rad i stručni članak mogu sadržavati od 3000 do 6000 riječi. Tekstovi se dostavljaju u Word formatu, Times New Roman font, veličina fonta 12, prored 1,5.

Originalni i pregledni naučni članak, stručni članak i prethodno saopštenje treba da sadrže apstrakt (od 100 do 200 riječi) te ključne riječi (do 10) na početku rada, kao i sažetak (do 500 riječi) na kraju rada. U radovima pisanim na lokalnim jezicima sažetak treba biti na engleskom jeziku. Autori treba da slijede sistem navođenja koji podrazumijeva fusnote i bibliografiju Chicago stila sa detaljnim uputstvima na: https://www.chicagomanualofstyle.org/tools_citationguide/citation-guide-1.html. Svaki put kada se referiše na izvor, u vidu direktnog navođenja ili sumiranja ili parafraziranja sadržaja, koristi se fusnota. Izvori navedeni u fusnotama moraju odgovarati bibliografskoj listi.

Primjer za navođenje knjige kao izvora:

Stefan Morawski, *Predmet i metoda estetike* (Beograd: Nolit, 1974.), 35.

Kod knjiga koje imaju dva autora navodi se: ime i prezime prvog autora i ime i prezime drugog autora, naslov rada (grad izdavanja: izdavač, godina izdavanja), stranica. Npr:

Katherine E. Gilbert i Helmut Kuhn, *Istorija estetike* (Beograd: Dereta, 2004.), 34.

Kada je u pitanju više autora navodi se ime prvog autora i dodaje "i sar." ili "et al."

Ako je riječ o navođenju teksta iz časopisa, onda bilješka izgleda kao u primjeru:

Slavoj Žižek, "Pismo koje je stiglo na odredište", *Zeničke sveske* 14 (2011): 152.

Ukoliko je riječ o web stranici potrebno je, pored navedenih podataka, navesti potpunu URL adresu stranice i datum pristupa stranici. Ako se radi o članku na određenoj web lokaciji, onda se navodi:

Nikolas Kupiera i sar. "Humor Styles and Negativ Affect as Predictors of Different Components of Physical Health," *Europe's Journal of Psychology*, br.1 (2009): 23, <http://www.ejop.org>. očitano, 12. 12.2010.

Lista literature na kraju rada slijedi abecednu logiku. Ako se radi o dva djela istoga autora prvo se navodi djelo koje je ranije izdato. Navođenje autora u literaturi počinje prezimenom.

Ingarden, Roman. *Doživljaj, umetničko delo i vrednost*. Beograd: Nolit, 1975.

Ukoliko je riječ o članku iz časopisa, navodi se: prezime, ime autora. „naslov rada: podnaslov“, *naslov časopisa* oznaka sveska/godišta/broj (godina): početna- završna strana članka:

Žižek, Slavoj. „Pismo koje je stiglo na odredište“, *Zeničke sveske* 14 (2011): 152- 169.

Web izvori se u literaturi navode isto kao u bilješkama/fusnotama.

Kroz postupak recenzije prolaze članci koji se dijele u četiri kategorije:

1. Prethodno saopštenje – sadrži do tada neobjavljene preliminarne rezultate određenog naučnog istraživanja koje će se veoma brzo objaviti,

2. Originalni naučni članak – sadrži autentičnu tezu i do tada neobjavljene rezultate naučnog istraživanja,

3. Pregledni članak – sadrži koncizan i kritičan pregled specifičnog istraživačkog područja a donosi i nove informacije o trenutnom stanju pomenutog područja i

4. Stručni članak – pored takođe konciznog i kritičkog pregleda određene teme, on sadrži i sve pravce kao i protivteze iznesene nasuprot pomenute teze. Takođe mora biti razumljiv i nespecijalistima tog područja. Razlikuje se od originalnog naučnog rada po neiznošenju originalne teze nego po korištenju već objavljenih rezultata koje autor sada dodatno pojašnjava.

Konačan sud o kategorizaciji članaka donosi glavni urednik na prijedlog recenzenata rada.

Recenzent je dužan kritički ocijeniti rad koji je dobio na uvid te saopštiti ocjenu. Takođe, dužan je postupati sa

dodijeljenim radom kao sa spisom od povjerenja. Recenzija se treba izvršiti u skladu sa dogovorenim vremenskim rokom i na nivou akademskog oblika komunikacije.

Recenzent je dužan recenziju obaviti na vrijeme i zadržati akademski nivo komunikacije pri pisanju recenzije. Nakon pročitano rada, recenzent je dužan dati svoj sud o tome treba li rad objaviti, predložiti kategorizaciju ukoliko je recenzija pozitivna te iznijeti sud o tome treba li se u radu išta popraviti ili doraditi. Recenzije su dvostruko slijepe, tj. recenzent neće znati ime autora niti će autor znati ime recenzenta.

Ocjene recenzenta mogu biti sljedeće:

a) Da, prihvata se.

b) Da, uz doradu.

c) Ne, ne prihvata se, osim ako se ne učini temeljna revizija rada.

d) Ne, ne prihvata se.

Nekategorizovani radovi ne podliježu recenzentskom postupku. Uredništvo će prihvatiti i objaviti te radove na temelju sopstvenih procjena.